

De Nederlandse economie 2010

Verklaring van tekens

.	gegevens ontbreken
*	voorlopig cijfer
x	geheim
—	nihil
—	(indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
o (o,o)	het getal is kleiner dan de helft van de gekozen eenheid
niets (blank)	een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
2010–2011	2010 tot en met 2011
2010/2011	het gemiddelde over de jaren 2010 tot en met 2011
2010/'11	oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz. beginnend in 2010 en eindigend in 2011
2008/'09	
-2010/'11	oogstjaar, boekjaar enz., 2008/'09 tot en met 2010/'11

In geval van afronding kan het voorkomen dat het weergegeven totaal niet overeenstemt met de som van de getallen.

Colofon

Uitgever

Centraal Bureau voor de Statistiek
Henri Faasdreef 312
2492 JP Den Haag

Bestellingen

Grafimedia
E-mail: verkoop@cbs.nl
Fax (045) 570 62 68

Prepress

Centraal Bureau voor de Statistiek
Grafimedia

Internet

www.cbs.nl

Druk

Drukkerij Tuijtel B.V., Hardinxveld-Giessendam

Prijs € 27,05 (exclusief verzendkosten)

ISBN: 978-90-357-1566-0

ISSN: 1386-1042

Omslag

Telldesign, Rotterdam

Oplage: 1 250

Inlichtingen

Tel. (088) 570 70 70
Fax (070) 337 59 94
Via contactformulier:
www.cbs.nl/infoservice

© Centraal Bureau voor de Statistiek,
Den Haag/Heerlen, 2011.
Verveelvoudiging is toegestaan,
mits het CBS als bron wordt vermeld.

Voorwoord

De Nederlandse economie heeft zich in 2010 gedeeltelijk weten te herstellen van de diepste crisis sinds de Tweede Wereldoorlog. De groei werd voornamelijk gedragen door de aangetrokken export. Door het herstel van de economie stegen ook de belastinginkomsten en werd het overheidstekort iets teruggedrongen. De overheidsschuld nam echter nog wel toe en zowel de schuld als het tekort voldeden ook in 2010 nog niet aan de Europese normen.

Het reëel beschikbaar inkomen van huishoudens daalde licht. De cao-lonen stegen minder dan de inflatie en ook nam de werkloosheid licht toe, al was de stijging minder dan tijdens de crisis werd gevreesd. De economische groei en de hogere productie hadden een negatieve weerslag op het milieu. Waar in 2009 de emissies van veel schadelijke stoffen nog daalden, werd deze ontwikkeling in 2010 alweer omgedraaid. Daarnaast droeg ook het koude weer in 2010 bij aan een hoger aardgasverbruik en een stijging van de hierbij vrijkomende broeikasgassen.

Het eerste deel van *De Nederlandse economie* biedt een overzicht van de economische ontwikkelingen in 2010. In het tweede deel van de publicatie worden zes economische onderwerpen uitgediept. Aan bod komen de Europese schuldencrisis, het verschil tussen de beleefde en de werkelijke inflatie en de ontwikkeling van de commerciële dienstverlening. Daarnaast wordt een vergelijking gemaakt tussen de Nederlandse en de Duitse economie, wordt heden, verleden en toekomst van de Nederlandse aardgaswinning besproken, en wordt de positie van de Nederlandse vervoersector geschetst.

Het CBS biedt met deze publicatie een handzaam overzicht van de belangrijkste economische ontwikkelingen in Nederland. Deze ontwikkelingen zijn het afgelopen jaar vaak in het nieuws geweest, maar worden nu voor het eerst gestaafd door de meest actuele jaarcijfers en in onderlinge samenhang beschreven. Op deze manier ontstaat een compleet beeld van de stand van de Nederlandse economie.

De Directeur-Generaal van de Statistiek,
Drs. G. van der Veen

Den Haag/Heerlen, september 2011

Inhoud

	Voorwoord	3
	De belangrijkste sociaaleconomische gebeurtenissen van 2010	7
	Kerncijfers	11
1	Macro-economisch overzicht	13
	1.1 Inleiding	16
	1.2 Bestedingen	21
	1.3 Productie	29
	1.4 De Nederlandse economie ten opzichte van het buitenland	30
	1.5 Financiële markten	32
	1.6 Internationale economische ontwikkeling	38
2	Arbeidsmarkt	43
	2.1 Inleiding	46
	2.2 De vraag naar arbeid	47
	2.3 Het aanbod van arbeid	56
	2.4 Loonontwikkeling	64
	2.5 Sociale zekerheid	66
3	Economie en milieu	73
	3.1 Inleiding	76
	3.2 Energieverbruik	77
	3.3 Emissies	80
	3.4 Grondstoffen	85
	3.5 Milieubelastingen	86
	3.6 Milieu-investeringen	88
4	Huishoudens	91
	4.1 Inleiding	94
	4.2 Consumptie	95
	4.3 Beschikbaar inkomen	97
	4.4 Vermogen	100
	4.5 Koopkracht en inkomensongelijkheid	102

5	Ondernemingen	107
	5.1 Inleiding	110
	5.2 Goederenproducenten	112
	5.3 Niet-financiële commerciële dienstverleners	119
	5.4 Financiële instellingen	130
	5.5 Faillissementen	137
6	Overheid en zorg	141
	6.1 Inleiding	144
	6.2 Overheidssaldo en overheidsschuld	144
	6.3 Overheidsinkomsten en overheidsuitgaven	148
	6.4 Consumptie van de overheid en zorgconsumptie	155
7	Thema-artikelen	161
	De Europese schuldencrisis	163
	De werkelijkheid achter het inflatiecijfer	181
	Aandeel dienstverlening niet verder toegenomen	195
	De naoorlogse economische ontwikkeling van Nederland en Duitsland	215
	De Nederlandse aardgaswinning	231
	Het vervoer van en naar Nederland	255
	Bijlage: Nieuwe indeling naar economische activiteit	277
	Lijst van gebruikte begrippen	285
	Enkele verwante publicaties	301
	Trefwoordenregister	303
	Contact met de redactie	311

De belangrijkste sociaaleconomische gebeurtenissen van 2010

Het wereldwijde economische herstel dat eind 2009 begon, zette in 2010 door. De Nederlandse economie groeide met 1,7 procent, na een historische krimp van 3,5 procent in 2009. Het herstel werd voor het grootste gedeelte gedragen door de export. De vraag herstelde het sterkst in opkomende landen als China en India. In de eurozone verraste Duitsland met hoger dan verwachte groeicijfers. Het herstel op de financiële markten zette voorzichtig door.

Hoewel het vertrouwen in de economie toenam, waren er ook grote zorgen over een nieuwe recessie. In Europa dreigde Griekenland door zijn torenhoge begrotingstekort de stabiliteit van de euro in gevaar te brengen. Ook andere mediterrane landen en Ierland kwamen in de problemen. De nervositeit was goed zichtbaar op de sterk bewegende valutamarkten. Over heel 2010 daalde de euro 7 procent ten opzichte van de Amerikaanse dollar en 13 procent tegenover de Japanse yen. De onrust over de overheidsfinanciën van Griekenland en andere probleemlanden leidde daar tot een veel hogere kapitaalmarktrente en tot een lagere in veel noord-Europese landen.

In 2010 kwamen de pensioenfondsen opnieuw in de problemen. Door de dalende rente en tegenvallende beleggingsresultaten in het eerste kwartaal, stegen de pensioenverplichtingen. De Nederlandsche Bank maakte bekend dat 12 tot 14 Nederlandse pensioenfondsen reeds per 1 januari 2011 zouden moeten gaan korten op lopende pensioenen. Een dergelijke korting van nominale pensioenrechten was nooit eerder voorgekomen in de geschiedenis van het Nederlandse pensioenstelsel. Vanaf de tweede helft van 2010 steeg de rente en veerden de beurskoersen op, waardoor de dekkingsgraad van de meeste pensioenfondsen weer op het beoogde niveau kwam.

Wereldwijd stegen voedsel- en grondstoffenprijzen sterk. De olieprijs steeg in 2010 met 25 procent tot ongeveer 90 dollar per vat aan het einde van 2010. De stijging werd met name veroorzaakt door een toenemende vraag vanuit opkomende landen zoals China. De prijs van edelmetalen steeg ook sterk. De goudprijs ging met 30 procent omhoog. De voedselprijzen behaalden wereldwijd recordniveaus. Aan de gestegen voedselprijzen lagen verschillende oorzaken ten grondslag. Zo vormde de droogte in Rusland een aanslag op de lokale tarweproductie: Rusland is de tweede exporteur van tarwe ter wereld. Ook de

Verenigde Staten hadden last van droogte, terwijl het graan in Canada en Australië juist verregende.

Opvallend veel rampen kenmerkten het jaar 2010. In januari werd het al door armoede geteisterde Haïti opgeschrikt door een aardbeving. De volledige infrastructuur van het land viel weg en er vielen tienduizenden doden. Een nationale inzamelingsactie leverde een recordbedrag van ruim 111 miljoen euro op. Vanwege een vulkaanuitbarsting in IJsland werd in april het luchtruim boven Europa afgesloten in verband met de aanwezigheid van een aswolk. Duizenden reizigers strandden en luchtvaartmaatschappijen liepen forse schades op. Overstromingen troffen Oost-Europa, China, India en Pakistan. In dat laatste land raakten miljoenen mensen dakloos. In mei stortte in Tripoli een vliegtuig neer, waarbij 70 Nederlanders omkwamen. Een explosie op een olieplatform in de Golf van Mexico luidde het begin in van de grootste milieuramp in de Amerikaanse geschiedenis. Drie maanden lang stroomde er olie de zee in.

Politiek gezien was het een zeer roerig jaar. In februari viel het vierde kabinet Balkenende. Op de vraag of Nederland de missie in Afghanistan moest verlengen stonden PvdA en CDA lijnrecht tegenover elkaar. In juni werden er nieuwe verkiezingen georganiseerd, maar door de verdeelde uitslag liet de formatie lang op zich wachten. Uiteindelijk werd gekozen voor een kabinet van VVD en CDA, met gedoogsteun van de PVV. Duidelijk was dat de broekriem zou moeten worden aangehaald. Door de vertraagde economische ontwikkeling en de reddingsoperaties van het bankwezen waren de overheidsfinanciën fors verslechterd.

Op sportief gebied boekte Nederland flinke successen op het wereldkampioenschap voetbal. Nederland won de kwartfinale onverwacht van voetbalgigant Brazilië. Nadat ook Uruguay in de halve finale werd verslagen stond het Nederlands elftal voor het eerst in 32 jaar weer in een finale van het WK. De eindstrijd tegen Spanje eindigde in een deceptie: na verlenging won Spanje met 0-1.

Nederland kreeg zowel in het begin als aan het einde van het jaar te maken met streng winterweer en hiermee samenhangende overlast. Het jaar 2010 was met gemiddeld 9,1 graden het koudste sinds 1996. Ook in andere delen van Europa legden sneeuw en vorst het verkeer lam.

Kerncijfers

	Eenheid	2007	2008	2009*	2010*
Macro-economische kerncijfers					
Bruto binnenlands product (marktprijzen)	% volumemutaties	3,9	1,8	-3,5	1,7
Beschikbaar inkomen van huishoudens, reëel	% volumemutaties	2,7	-0,3	-0,8	-0,4
Netto nationaal inkomen per hoofd van de bevolking	% reële mutaties	2,5	-3,0	-6,2	2,8
Consumentenprijsindex (CPI)	% mutatie	1,6	2,5	1,2	1,3
Nationaal vorderingensaldo	mln euro	46 901	25 979	13 914	26 902
Bestedingen					
Consumptie huishoudens	% volumemutaties	1,8	1,3	-2,6	0,4
Consumptie overheid	% volumemutaties	3,5	2,8	4,8	1,0
Investerings in vaste activa	% volumemutaties	5,5	4,5	-10,2	-4,4
Uitvoer van goederen en diensten	% volumemutaties	6,4	2,0	-8,1	10,8
Invoer van goederen en diensten	% volumemutaties	5,6	2,3	-8,0	10,6
Arbeid					
Gemiddelde omvang bevolking	x 1 000	16 382	16 446	16 530	16 615
Totaal arbeidsvolume	% volumemutaties	2,3	1,7	-1,3	-0,5
Brutoparticipatiegraad	% bevolking 15-64 jr	69,8	70,9	71,2	71,0
Nettoparticipatiegraad	% bevolking 15-64 jr	66,6	68,2	67,8	67,1
Werkloze beroepsbevolking	% beroepsbevolking	4,5	3,8	4,8	5,4
Marktsector¹⁾					
Loonkosten per eenheid product	% mutatie	0,8	3,1	4,9	-1,8
Arbeidsinkomensquote	% niveau	77,5	79,3	81,2	78,7
Arbeidsproductiviteit in de marktsector	% mutatie	2,5	0,4	-2,6	2,8
Demografie bedrijven					
Oprichtingen	x 1 000	42,7	38,7	35,4	37,9
Faillissementen	x 1 000	4,6	4,6	8,0	7,2
Overheid					
EMU-saldo	% bbp	0,2	0,5	-5,6	-5,1
EMU-schuld	% bbp	45,3	58,5	60,8	62,9
Belasting- en premiedruk	% bbp	38,1	38,7	38,0	38,4
Milieu					
Broeikaseneffect	mln kg	237 477	238 306	233 301	245 978
Verzuring	mln kg	24,7	23,1	21,7	21,7
Vermesting	mln kg	86,6	81,7	68,4	78,0
Afval	mln kg	2 617	2 147	.	.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

¹⁾ Totale economie exclusief delfstoffenwinning, verhuur en handel in onroerend goed, overheid, gezondheids- en welzijnszorg.

Macro- economisch overzicht

1

Macro-economisch overzicht

1.1

Inleiding

- Nederlandse economie herstelt
- Zeeland minst geraakt door de crisis

1.2

Bestedingen

- Uitvoer draagt herstel
- Herstel uitvoer breed gedragen
- Invoer fors gestegen
- Consumptie huishoudens licht gestegen
- Overheidsconsumptie groeit minder snel
- Investerings verder afgenomen

1.3

Productie

- Bouwproductie fors in de min

1.4

De Nederlandse economie ten opzichte van het buitenland

- Saldo lopende rekening stijgt weer

1.5

Financiële markten

- Obligatiemarkt beheerst door de schuldencrisis
- Vrees voor uiteenvallen van de euro
- Grondstoffenprijzen sterk gestegen
- Redelijk jaar voor aandelen

1.6

Internationale economische ontwikkeling

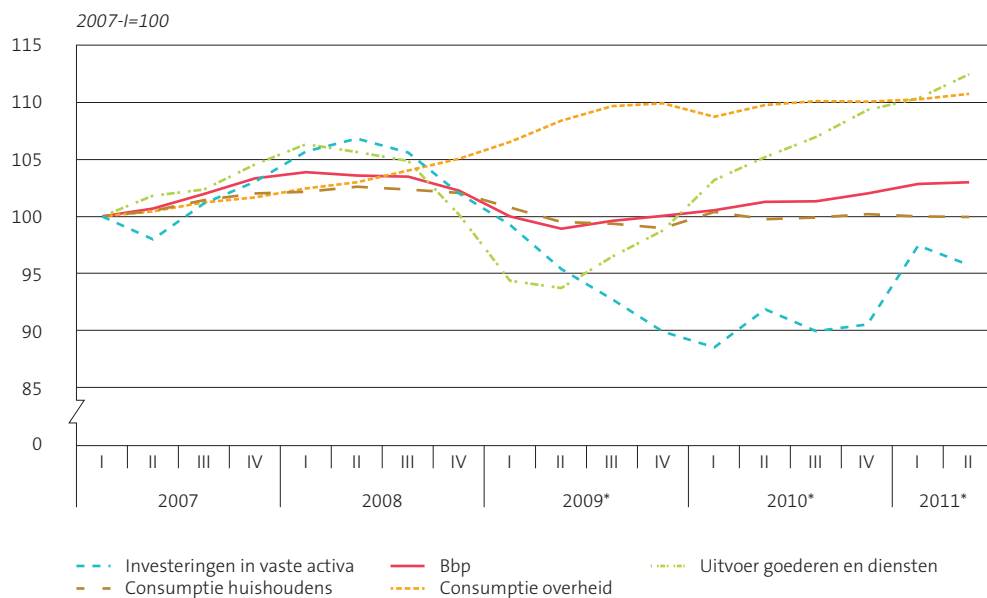
- Lage rentes
- Tweedeling binnen de eurozone
- Groei na forse stimulering in de Verenigde Staten
- Sterke groei in opkomend Azië

1.1 Inleiding

Nederlandse economie herstelt

De Nederlandse economie is in 2010 met 1,7 procent gegroeid. Van de historisch grote krimp van 3,5 procent in 2009 heeft Nederland al ongeveer de helft goedgemaakt. De groei werd in 2010 vooral getrokken door de export. De vraag herstelde het sterkst in de opkomende landen als China en India. De consumptie door huishoudens en de overheid groeide slechts licht, terwijl de investeringen over heel 2010 nog fors daalden. De industrie, drager van de export, groeide flink, en in het kielzog daarvan ook de handel en het vervoer. De delfstoffenwinning profiteerde van ongewoon koude wintermaanden, die het aardgasverbruik opjoegen.

1.1.1 Niveau bbp en bestedingen

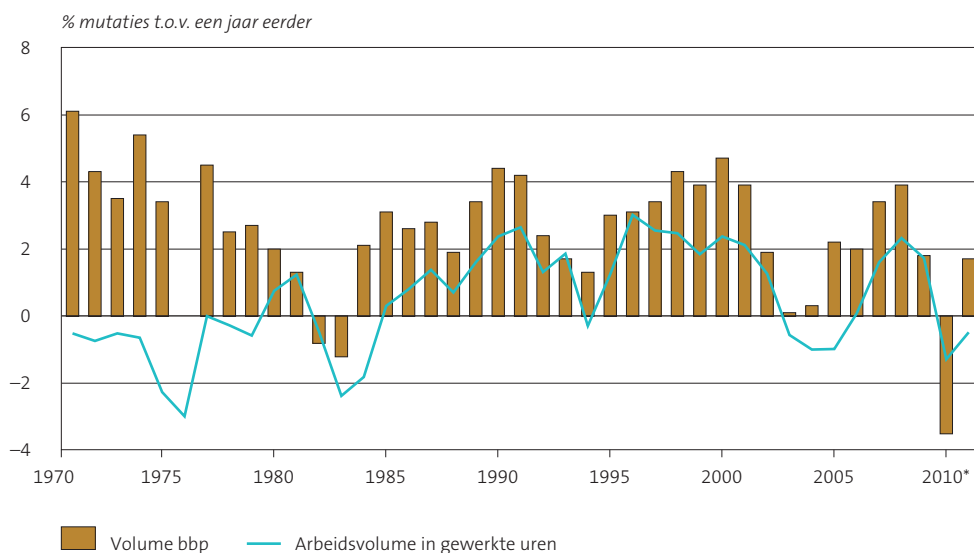

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Het bbp groeide gedurende alle vier de kwartalen van 2010 ten opzichte van een jaar eerder. In het eerste kwartaal kwam de jaar-op-jaargroei voor het eerst sinds de crisis positief uit, met 0,5 procent. De kwartalen daarop lieten een iets sterkere groei zien van rond de 2 procent. De kwartaal-op-kwartaalgroei was ook het hele jaar positief, hoewel deze in het derde kwartaal stagneerde. In het laatste kwartaal zette het herstel zich echter goed door. Ook in het eerste kwartaal van 2011 groeide de economie voorspoedig met 2,8 procent ten opzichte van een jaar eerder. De groei in het tweede kwartaal was met 1,5 procent echter teleurstellend. Het bbp lag in het tweede kwartaal van 2011 iets onder het niveau van voor de crisis.

Omdat de arbeidsmarkt doorgaans vertraagd reageert op een economische crisis werd een forse toename van de werkloosheid verwacht voor 2010, maar deze viel mee. Vanaf maart nam de werkloosheid zelfs iedere maand af. Gemiddeld over het hele jaar was 5,4 procent van de beroepsbevolking werkloos, 0,6 procentpunt meer dan in 2009. Het arbeidsvolume in gewerkte uren nam in 2010 af met 0,5 procent.

1.1.2 Economische groei en werkgelegenheid

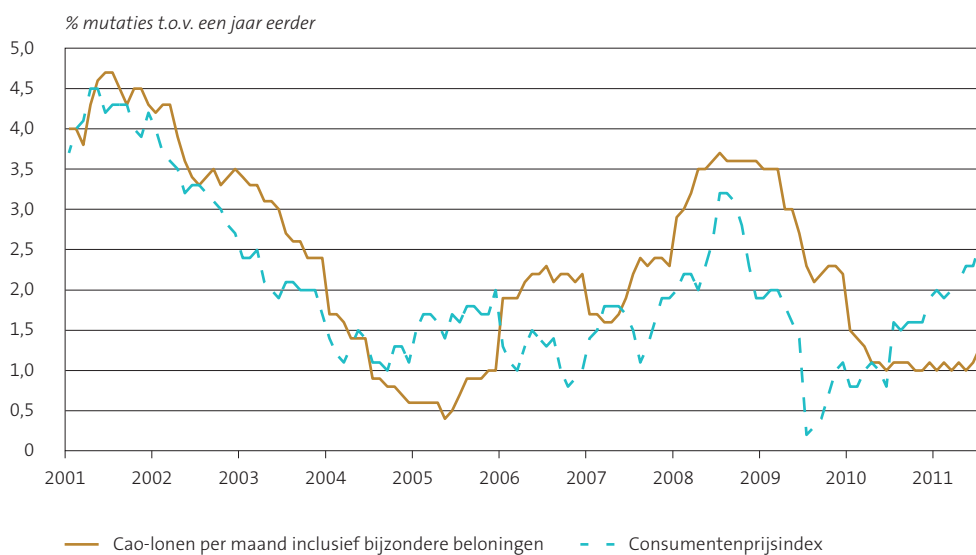
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Omdat werkgevers langer vasthouden aan werknemers met een vast contract, worden in eerste instantie vooral de flexwerkers (uitzend- en oproepkrachten) de dupe van een recessie. In 2009 liep het aantal banen voor uitzendkrachten al terug met 54 duizend, en

in 2010 verdwenen er nog eens 10 duizend. De opkomst van de zzp'ers heeft de afgelopen jaren een extra impuls gegeven aan de flexibilisering van de arbeidsmarkt. Precieze aantallen zijn niet bekend, maar het totaal aantal zelfstandigen zonder personeel (inclusief meer traditionele zelfstandigen zoals de kleine winkelier) is de laatste twee jaar ondanks de crisis verder gestegen. Wel is het aantal gewerkte uren van deze groep iets teruggelopen en daalden de gemiddelde inkomsten van alle zelfstandigen tezamen licht. Het lijkt er dus op dat behalve uitzendkrachten ook zzp'ers de dupe van de crisis werden, maar dan door verlies aan inkomsten. Zij bleven echter geregistreerd als werkenden en verhoogden dus niet de werkloosheid.

Het reëel beschikbaar inkomen van huishoudens daalde voor het derde jaar op rij. In 2010 bedroeg de afname 0,4 procent. De cao-loonstijging daalde vanaf begin 2009 en kwam gemiddeld over 2010 uit op 1,1 procent. De inflatie steeg juist vanaf medio 2009 en kwam gemiddeld over 2010 uit op 1,3 procent. Veel zittende werknemers (zonder promotie) gingen er dus per saldo op achteruit. Dat gold ook voor een groot aantal gepensioneerden, van wie de aanvullende pensioenen niet werden geïndexeerd. Ook zaten er gemiddeld 47 duizend mensen extra in de WW en 28 duizend mensen meer in de bijstand.

1.1.3 Loonontwikkeling en inflatie

Bron: CBS, Statistiek indexcijfers van cao-lonen en Consumentenprijsindex.

Doordat de consumptieve bestedingen stegen bij een afnemend beschikbaar inkomen, werd er per saldo ontspaard. Het financieel vermogen van huishoudens steeg desondanks voor het tweede jaar op rij door de aantrekkende beurzen. Dit is met inbegrip van het vermogen dat huishoudens hebben opgespaard bij pensioenfondsen. Door dalende huis-prijzen werd de waarde van het niet-financiële bezit wel iets minder. Per saldo steeg het totale vermogen van huishoudens met 85 miljard euro.

Niet-financiële ondernemingen maakten 35 procent meer winst dan in 2009. Dit lag echter vooral aan de positieve resultaten van buitenlandse dochterondernemingen. Het resultaat dat in Nederland werd behaald, het netto-exploiteoverschot, steeg met 8 procent.

Door de betere bedrijfsresultaten liepen ook de overheidsinkomsten op. Door een gestegen beroep op de sociale voorzieningen gingen de uitgaven van de overheid echter bijna evenveel omhoog. Per saldo liep het overheidstekort iets terug, maar eind 2010 bedroeg dit nog altijd 5,1 procent van het bbp. Hierdoor steeg de overheidsschuld verder, tot bijna 63 procent van het bbp.

In het jaar 2009 waren de emissies naar het milieu fors gedaald, vanwege de afgenomen economische activiteit. Bij het herstel van de economie in 2010 namen de emissies echter weer navenant toe. Daarbij waren de wintermaanden in 2010 erg koud, zodat er extra veel aardgas werd verstoekt. De toename van de uitstoot van broeikasgassen van 5,4 procent stak hierdoor ver boven de economische groei uit. Door procesverbeteringen nam de uitstoot van zwaveldioxide wel af en bleef de uitstoot van fijnstof gelijk.

Zeeland minst geraakt door de crisis

Na de krimp in 2009, groeide de economie in 2010 weer in alle provincies. In Noord-Holland, Flevoland en Zeeland was de groei met 2,2 à 2,3 procent het hoogst. Noord-Holland profiteerde onder meer van het sterke herstel van de basismetaalindustrie en van de groothandel, die met name in Amsterdam en omgeving sterk is vertegenwoordigd. Ook de economie van Noord-Brabant groeide met bijna 2 procent meer dan gemiddeld. De groei werd hier voor een groot deel gedragen door het herstel van de industrie. Met name het zuidoosten van Brabant profiteerde: de economie groeide in deze regio met 3 procent.

In Friesland was de groei met 0,4 procent (exclusief delfstoffenwinning) het laagst. Dit hangt samen met de relatief sterke aanwezigheid van de bouwnijverheid in deze provincie. Ook in de provincie Utrecht was de groei met 0,9 procent vrij zwak. Deze matige groei werd veroorzaakt door de krimp van de zakelijke dienstverlening, die daar sterk is vertegenwoordigd.

1.1.4 Regionale economie

	Bbp			Werkloosheid		
	2008	2009*	2010*	2008	2009	2010
	% volumemutaties			%		
Groningen ¹⁾	3,1	-2,8	1,2	5,9	6,5	6,8
Friesland ¹⁾	2,7	-3,2	0,4	4,1	5,3	6,0
Drenthe ¹⁾	0,9	-3,6	1,0	4,7	6,2	6,1
Overijssel	1,9	-4,4	1,2	4,1	5,3	5,3
Flevoland	2,4	-3,8	2,2	4,3	5,5	6,5
Gelderland	1,0	-3,9	1,0	3,6	4,0	4,8
Utrecht	2,1	-3,2	0,9	3,2	4,2	4,6
Noord-Holland	2,9	-3,7	2,3	3,4	4,7	5,2
Zuid-Holland	1,3	-3,2	1,1	4,1	4,8	5,9
Zeeland	2,2	-2,7	2,2	3,4	3,6	3,9
Noord-Brabant	1,1	-5,2	1,9	3,3	4,5	5,3
Limburg	-0,4	-4,4	1,7	4,6	5,9	6,1
Utrecht	2,9	-2,7	0,8	4,5	5,1	5,2
Amsterdam	3,7	-3,5	2,5	4,5	6,5	6,6
's-Gravenhage	0,4	-2,0	0,8	4,3	5,5	6,8
Rotterdam	1,7	-3,2	1,7	7,0	8,1	8,8
Nederland	1,8	-3,5	1,7	3,8	4,8	5,4

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

¹⁾ Exclusief delfstoffenwinning.

Van de vier grootste steden groeide Amsterdam in 2010 met 2,5 procent het snelst. Deze stad kende in 2009 van de vier ook de grootste krimp. Ook Rotterdam kreeg in 2009 zware klappen, maar herstelde in 2010 met 1,7 procent. De stad Utrecht had net als de gelijknamige provincie last van de krimp van de zakelijke dienstverlening.

Het herstel in 2010 heeft het verlies in 2009 nog niet geheel gecompenseerd: het bnp ligt in alle provincies nog onder dat van 2008. Zeeland is het oude niveau het dichtst genaderd, gevolgd door Noord-Holland en Flevoland. Met name de provincies die in 2009 de stevigste klap te verwerken kregen, Noord-Brabant en Overijssel en in iets mindere mate Limburg, zijn nog ver van het niveau van 2008 verwijderd. Maar ook Friesland en Gelderland staan nog een eind af van hun oude niveau.

Dat Zeeland het minst geschonden uit de crisis is gekomen, blijkt ook uit de werkloosheid. Deze was hier in 2010 met 3,9 procent verreweg het laagst. Ten opzichte van 2008 is de werkloosheid er met maar 0,5 procentpunt toegenomen. In de meeste provincies nam de werkloosheid in twee jaar tijd met meer dan 1 procentpunt toe. Opvallend is de sterke werkloosheidsstijging in Flevoland, zowel in 2009 als in 2010. Deze provincie kende met

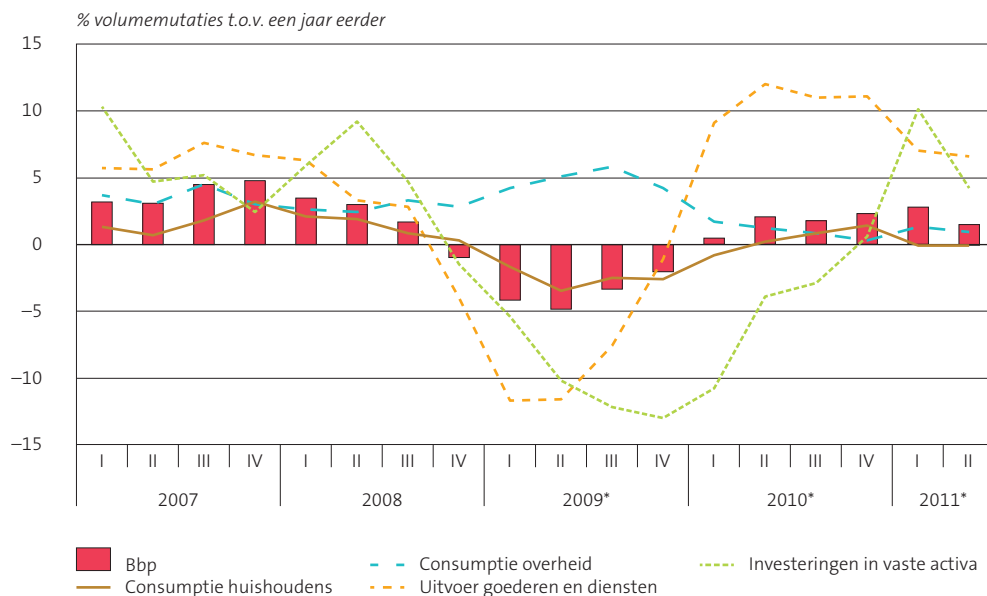
6,5 procent in 2010 na Groningen de hoogste werkloosheid. Door het grote interprovinciale forensisme is de relatie tussen de werkloosheid en de economie in deze provincie wat zwakker. De economische ontwikkeling was in Flevoland de laatste twee jaar juist iets beter dan gemiddeld.

1.2 Bestedingen

De uitvoer groeide in 2010 met bijna 11 procent, nadat deze in 2009 met 8 procent was gekrompen. Het exportvolume lag in 2010 hierdoor al weer hoger dan voor de crisis. Dit gold ook voor de invoer, dat een vergelijkbare schommeling kende als de uitvoer. Voor een deel kwam dit door de wederuitvoer, die de laatste jaren ongeveer de helft van de totale uitvoer van goederen vormt. De wederuitvoer bestaat uit ingevoerde goederen die na een kleine bewerking ons land weer verlaten.

Het economisch herstel was nog niet zichtbaar in de consumptie en de investeringen. De consumptie door huishoudens kende slechts een matige groei en de groei van de overheidsconsumptie vlakke af. De investeringen vormden in 2010 de zwakste plek in de bestedingen. Hoewel de investeringskrimp elk kwartaal minder werd en in het vierde kwartaal zelfs naar een lichte groei omhoog, kwam het jaarcijfer uit op -4,4 procent. Deze krimp kwam vooral op het conto van de bouwnijverheid, waarvan de productie in 2010 ruim 11 procent daalde. In het eerste kwartaal van 2011 kenden zowel de investeringen als de bouw een stevige groei. De investeringen liggen echter nog steeds ruimschoots onder het niveau van voor de crisis.

1.2.1 Economische groei en bestedingen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Uitvoer draagt herstel

De groeibijdragen van de bestedingen aan de economie hangt af van hun relatieve omvang en van hun verwevenheid met de rest van de economie. Zo draagt de wederuitvoer veel minder bij aan het bbp dan de uitvoer van goederen uit binnenlandse productie. De economische groei in 2010 werd in hoge mate gedragen door de export. Waren de overige bestedingscomponenten constant gebleven, dan had de groei niet 1,7 maar 2,1 procent bedragen.

De groei werd in 2010 sterk gedrukt door een afname van de investeringen. De consumptie door huishoudens en de overheid leverde een bescheiden bijdrage aan de groei. In voorgaande jaren droeg de overheid krachtig bij aan de economische ontwikkeling, maar in 2010 viel deze groei sterk terug. In 2009 verergerde de afnemende huishoudensconsumptie de economische krimp. De aanvulling van de voorraden van consumptiegoederen bij bedrijven zorgde in 2010 voor een impuls. In de voorgaande twee jaren werden de voorraden juist afgebouwd.

1.2.2 Bijdragen bestedingscomponenten aan de economische groei

		2005	2006	2007	2008	2009*	2010*
Consumptie huishoudens	%-punt	0,5	-0,4	0,6	0,5	-0,8	0,1
Consumptie overheid	%-punt	0,1	1,9	0,7	0,6	1,0	0,3
Investerings in vaste activa	%-punt	0,6	0,8	0,9	0,5	-1,1	-1,0
Verandering in voorraden	%-punt	0,0	0,0	0,0	-0,1	-0,3	0,2
Uitvoer	%-punt	1,0	1,2	1,8	0,3	-2,3	2,1
Bruto binnenlands product	% volumemutatie t.o.v. een jaar eerder	2,0	3,4	3,9	1,8	-3,5	1,7

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010, detailgegevens.

Herstel uitvoer breed gedragen

Door de drastische neergang van de wereldhandel in 2008 zakte de uitvoer in, hetgeen in 2009 resulteerde in een stevige krimp van onze economie. In 2010 was het omgekeerde het geval: het herstel van de wereldhandel veroorzaakte een forse groei van de export, waardoor de Nederlandse economie weer groeide. Het volume van de uitvoer nam in 2010 toe met 10,8 procent ten opzichte van een jaar eerder. De invoer steeg in 2010 met 10,6 procent.

De uitvoer van goederen nam in 2010 toe met 12,5 procent, die van diensten met 5,1 procent. De internationale handel in goederen beslaat ongeveer 80 procent van de waarde van de totale handelsstroom van en naar Nederland. De goederenuitvoer bestaat voor ongeveer de helft uit wederuitvoer. Deze groeide in 2010 met 16,2 procent. De uitvoer van Nederlandse goederen groeide met 8,8 procent. Doordat het prijsniveau van geïmporteerde goederen minder hard daalde dan dat van geëxporteerde goederen, verslechterde de ruilvoet met 0,7 procent.

1.2.3 Uitvoer van goederen en diensten

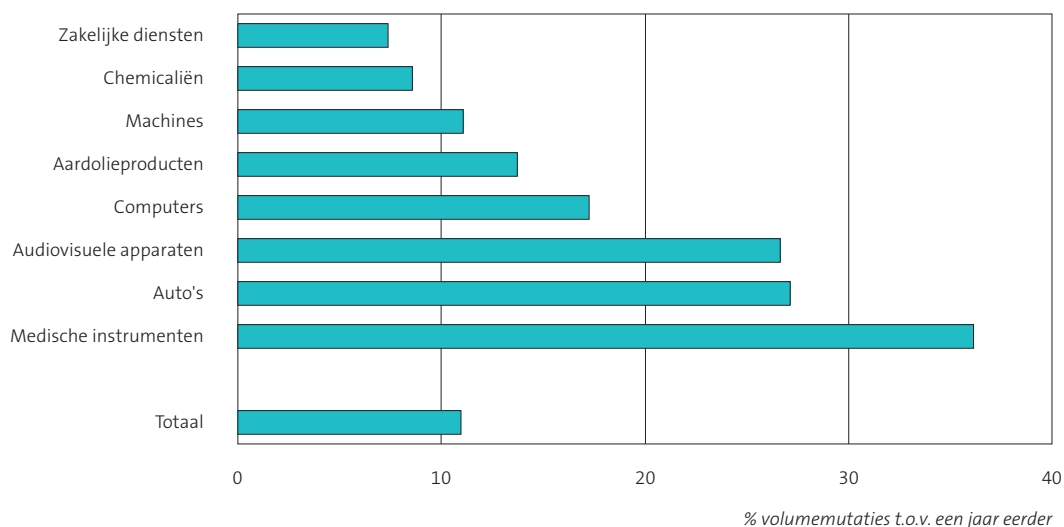

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

De uitvoer van alle (al dan niet Nederlandse) producten steeg gedurende 2010. De hoogste groei werd behaald door de export van elektrotechnische producten (met name medische instrumenten en audiovisuele apparaten), gevolgd door die van transportmiddelen, voor het merendeel auto's. De uitvoer van beide typen goederen was in 2009 fors gedaald. Elektrotechnische producten vormen qua waarde de grootste categorie binnen de Nederlandse uitvoer. In grafiek 1.2.4 staan de producten die het meest hebben bijgedragen aan het herstel van de export.

De uitvoer vanuit Nederland bestaat voor ruim de helft uit elektronische goederen, chemische producten en voedings- en genotmiddelen. Van de uitgevoerde elektronische producten betreft bijna 90 procent wederuitvoer, van de chemische producten is dit ongeveer de helft. Van de uitgevoerde voedings- en genotmiddelen komt het merendeel (ruim driekwart) wel van eigen bodem. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om bier en kaas. Een ander belangrijk Nederlands exportproduct is aardgas. De aardgasexport droeg in 2010 flink bij aan de groei van de uitvoer van Nederlands product. Het gros van de uitgevoerde Nederlandse producten (60 procent) wordt echter vervaardigd door de industrie.

1.2.4 Uitvoer goederen (incl. wederuitvoer), 2010*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Het grootste deel van de Nederlandse export is bestemd voor landen binnen de Europese Unie en dan met name Duitsland en België. Buiten de Europese Unie exporteren we voornamelijk naar Azië en de Verenigde Staten. Het aandeel van uitgevoerde producten dat voor de Europese Unie is bestemd, lag in 2008 op 78 procent, maar daalde vervolgens tot 75 procent. De reden hiervoor is dat de vraag naar goederen en diensten vanuit Azië veel minder door de kredietcrisis geraakt is dan die vanuit Europa. Ook Midden- en Zuid-Amerika zijn in opkomst als afnemers.

Invoer fors gestegen

De invoer van goederen en diensten is in 2010 met 10,6 procent gestegen. De invoer van goederen nam met 12,6 procent toe, die van diensten met 4,3 procent. De invoer bestaat voor ruim drie kwart uit goederen. Hiervan is de helft bestemd voor de wederuitvoer. Een belangrijk onderdeel hiervan vormen elektrotechnische producten, zoals computers en medische instrumenten. Bij de groei van de invoer vormen deze producten de belangrijkste factor.

Voor binnenlands gebruik (consumptie, intermediair verbruik of investeringen) wordt vooral veel aardolie, aardgas en overige delfstoffen ingevoerd, evenals chemische producten en voedingsmiddelen. Ook transportmiddelen en metaalproducten worden in groten

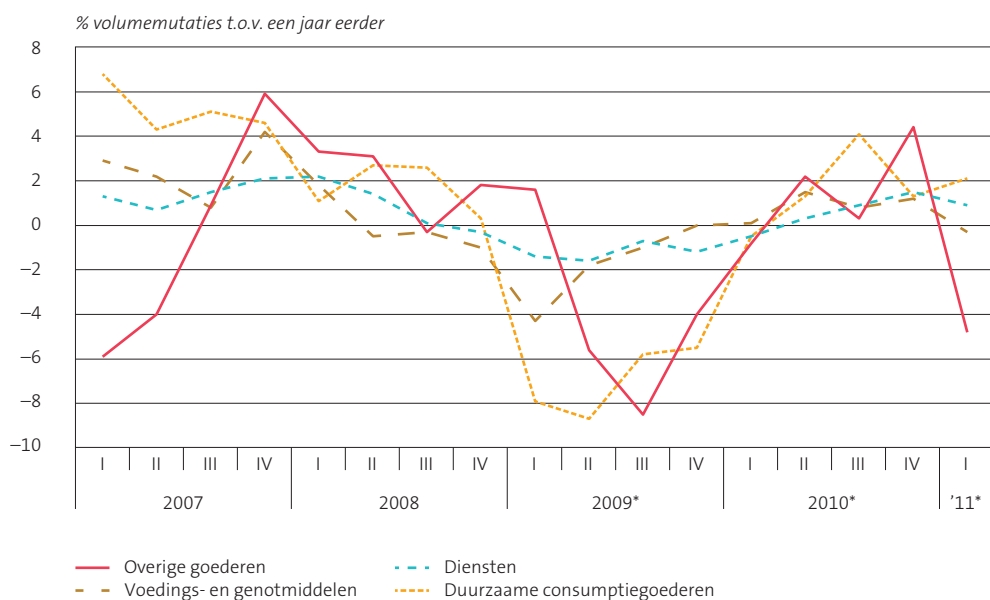
getale geïmporteerd. Laatstgenoemde categorieën hadden een belangrijke bijdrage aan de opleving van de invoer.

Ruim de helft van de Nederlandse invoer komt uit de Europese Unie. Van buiten de EU importeren we voornamelijk uit Azië. Het Aziatische deel in de totale Nederlandse import ligt al meer dan tien jaar boven de 20 procent en bestaat onder andere uit elektrotechnische goederen, chemische producten en textiel. Binnen de Europese Unie is Duitsland onze belangrijkste handelspartner. Ook hiervandaan importeren we veel chemische en elektrotechnische producten, naast voedingsmiddelen en transportmiddelen.

Consumptie huishoudens licht gestegen

De consumptie door huishoudens is in 2010 gestegen met 0,4 procent, na in 2009 nog te zijn gedaald met 2,5 procent. De bestedingen aan goederen stegen in 2010 met 1,4 procent, die aan diensten met 0,4 procent. De consumptie door Nederlandse toeristen in het buitenland daalde wel met 3,9 procent. De prijzen lagen gemiddeld 1,3 procent hoger dan in 2009.

1.2.5 Consumptie huishoudens

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

De consumptie van voedings- en genotmiddelen steeg, na een historische daling in 2009, met 0,9 procent. De consumptie van duurzame goederen groeide met 1,5 procent, die van overige goederen (waaronder bijvoorbeeld benzine) steeg met 1,6 procent. Tegenover een verdere daling van de uitgaven in de horeca en aan financiële en zakelijke diensten, stonden hogere uitgaven aan huisvesting, medische diensten en welzijnzorg.

Verkoop nieuwe auto's aan particulieren blijft achter bij consumptiegroei

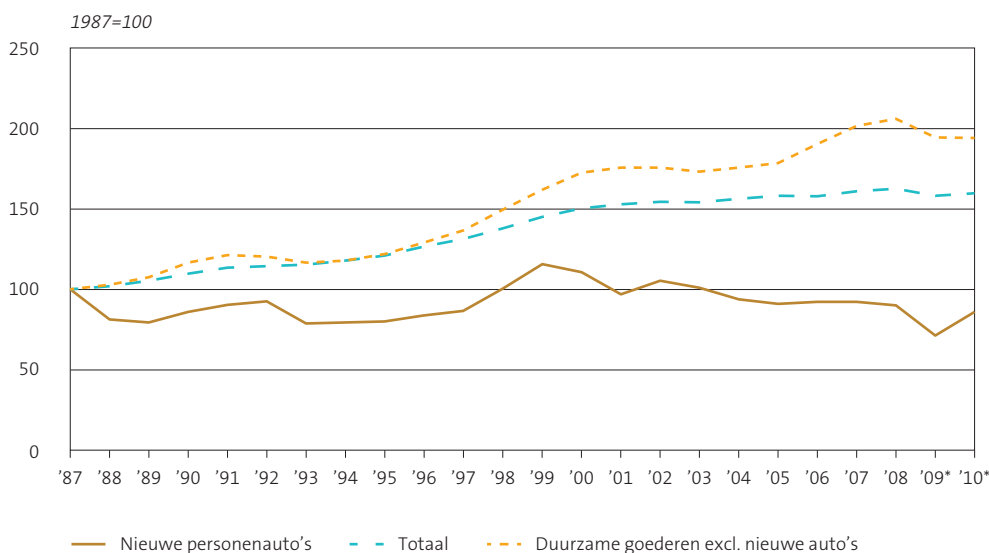
Sinds 1987 is de consumptie door huishoudens – in lijn met de toegenomen welvaart – met 60 procent gestegen. De aanschaf van duurzame goederen, exclusief nieuwe auto's, steeg in deze periode met meer dan 90 procent. Gezien het fors toegenomen autoverkeer ligt het voor de hand dat ook de aanschaf van nieuwe auto's door particulieren sterk is gestegen. Sinds 1987 zijn de bestedingen van consumenten aan auto's, gecorrigeerd voor prijsveranderingen, echter met 14 procent gedaald.

De reden voor het achterblijven van de verkoop van nieuwe auto's aan particulieren is de opkomst van de leasewagen. Sinds 1987 is het gebruik van leasewagens sterk toegenomen. Deze verminderen de behoefte aan eigen auto's, zeker in het wat

duurdere segment. Bovendien worden leasewagens al na drie jaar verkocht aan particulieren. Ook dat heeft een neerwaarts effect op de aanschaf van nieuwe auto's door huishoudens.

Alleen al in 2010 deden leasemaatschappijen een kleine 150 duizend wagens van de hand. Worden deze wagens opgeteld bij de nieuwe, dan is de verkoop aan huishoudens niet gedaald, maar sinds 1987 met 28 procent gestegen. Komt daar ook nog het privégebruik van leasewagens bij (29 procent van het aantal wegkilometers), dan bedraagt de stijging 36 procent. De aanschaf van nieuwe personenauto's door huishoudens weerspiegelt dus steeds minder de alsmaar toenemende automobilititeit.

Consumptie door huishoudens

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Overheidsconsumptie groeit minder snel

De overheid consumeerde in 2010 meer dan een jaar eerder, maar het groeitempo is flink gezakt. De volumegroei van de overheidsconsumptie bedroeg 1,5 procent, tegenover 3,7 procent in 2009. De consumptie van de overheid kan worden verdeeld in collectieve en individuele overheidsuitgaven. De collectieve bestedingen, die betrekking hebben op zaken van algemeen belang (zoals uitgaven aan defensie), stegen met slechts 0,3 procent. De individuele consumptie, zoals bijvoorbeeld de huurtoeslag, is toe te rekenen aan specifieke groepen burgers. Deze uitgaven stegen met 2,4 procent.

Investeringsafname

De bruto investeringen in vaste activa namen in 2010 af met 4,4 procent ten opzichte van een jaar eerder. In 2009 waren de investeringen al met 10,2 procent afgenomen. Het niveau van de investeringen fluctueert sterk met de conjunctuur, maar de daling na de val van Lehman Brothers is ongekend hoog. Inmiddels is er al sprake van een kentering. Vanaf het vierde kwartaal van 2010 namen de investeringen weer toe.

De belangrijkste investeringspost is de bouw van woningen, bedrijfsgebouwen en grond-, en waterbouwkundige werken. Deze beslaan bijna 60 procent van het totaal. De bouw van elk van deze drie typen nam in 2010 met ruim 10 procent af. De daling van de bouw van woningen en bedrijfsgebouwen was al in 2009 ingezet, die van grond-, weg- en waterbouwkundige werken volgde pas in 2010.

1.2.6 Investeringsposten in vaste activa

	2007	2008	2009*	2010*	Ontwikkeling 2010* t.o.v. 2009*
	<i>mld euro</i>				<i>% volumemutaties</i>
Woningen	36,6	37,5	32,9	29,4	-11,5
Bedrijfsgebouwen	17,9	19,6	19,2	17,1	-12,8
Grond-, weg- en waterbouw	11,9	13,1	13,9	12,8	-10,7
Vervoermiddelen	11,8	12,7	10,2	10,2	0,8
w.o.					
personenauto's	8,2	7,7	5,4	6,1	14,1
overige wegvervoermiddelen	2,3	2,9	1,9	1,6	-14,5
Machines en installaties	15,8	17,2	15,4	16,6	6,3
Computers	4,9	4,6	4,7	5,9	33,1
Overige materiële vaste activa	6,9	7,5	6,6	6,8	2,4
Software	8,3	9,1	8,6	8,5	-1,7
Totaal	114,3	121,8	111,1	107,2	-4,4

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Bij veel overige investeringsposten vond in 2010 al een kentering plaats. Er werden 14 procent meer personenauto's aangeschaft (voornamelijk door leasemaatschappijen), 6 procent meer machines en installaties en 33 procent meer computers. De aanschaf van overige wegvervoermiddelen (voornamelijk vrachtwagens) nam in 2010 nog wel met 15 procent af, de investeringen in software met 2 procent.

De investeringen door bedrijven en huishoudens tezamen daalden met 5,2 procent minder snel dan in 2009. De overheidsinvesteringen bleven tijdens de crisis groeien: pas in het laatste kwartaal van 2009 raakten ook deze in de min. In 2010 krompen deze investeringen met 5,2 procent. Een belangrijk onderdeel van de overheidsinvesteringen vormen die in grond-, weg- en waterbouwkundige werken. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om het bouwrijp maken van terreinen en aanleg van nieuwe wegen. Door het uitblijven van nieuwbouwprojecten krompen deze investeringen voor het eerst sinds het uitbreken van de crisis.

1.3 Productie

Bouwproductie fors in de min

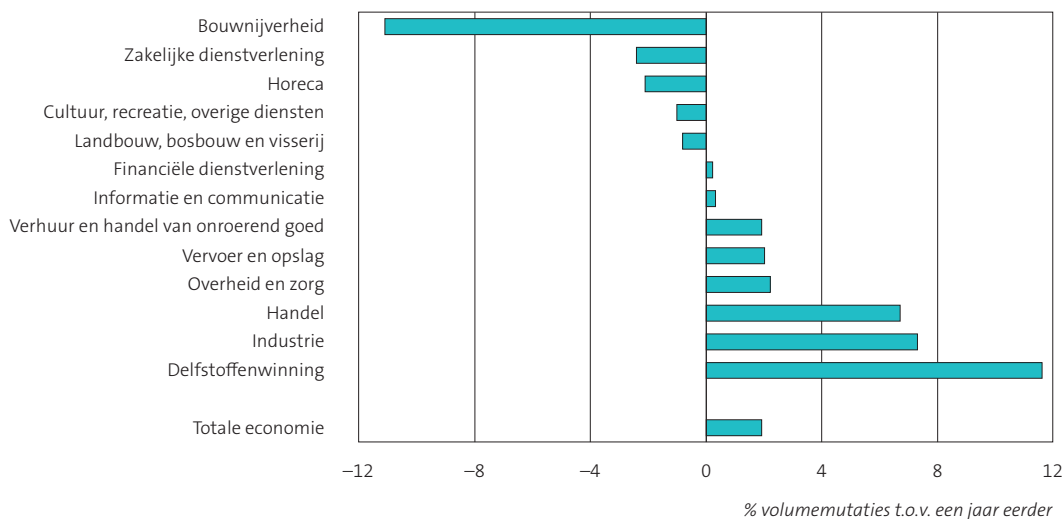
Voor de industrie en handel profiteerden van de aantrekkende export in 2010. De industrie groeide met 11,6 procent ten opzichte van een jaar eerder; de handel met 6,7 procent. Tezamen gaven deze bedrijfstakken de economie een impuls van 1,8 procentpunt. Ook de delfstoffenwinning droeg door de strenge winter stevig bij aan de groei. De almaar uitdijende zorgsector gaf een stabiele groei bijdrage. De grootste dissonant bij de economische ontwikkeling was de bouwnijverheid, die met 11,1 procent kromp. Ook was er in de commerciële dienstverlening buiten de handel en het vervoer op diverse plaatsen sprake van nulgroei of zelfs krimp, bijvoorbeeld in de horeca en de zakelijke dienstverlening.¹⁾

Het herstel van de Nederlandse economie in 2010 was goed terug te zien in de ontwikkeling van het volume van de toegevoegde waarde. Deze steeg voor de gehele Nederlandse economie met 1,9 procent ten opzichte van een jaar eerder. Deze som van de toegevoegde waarden vormt, samen met het saldo van de productgebonden belastingen en subsidies, het bbp. De toegevoegde waarde van de goederenproducenten nam met 2,6 procent toe.

1) In de zomer van 2011 zijn de nationale rekeningen overgegaan op een nieuwe bedrijfsindeling, zie bijlage.

Die van de diensten steeg minder hard, vooral de commerciële dienstverlening kende met 1,5 procent slechts een matige groei, na in 2009 al met 4,3 procent te zijn gedaald. De minder conjunctuurgevoelige niet-commerciële dienstverlening groeide met 1,9 procent, iets minder dan in de voorgaande jaren.

1.3.1 Ontwikkeling toegevoegde waarde, 2010*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

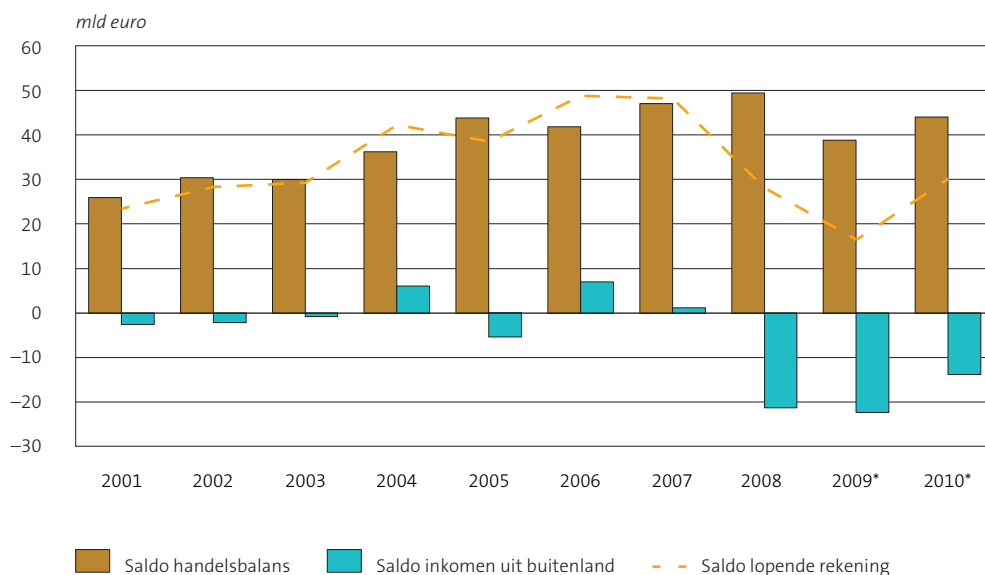
1.4 De Nederlandse economie ten opzichte van het buitenland

Saldo lopende rekening stijgt weer

In 2010 heeft Nederland zijn positie ten opzichte van het buitenland verbeterd. Het saldo op de lopende rekening steeg met 13,7 miljard tot 30,1 miljard euro en is daarmee terug op het niveau van 2003 en 2008. Hiermee is de sinds 2007 dalende lijn doorbroken.

Het saldo van de handelsbalans kwam in 2010 uit op 43,9 miljard euro, een stijging met 5,1 miljard ten opzichte van 2009. Zowel de invoer als de uitvoer groeide in 2010 met meer dan 10 procent. In waarde stegen in- en uitvoer met 61,2 respectievelijk 66,4 miljard euro.

1.4.1 Positie t.o.v. het buitenland

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Het saldo op de inkomensrekening is 8,5 miljard euro minder negatief geworden. Het saldo kwam in 2010 uit op -13,8 miljard euro. In 2010 maakten Nederlandse “bedrijven” 212,5 miljard euro over aan het buitenland, 27,8 miljard meer dan in 2009. Omgekeerd werd 198,7 miljard euro aan inkomen uit het buitenland ontvangen, 36,3 miljard meer dan vorig jaar. In het saldo op de inkomensrekening zijn alle sectoren verdisconteerd, maar alleen vanuit bedrijven worden substantiële bedragen overgemaakt. Een belangrijk onderdeel van deze inkomsten vormen dividenden en ingehouden winsten. Van ingehouden winst is sprake wanneer een buitenlandse dochteronderneming winst heeft gemaakt, maar deze niet (geheel) als dividend aan de moederonderneming heeft overgemaakt.

Het saldo op de lopende rekening vormt de optelsom van de saldi op de handelsbalans en de inkomensrekening. Samen met het saldo op de kapitaalrekening levert dit het vorderingensaldo op. Het saldo op de kapitaalrekening was -3,2 miljard, zodat het vorderingen-

saldo uitkwam op 26,9 miljard euro. Het vorderingensaldo steeg hiermee met 13,0 miljard ten opzichte van 2009.

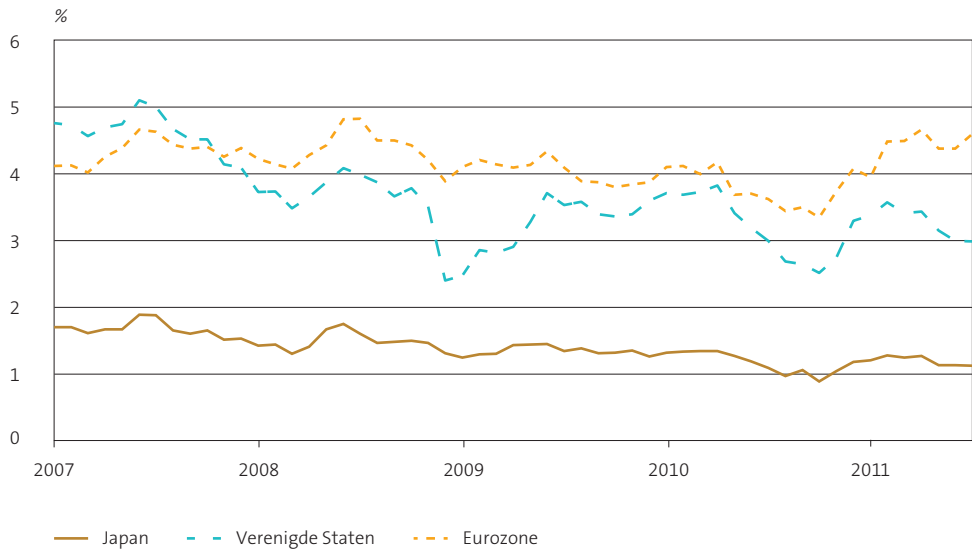
1.5 Financiële markten

In 2010 werden de financiële markten door twee tegengestelde ontwikkelingen beïnvloed. Enerzijds trok de wereldeconomie aan, anderzijds waren er zorgen over de schulden crisis in Europa. Ook heerste de angst voor oplopende inflatie als gevolg van de hoge olie- en grondstoffenprijzen.

Obligatiemarkt beheerst door de schulden crisis

In de eerste helft van 2010 stegen de waarden van obligaties, maar in de tweede helft van dat jaar namen zij weer af. Per saldo was de kapitaalmarktrente in de Verenigde Staten aan het einde van het jaar 40 basispunten lager dan eind 2009. In Japan en de eurozone bleef de rente min of meer gelijk, op respectievelijk 1,2 en 4,0 procent. De kapitaalmarktrente ging binnen de eurozone wel sterk uiteenlopen, vanwege de schuldenproblematiek. Vanaf begin 2010 begon men zich zorgen te maken over de financiële positie van een aantal landen binnen de eurozone. Europese afspraken over begrotingstekorten (niet meer dan drie procent) en staatsschuld (maximaal 60 procent van het bruto binnenlands product) konden niet gehandhaafd worden. Dit leidde in april 2010 tot een crisis rond Griekse overheidsfinanciën. Het Griekse begrotingstekort liep op tot ruim 15 procent. Ook andere landen (met name Portugal en Spanje) dreigden in een financiële crisis te geraken. Naarmate het jaar vorderde verschoof de aandacht naar Ierland. Hier liep het begrotingstekort zelfs op tot 30 procent, nadat de overheid de Ierse banken financieel te hulp had moeten komen.

1.5.1 Rente op tienjarige staatsobligaties

Bron: DNB.

¹⁾ Maandgemiddelden.

In de eurozone was er sprake van een tweedeling. Obligaties van landen met hoge tekorten op de begroting zoals Portugal, Spanje en Griekenland werden links gelaten, waardoor de rente op deze obligaties sterk opliep. Obligaties van sterkere overheden zoals Duitsland en Nederland waren juist in trek en hier daalde de rente. Hierdoor zijn de renteversillen op de kapitaalmarkt opgelopen tot recordniveaus.

1.5.2 Verschil met Nederland in rente op staatsobligaties

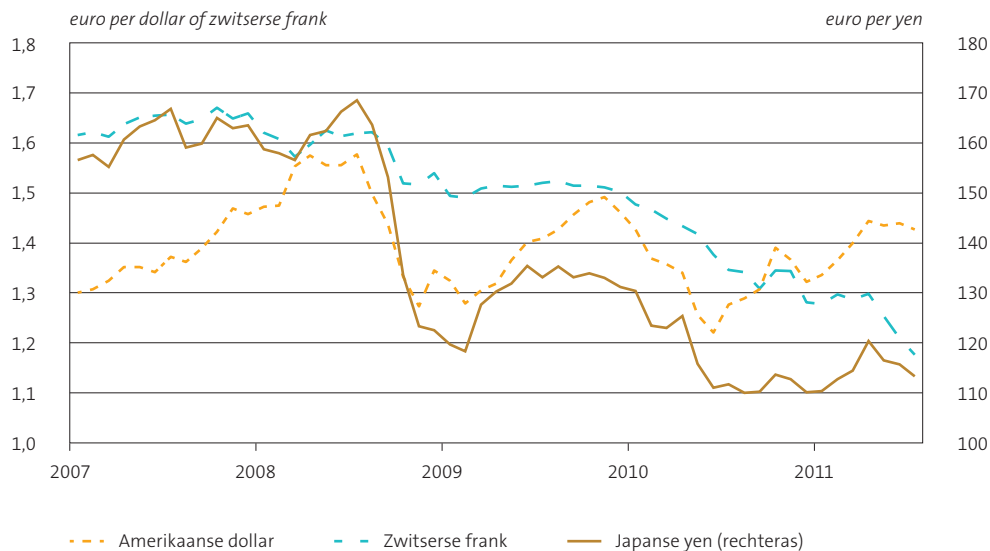

Bron: Eurostat.

Vrees voor uiteenvallen van de euro

De onrust rond de overheidsfinanciën in de eurozone was ook goed te zien op de valuta-markt. In de eerste helft van 2010 nam door het afnemende vertrouwen de waarde van de euro af. Sinds de tweede helft van het jaar herstelde de euro zich echter weer. Het verlies in 2010 bleef daarom beperkt. Ten opzichte van de Amerikaanse dollar verloor de euro 7 procent en ten opzichte van de Japanse yen 13 procent. Opvallend is de sterke opmars van de Zwitserse frank. Deze munt wordt in onzekere tijden als een veilige haven beschouwd. Sinds het uitbreken van de kredietcrisis in 2008 heeft de euro ongeveer een kwart van haar waarde verloren ten opzichte van de Zwitserse frank.

1.5.3 Koers van de euro

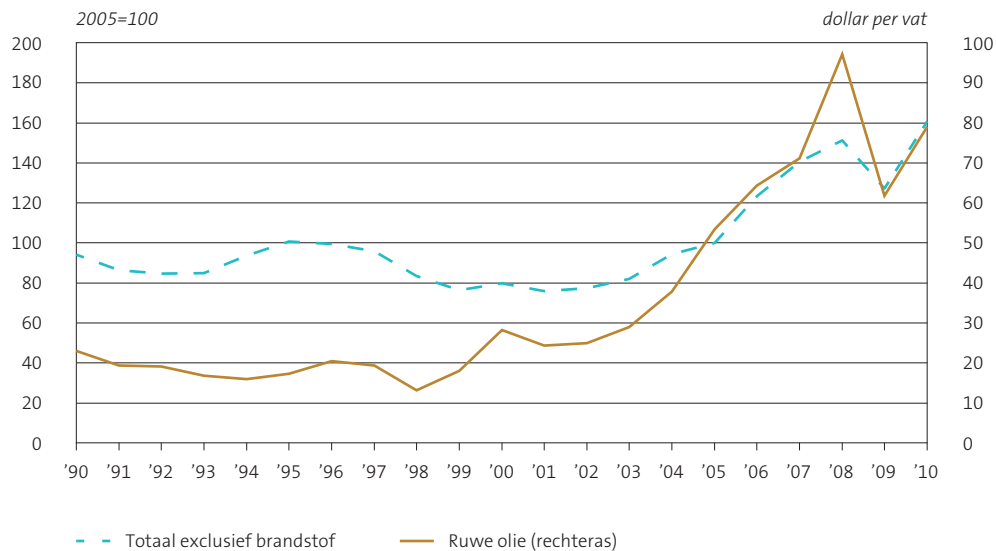
Bron: DNB.

¹⁾ Maandgemiddelden.

Grondstoffenprijzen sterk gestegen

De olieprijs is in 2010 met ongeveer 25 procent gestegen tot ongeveer 90 dollar per vat. De gemiddelde prijs over 2010 bedroeg bijna 80 dollar per vat. Dit is het op een na hoogste jaargemiddelde ooit gemeten. In 2008 bereikte de olieprijs het hoogste niveau ooit, met een gemiddelde prijs van ongeveer 100 dollar. Door het uitbreken van de economische crisis zakte de olieprijs in 2009 tot een gemiddelde van 62 dollar. De olieprijs liep in 2010 vooral op door de aantrekkende wereldeconomie en een toenemende vraag vanuit opkomende landen zoals China. De prijzen van de overige grondstoffen kenden een vergelijkbaar patroon. Gemiddeld stegen de grondstoffenprijzen (exclusief olie) met 27 procent. Vooral de voedselprijzen liepen snel op. Door extreme droogte in Rusland liep de tarweproductie terug. Rusland is de tweede exporteur van tarwe in de wereld. Ook in de Verenigde Staten was droogte een bedreiging voor de oogst, terwijl graanoogsten in Canada en Australië verregenden.

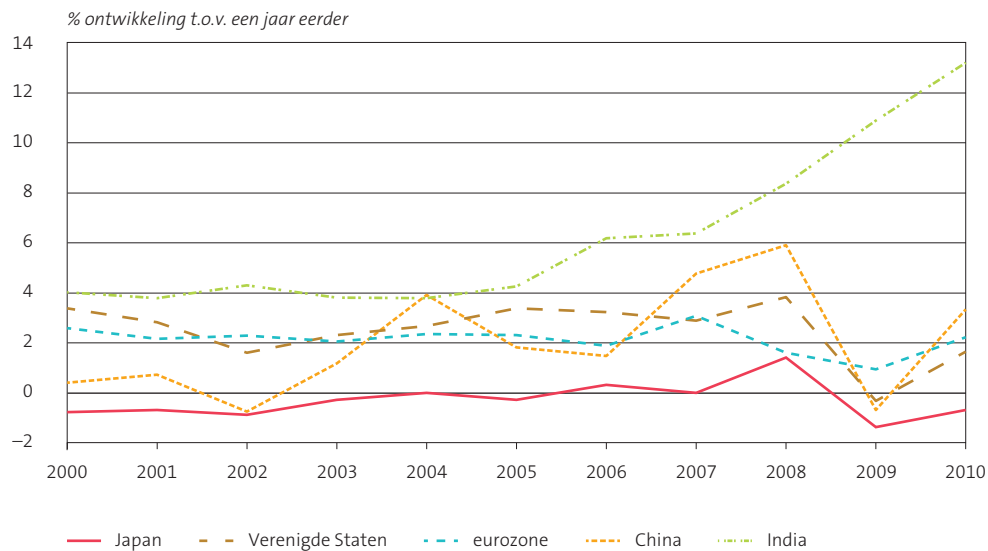
1.5.4 Prijzen grondstoffen

Bron: IMF.

De gestegen grondstoffenrijzen zorgden voor een opwaartse druk op de inflatie. In de eurozone liep de inflatie op van 0,9 procent in 2009 naar 2,2 procent in 2010 en in de VS van -0,3 naar 1,7 procent. De inflatie steeg het sterkst in de opkomende landen zoals India, waar een inflatie van 13 procent werd gemeten. Dit komt omdat voedselprijzen in deze landen zwaarder meetellen in de consumptie van huishoudens. Zo geeft de bevolking van de opkomende landen gemiddeld 34 procent van de totale bestedingen uit aan voedsel. Dit betekent dat voedselprijsveranderingen voor 34 procent meetellen in de gemiddelde inflatie. Voor de Verenigde Staten is het aandeel van voedsel in de totale bestedingen 14 procent en in de eurozone bedraagt dit aandeel 19 procent.

1.5.5 Inflatie

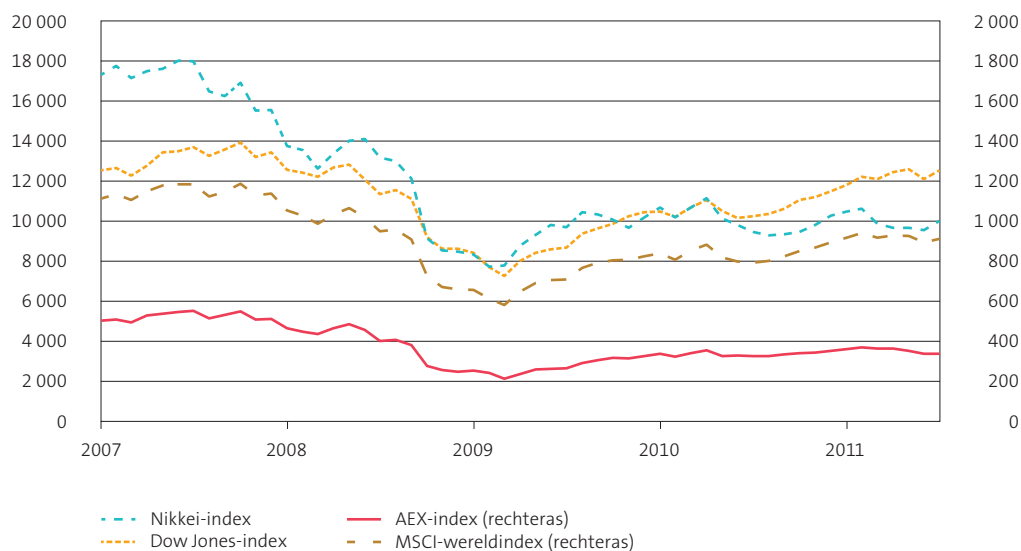

Bron: IMF.

Redelijk jaar voor aandelen

Hoewel de beurzen werden geteisterd door de schulden crisis in de eurozone, wogen het voortgaande economische herstel en de voorspoedige ontwikkeling van de bedrijfswinsten zwaarder, waardoor 2010 toch als een redelijk beursjaar de boeken ingaat. Wereldwijd werd een rendement van ongeveer 7 procent behaald. De Amerikaanse Dow Jones-index steeg met 9 procent en de Nederlandse AEX-index met 5 procent. De Japanse Nikkei-index behaalde een negatief rendement van ongeveer 4 procent.

1.5.6 Aandelenkoersen

Bron: DNB.

¹⁾ Maandgemiddelden.

1.6 Internationale economische ontwikkeling

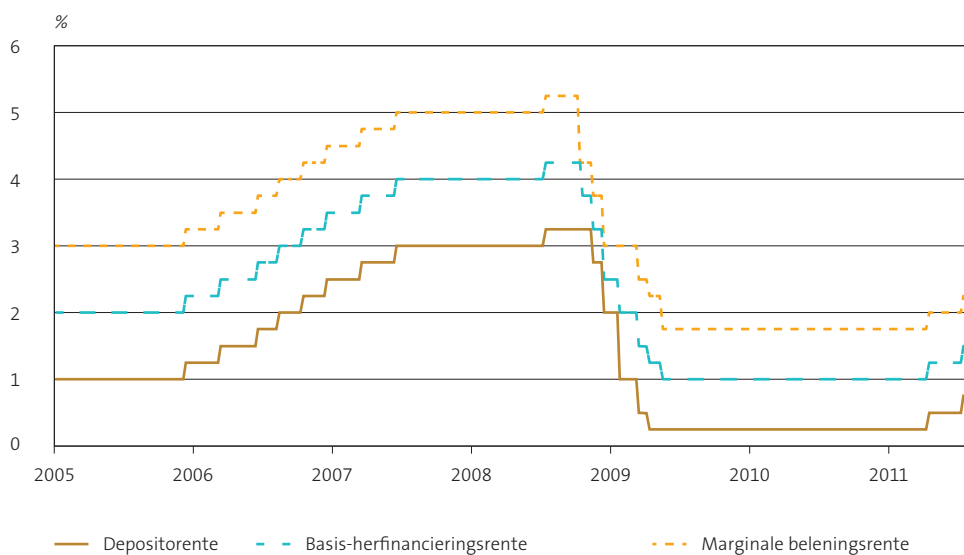
De mondiale economie ging van een krimp van 0,5 procent in 2009 naar een groei van 5 procent in 2010. De groei in 2010 werd gedreven door een sterke toename van het handelsvolume. De export van goederen en diensten groeide met ongeveer 13 procent. De grootste toename van het handelsvolume werd gerealiseerd in de opkomende Aziatische landen. In deze landen was de groei zo hoog dat monetaire autoriteiten maatregelen hebben genomen om oververhitting tegen te gaan. In de hoogontwikkelde economieën was het herstel gematigd. Door de forse stimuleringen in 2009 verslechterden de overheidsfinanciën vrijwel overal verder. Wereldwijd liepen de prijzen sterk op als gevolg van de re-

latief hoge grondstoffenprijzen. De mondiale inflatie is opgelopen van 2,5 procent in 2009 naar 3,7 procent in 2010. De werkloosheid is in de meeste landen in 2010 verder opgelopen.

Lage rentes

Om de economie te stimuleren hield de Europese Centrale Bank (ECB) haar beleidsrente in 2010 op 1 procent. Sinds het begin van de crisis hebben centrale banken diverse malen de officiële rentetarieven met grote stappen verlaagd. De historisch lage rentes werden zeer lang vastgehouden, ook nadat de aantrekkende economie en de oplopende inflatie vanaf eind 2010 / begin 2011 onder normale omstandigheden tot een renteverhoging zou hebben geleid. Het meest extreme beleid voerde het Verenigd Koninkrijk, waar de Bank of England de beleidsrente, ondanks een fors stijgende inflatie, gedurende geruime tijd op 0,50 procent liet staan. In de eurozone bleef de beleidsrente gedurende het gehele jaar op 1 procent. Pas in april 2011 verhoogde de ECB de beleidsrente met 25 basispunten. In de Verenigde Staten hield de de Federal Reserve op dat moment de rente op het bestaande niveau van 0 tot 0,25 procent.

1.6.1 Tarieven ECB

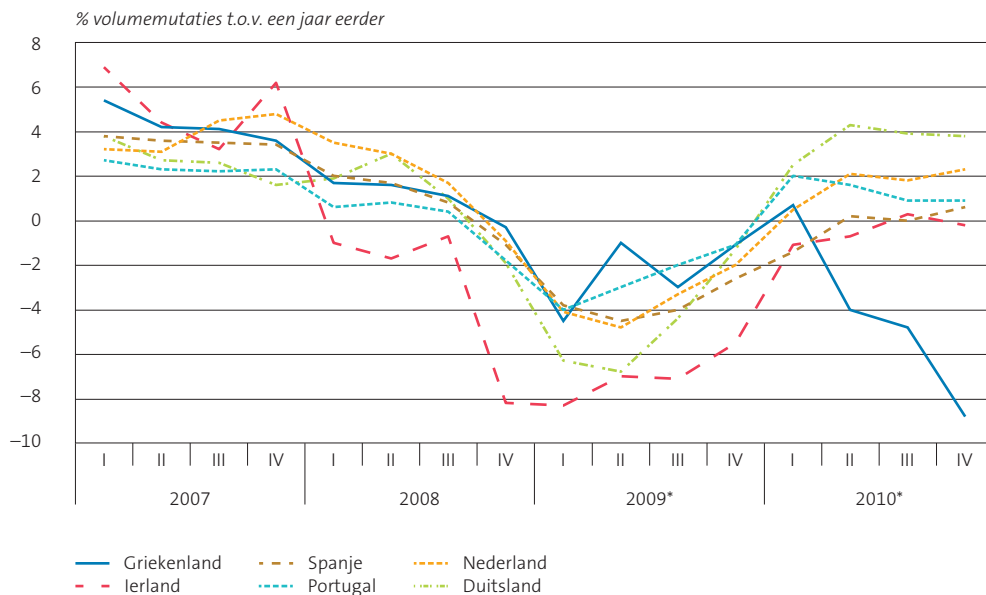

Bron: DNB.

Tweedeling binnen de eurozone

De economie van de eurozone is in 2010 met 1,7 procent gegroeid ten opzichte van een jaar eerder. In 2009 was de economie van de eurozone met 4,1 procent gekrompen. De economische prestaties in 2010 liepen wel uiteen. Grote eurolanden zoals Frankrijk en Duitsland herstelden goed. De Duitse economie groeide in 2010 zelfs met 3,6 procent, de snelste groei sinds de hereniging van het land in 1990 (zie *De naoorlogse economische ontwikkeling van Nederland en Duitsland*). Aan de andere kant van het spectrum bevonden zich enkele 'perifere' landen, waar de bbp-groei laag of zelfs negatief was en de werkloosheid torenhoog. Landen zoals Griekenland en Ierland hadden te maken met sterk verslechterde overheidsfinanciën en belandden daarom in een schuldencrisis (zie *De Europese schulden-crisis*). De gemiddelde werkloosheid in de eurozone liep op van 9,5 naar 9,9 procent. Door de aantrekkende economie en hoge grondstoffenprijzen steeg de inflatie van 0,3 procent in 2009 naar 1,6 procent in 2010.

1.6.2 Economische groei eurolanden

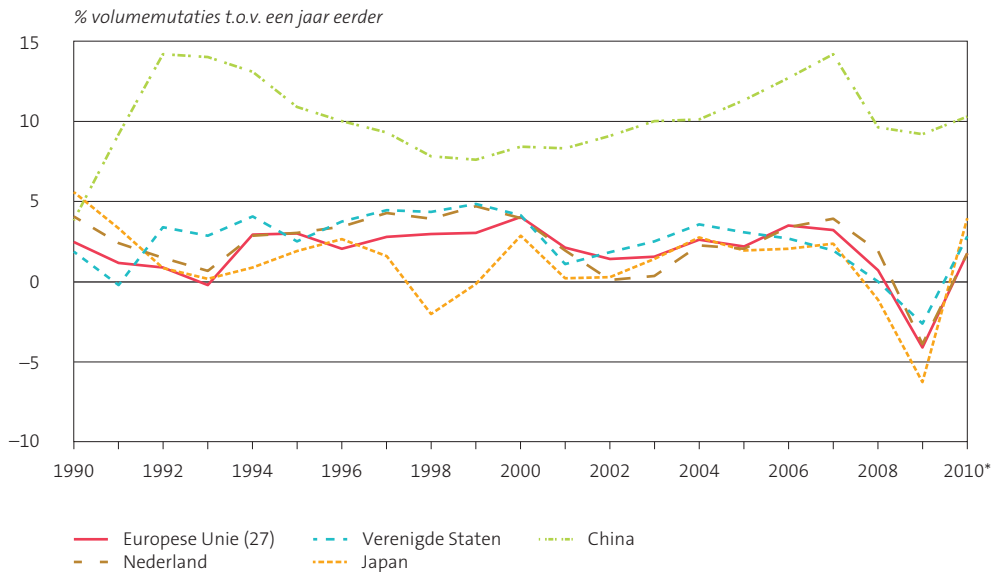

Bron: Eurostat.

Groei na forse stimulering in de Verenigde Staten

In de Verenigde Staten groeide de economie in 2010 met 2,8 procent in vergelijking met een jaar eerder. In 2009 werd nog een historische krimp behaald van 2,6 procent. Net als in 2009 bleef de Amerikaanse overheid de economie ook in 2010 stimuleren. De Amerikaanse centrale bank hield de beleidsrente gedurende 2010 laag, kocht massaal schuld-papier op en kwam met een verlenging van de belastingvoordelen die in 2009 waren ingezet. Door de aanhoudende uitgaven verslechterde de overheidsfinanciën verder. Het Amerikaanse begrotingstekort liep op tot bijna 8 procent. De overheidsschuld steeg van 43 procent van het bbp in 2007 tot 65 procent in 2010, de hoogste schuld sinds de jaren vijftig. De arbeidsmarkt herstelde nog niet. De werkloosheid steeg in 2010 verder van 9,3 naar 9,6 procent en het aantal banen bleef gelijk. De consumentenprijzen stegen met 1,6 procent, na een daling van 0,3 procent in 2009.

1.6.3 Economische groei binnen en buiten Europa

Bron: IMF.

Sterke groei in opkomend Azië

De Japanse economie groeide in 2010 met 3,9 procent, na in 2008 en 2009 te zijn gekrompen met respectievelijk 1,2 en 6,3 procent. Ondanks de economische opleving is er in Japan nog steeds sprake van deflatie, waarbij consumenten aankopen uitstellen in de zekerheid dat de prijzen verder zullen dalen. De consumentenprijzen daalden in 2010 met 0,7 procent. Net als in de andere ontwikkelde landen is de staatsschuld verder gestegen. De Japanse staatsschuld is met 117 procent van het bbp torenhoog. De werkloosheid bleef in 2010 stationair op 5 procent.

Het wereldwijde economische herstel werd ook in 2010 aangevoerd door de opkomende Aziatische landen. In 2010 groeiden de opkomende Aziatische landen per saldo met 9,5 procent. De export van goederen en diensten groeide in deze regio met bijna 25 procent. In tegenstelling tot in de meeste westerse landen trok in veel Aziatische landen ook de binnenlandse vraag sterk aan. De economische motoren in Azië zijn China en India. In 2010 groeide het bbp in China met 10,3 procent en in India met 10,4 procent. In beide landen werd wel gevreesd voor een oververhitting van de economie. Door de sterke groei en oplopende grondstoffenprijzen liep de inflatie flink op. In China gingen de consumentenprijzen van een daling van 0,7 procent in 2009 naar een stijging met 3,3 procent in 2010. In India is de inflatie opgelopen naar een recordniveau van 13 procent.

Ook in de Latijns-Amerikaanse landen was er sprake van herstel. De economie groeide in 2010 met 6 procent, na een krimp van 1,7 procent in 2009. Argentinië groeide met 9 procent, na groeicijfers van respectievelijk 6,7 en 0,8 procent in 2008 en 2009. De inflatie liep in Argentinië op tot 10,5 procent.

Arbeitsmarkt

2

Arbeidsmarkt

2.1 Inleiding

2.2 De vraag naar arbeid

- Vacatures gestabiliseerd op lager niveau
- Weer minder banen
- Meer banen in de niet-commerciële dienstverlening
- Forse groei banen in de zorg
- Minder werkzame personen
- De helft van de werknemersbanen is een deeltijdbaan

2.3 Het aanbod van arbeid

- Beroepsbevolking krimpt voor het eerst sinds 1980
- Vrouwelijke beroepsbevolking groeit door
- Werkzame beroepsbevolking afgenomen
- Werkloosheid minder gestegen dan verwacht
- Werkloosheid onder jongeren en vrouwen hoger

2.4 Loonontwikkeling

- Loonstijging lager dan inflatie

2.5 Sociale zekerheid

- Tegengestelde ontwikkeling uitkeringen
- Lichte daling van het aantal WW-uitkeringen
- Gebruik deeltijd-WW sterk afgenomen
- Bijstandsuitkeringen stijgen door
- Aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen toegenomen

2.1 Inleiding

De arbeidsmarkt heeft zich in de loop van 2010 enigszins hersteld van de teruggang in 2009. Gemiddeld was 5,4 procent van de beroepsbevolking in 2010 werkloos. Dat is hoger dan in 2007–2009, maar lager dan in 2004–2005, toen de werkloosheid 6,5 procent bedroeg. Ten opzichte van een jaar eerder waren er 24 duizend banen minder, terwijl er in 2009 nog 65 duizend banen verloren gingen. In het eerste kwartaal van 2011 haperde het herstel en nam het aantal banen enigszins af.

2.1.1 Arbeid

	2001	2007	2008	2009	2010	Mutatie 2009–2010
<i>x 1 000</i>						
Bevolking	16 043	16 382	16 446	16 530	16 615	85
Potentiële beroepsbevolking (15-64 jaar) ¹⁾	10 800	10 968	10 997	11 014	11 017	3
beroepsbevolking	7 187	7 653	7 801	7 846	7 817	–30
werkzame beroepsbevolking	6 935	7 309	7 501	7 469	7 391	–78
werkloze beroepsbevolking	252	344	300	377	426	49
niet-beroepsbevolking	3 613	3 315	3 196	3 167	3 200	33
Banen van werkzame personen	8 811	9 150	9 287	9 222	9 198	–24
Arbeidsvolume van werkzame personen (arbeidsjaren)	6 636	6 728	6 832	6 760	6 725	–35
Banen van werknemers	7 559	7 837	7 972	7 905	7 870	–35
Arbeidsvolume van werknemers (arbeidsjaren)	5 858	5 905	6 013	5 940	5 898	–42
Openstaande vacatures	198	240	240	143	122	–22
Ontstane vacatures	949	1 124	1 028	725	743	18
Vervulde vacatures	989	1 105	1 088	794	737	–57
	<i>%</i>					<i>procentpunt</i>
Bruto-arbeidsparticipatie	66,5	69,8	70,9	71,2	71,0	–0,2
Netto-arbeidsparticipatie	64,2	66,6	68,2	67,8	67,1	–0,7
Werkloosheid	3,5	4,5	3,8	4,8	5,4	0,6

Bron: CBS, Bevolkingsstatistiek, Enquête beroepsbevolking, Vacature-enquête en Nationale rekeningen 2010.

¹⁾ De uitkomsten van de Enquête beroepsbevolking (EBB) sluiten niet exact aan op de uitkomsten van de Bevolkingsstatistiek, onder meer omdat bij de EBB de bevolking die woont in inrichtingen, instellingen en tehuizen buiten beschouwing wordt gelaten.

De arbeidsmarkt reageert meestal met enige vertraging op veranderingen in de economische ontwikkeling. Bovendien zijn de veranderingen op de arbeidsmarkt vaak wat kleiner. Dat gold ook voor voorbije jaren. In 2009 kromp de economie met 3,5 procent en het

arbeidsvolume met maar 1,1 procent. In 2010 groeide de economie alweer met 1,7 procent, maar liep het arbeidsvolume nog 0,5 procent terug. Het lijkt erop dat de krappe arbeidsmarktsituatie in 2007–2008 ertoe heeft geleid dat werknemers in 2009 zoveel mogelijk in dienst werden gehouden, hoewel de productie terugliep. De regeling voor deeltijd-WW, een tijdelijke voorziening om personeel in dienst te houden, heeft hier ook aan bijgedragen. De keerzijde hiervan is dat de Nederlandse arbeidsmarkt nu ook minder profiteert van de aantrekkende economische groei.

2.2 De vraag naar arbeid

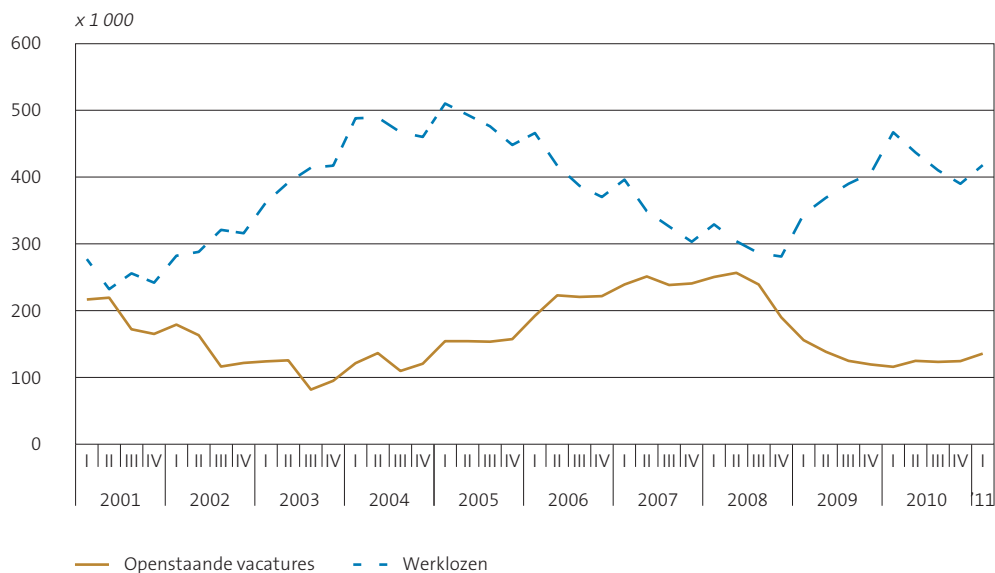
Vacatures gestabiliseerd op lager niveau

Halverwege 2008 bereikte het aantal openstaande vacatures met 257 duizend een record. Een jaar later was dit aantal gehalveerd. In het eerste kwartaal van 2010 bereikte het aantal vacatures een laagste punt, met 116 duizend openstaande banen. Daarna stabiliseerde het aantal vacatures, zodat er in 2010 gemiddeld 122 duizend vacatures openstonden, precies de helft van het aantal vacatures in 2007 en 2008.

Het aantal vacatures ontwikkelde zich in 2010 niet in alle sectoren op dezelfde wijze. In de marktsector was het aantal vacatures al sterk teruggelopen in 2009, zodat de daling in 2010 relatief beperkt bleef, van 100 duizend in 2009 naar 92 duizend in 2010. Bij de overheid daarentegen bleef het aantal vacatures in 2009 nog constant, maar halveerde het in 2010, van 21 duizend naar 11 duizend. Ook in de zorg liep het aantal vacatures in 2010 terug, maar deze daling bleef beperkt tot 3 duizend vacatures, zodat hier gemiddeld 19 duizend vacatures openstonden. De relatief grootste daling vond plaats bij openbaar bestuur (59 procent). In de handel steeg het aantal vacatures met 2 duizend.

Het aantal vacatures dat in de loop van een jaar ontstaat of vervuld wordt, ligt veel hoger dan het gemiddeld aantal openstaande vacatures. In de periode 2006–2008 ontstonden per jaar meer dan 1 miljoen vacatures en werden ook meer dan 1 miljoen vacatures vervuld. In 2010 ontstonden er 743 duizend en werden er bijna net zoveel vervuld. Deze aantallen zijn vergelijkbaar met die in de jaren 2002–2004. In de aantallen vervulde vacatures zijn vervallen vacatures inbegrepen.

2.2.1 Aantal vacatures en werklozen

Bron: CBS, Vacature-enquête en Enquête beroepsbevolking.

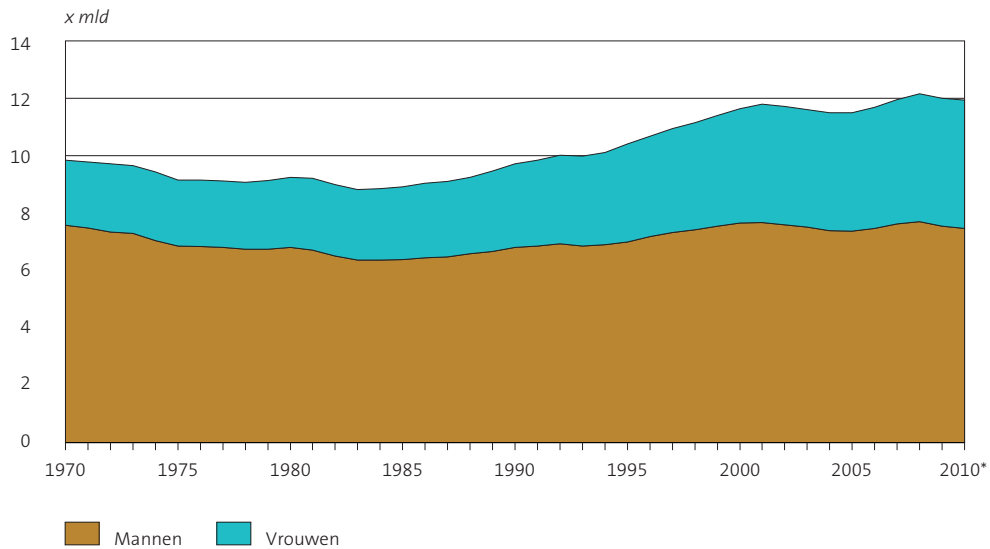
Dat de situatie op de arbeidsmarkt de afgelopen jaren sterk veranderd is, blijkt vooral uit de verhouding tussen het aantal vacatures en het aantal werklozen (zie ook figuur 2.2.1). In 2004 waren er veertig werklozen per tien vacatures. In 2008 was dat gedaald tot twaalf. Door de snelle daling van het aantal vacatures en het opgelopen aantal werklozen liep de verhouding tussen het aantal vacatures en het aantal werklozen daarna weer op. In het eerste kwartaal van 2010 was de situatie weer hetzelfde als in 2004: veertig werklozen tegenover elke tien vacatures. Sindsdien is de situatie op de arbeidsmarkt enigszins verbeterd. Begin 2011 waren er 31 werklozen per tien vacatures.

Vrouwen werken twee maal zoveel als in 1970

In 1970 werkten in Nederland 5,5 miljoen mensen. In 2010 was dit met 59 procent gestegen tot 8,6 miljoen. De groei van het arbeidsvolume was echter beduidend kleiner. In 1970 werd er gemiddeld per werkende nog ruim 1 800 uur per jaar gewerkt. Niet-gewerkte uren als gevolg van vakantie, adv, ziekte en dergelijke tellen hierbij niet mee, overwerkuren daarentegen wel.

In 2010 was de gemiddelde arbeidsduur per werkende met een kwart gezakt tot 1 381 uur. Sinds de jaren zeventig is als gevolg van arbeidsduurverkorting de voltijdarbeidsduur verlaagd. Ook werken steeds meer mensen in deeltijd. Als gevolg hiervan is het totale volume aan gewerkte uren de laatste veertig jaar niet met 59 maar met 21 procent gestegen.

Aantal gewerkte uren

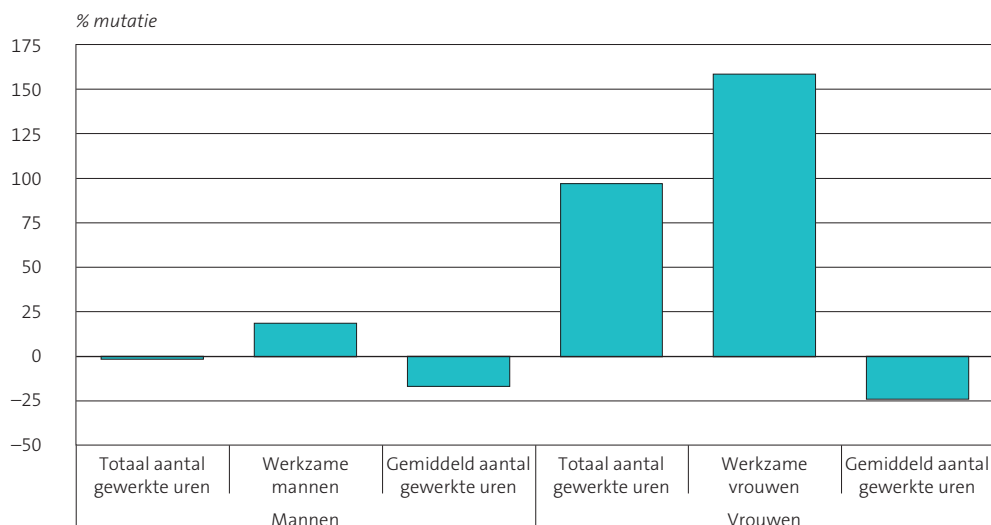

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

De stijging van de gewerkte uren is ongelijk verdeeld tussen mannen en vrouwen. Terwijl het totaal aantal gewerkte uren van mannen per saldo gelijk is gebleven, is het arbeidsvolume van vrouwen verdubbeld. Hierdoor is het aandeel van vrouwen in het arbeidsvolume gestegen van 23 procent in 1970 naar 37 procent in 2010. Het aantal werkzame vrouwen steeg de laatste veertig jaar van 1,6 miljoen naar ruim 4,0 miljoen. De stijging van het aantal werkzame mannen was veel kleiner, van 3,9 naar 4,6 miljoen. Hiermee is 47 procent van alle werkzame personen een vrouw.

De bedrijfstak waarin het meeste wordt gewerkt is de handel, met 16 procent van het arbeidsvolume, gevolgd door de gezondheids- en welzijnszorg met 13 en de industrie met 11 procent. In 1970 was de industrie nog veruit de grootste bedrijfstak, met een kwart van alle gewerkte uren.

Ontwikkeling gewerkte uren, 1970–2010

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Een andere manier om de spanning op de arbeidsmarkt te meten is de verhouding tussen het aantal vacatures en het aantal banen van werknemers: de vacaturegraad. Volgens deze indicator bereikte de spanning op de arbeidsmarkt in de eerste helft van 2008 zijn hoogtepunt. De vacaturegraad, het openstaande vacatures per duizend banen, kwam toen uit op 32. Vervolgens daalde de vacaturegraad snel, tot 15 aan het einde van 2009. Sindsdien is de vacaturegraad voorzichtig opgelopen, tot 17 in het eerste kwartaal van 2011. Dit betekent dat de vacaturegraad niet zover is teruggelopen als bij de vorige recessie. In het derde kwartaal van 2003 werd met een vacaturegraad van 11 het laagste punt van het afgelopen decennium bereikt. Aan het einde van 2010 was de spanning het grootst bij de bedrijfstakken delfstoffenwinning (41) en informatie en communicatie (33). Het laagst was de vacaturegraad in het openbaar bestuur (6) en het onderwijs (7).

Weer minder banen

Op basis van de voor seizoensinvloeden gecorrigeerde uitkomsten piekte het aantal banen van werkzame personen in het eerste kwartaal van 2009. Vanaf het tweede kwartaal van 2009 daalde het aantal banen. Deze daling liep op tot 124 duizend banen op jaarbasis in het vierde kwartaal van 2009. Vanaf het tweede kwartaal van 2010 is er weer sprake van een bescheiden banengroei. Eind 2010 was het aantal banen 47 duizend hoger dan

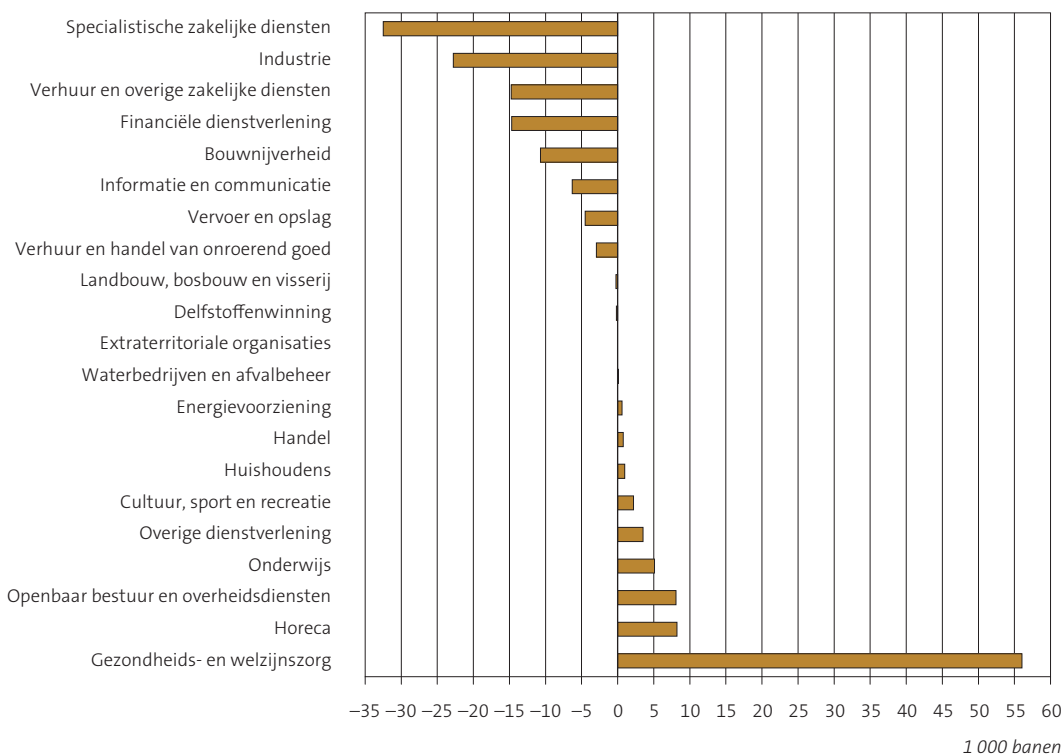
eind 2009. Gemiddeld nam het aantal banen van werkzame personen in 2010 af met 24 duizend af tot 9,2 miljoen. Het arbeidsvolume van werkzame personen verminderde in deze periode met 35 duizend arbeidsjaren, oftewel 0,5 procent. Hiermee is het arbeidsvolume weer terug op het niveau van 2007. De werkgelegenheid van mannen verminderde in 2010 met 50 duizend arbeidsjaren, terwijl de werkgelegenheid van vrouwen nog met 15 duizend groeide.

Het banenverlies kwam in 2010 volledig voor rekening van werknemers. Het aantal banen van werknemers nam af met 35 duizend, terwijl het aantal banen van zelfstandigen met 11 duizend steeg. Dit betekent dat het aantal banen van zelfstandigen al zeven jaar op rij groeit. Een op de zeven banen is nu een zelfstandigenbaan.

Meer banen in de niet-commerciële dienstverlening

Achter de daling van het aantal banen met 24 duizend in 2010 gaan twee tegengestelde bewegingen schuil: in het bedrijfsleven daalde het aantal banen sterk, terwijl het aantal banen in de niet-commerciële dienstverlening bleef stijgen. In de zorg is het aantal banen in 2010 nog met 56 duizend toegenomen ten opzichte van een jaar eerder, en in het openbaar bestuur en het onderwijs bedroeg de stijging 13 duizend banen. De grootste daling trad op in de zakelijke dienstverlening (47 duizend banen), de industrie (22 duizend), de financiële dienstverlening (14 duizend) en de bouwnijverheid (10 duizend). Dit beeld is grotendeels hetzelfde als in 2009. Wel vindt het banenverlies binnen de zakelijke dienstverlening nu vooral plaats bij juridische diensten en administratie, en de architecten- en ingenieurbureaus. Het baanverlies bij uitzendbureaus, die ook deel uitmaken van de zakelijke dienstverlening, bleef in 2010 daarentegen beperkt tot 10 duizend. In 2009 gingen nog 54 duizend uitzendbanen verloren. Het bedrijfsleven kent ook enkele lichtpuntjes. Zo groeide in 2010 het aantal banen in de horeca (8 duizend) en de detailhandel (7 duizend).

2.2.2 Banen van werkzame personen, mutatie 2009–2010*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

De uiteenlopende ontwikkeling van het aantal banen naar bedrijfstak heeft ook gevolgen voor het aantal banen naar geslacht. In het algemeen geldt dat in de bedrijfstakken waar veel mannen werken het baanverlies in 2010 het grootst was. Daarentegen zijn vrouwen sterk vertegenwoordigd in de zorg, waar het aantal banen nog fors toenam. Binnen deze bedrijfstak zijn vier van de vijf banen voor vrouwen. Per saldo bedroeg in 2010 het baanverlies van mannen 49 duizend, terwijl het aantal banen van vrouwen steeg met 25 duizend. De banengroei in het afgelopen decennium is helemaal toe te schrijven aan vrouwen. Terwijl het aantal banen van mannen tussen 2000 en 2010 met slechts 12 duizend toenam, steeg dat van vrouwen met 504 duizend. Hiermee is het aandeel van vrouwen in het totaal aantal banen gestegen tot 47 procent.

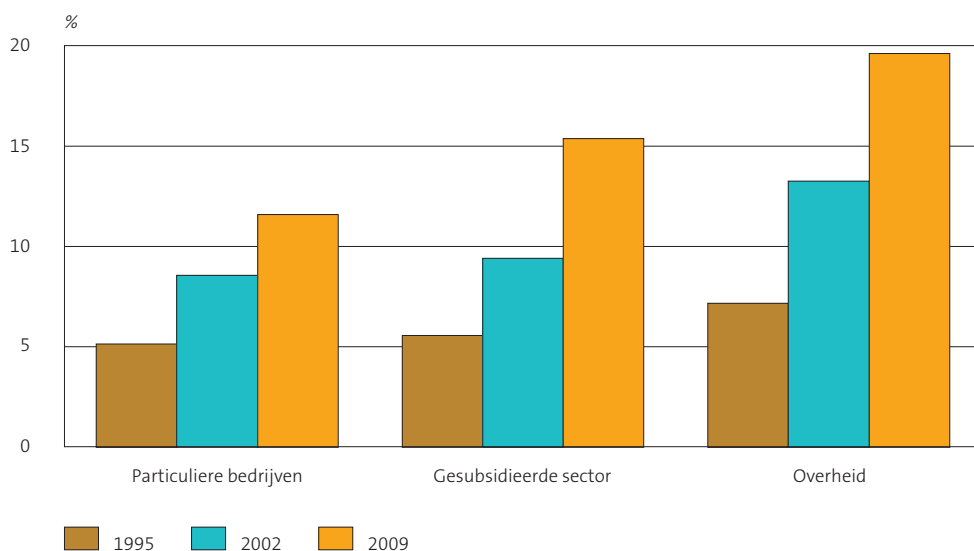
Overheid sterk vergrijst

Met de vergrijzing van de Nederlandse bevolking veroudert ook het werknemersbestand in hoog tempo. Terwijl in 1995 nog slechts 5 procent van de werknemersbanen bezet werd door werknemers van 55 jaar of ouder, was dit in 2009 opgelopen tot 13 procent. Bij de overheid is inmiddels 20 procent van de banen in handen van ouderen. De laatste jaren stijgt het aandeel 55-plussers bij de overheid jaarlijks met ruim één procentpunt. Dit betekent niet alleen dat de werkvloer vergrijst, maar ook dat de komende jaren een omvangrijke uitstroom zal plaatsvinden.

Binnen de overheid is het aandeel ouderen het hoogst bij de rechterlijke macht. Daar is 27 procent 55 jaar of ouder. Relatief jong is defensie; hier bedraagt het aandeel ouderen slechts 8 procent. Bij de rijksoverheid is 18 procent van de banen in handen van 55-plussers.

Naar bedrijfsklasse gezien werken relatief de meeste ouderen in de sociale werkplaatsen en overige industrie (23 procent), bij het vervoer over land (23 procent) en in het onderwijs (22 procent). Daarentegen werken de minste ouderen in de ICT (6 procent), de horeca (7 procent) en de detailhandel (8 procent).

Banen van werknemers: aandeel 55-plussers

Bron: CBS, Enquête Werkgelegenheid en Lonen en Statistiek Werkgelegenheid en Lonen.

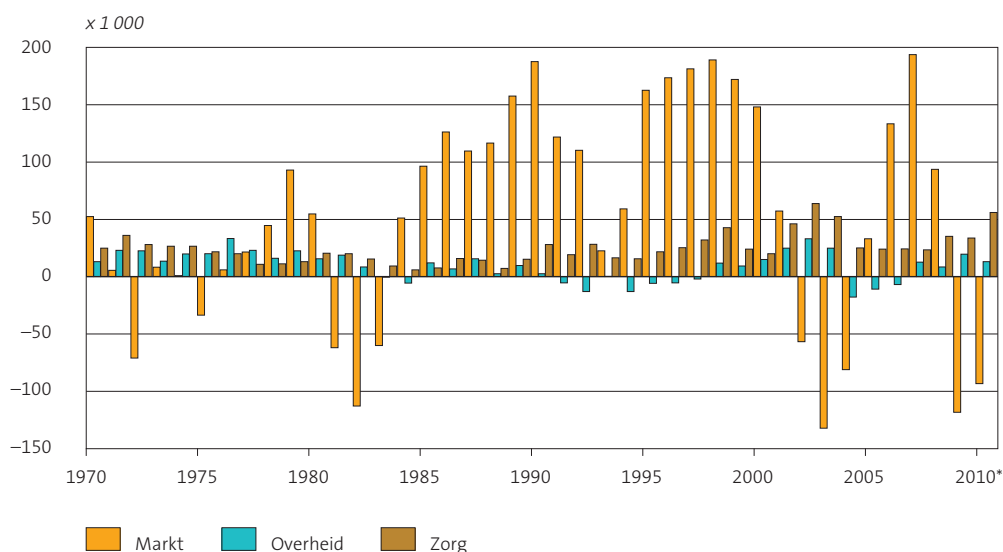
Forse groei banen in de zorg

De uitzonderlijke positie van de zorg blijkt ook uit figuur 2.4. Terwijl de groei van het aantal banen in de marktsector en de overheid afgewisseld wordt met jaren van werkgelegenheidsverlies, is bij de gezondheids- en welzijnszorg sprake van een constante groei. Tussen 2000 en 2010 steeg het aantal banen in de zorg met 385 duizend, oftewel 38 procent. Hiermee is drie kwart van de banengroei in het afgelopen decennium toe te schrijven aan de zorg. Bij de overheid groeide het aantal banen in het voorbije decennium met 101 duizend (10 procent). Dit betrof vooral banen in het onderwijs. De marktsector kwam daarentegen met een groei van 30 duizend banen (0,4 procent) per saldo nauwelijks van zijn plaats. De

zorg is inmiddels goed voor 15 procent van alle banen. Een kwart van alle werkzame vrouwen heeft een baan in de zorg.

56 duizend banen erbij in de zorg

2.2.3 Banengroei per sector

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Minder werkzame personen

Het aantal werkzame personen daalde in 2010 met 25 duizend, tot 8,6 miljoen. Het aantal werknemers nam af met 36 duizend, terwijl het aantal zelfstandigen steeg met 10 duizend. Deze uitkomsten komen overeen met de ontwikkeling in het aantal banen. Tot de werkzame personen wordt iedereen gerekend die betaald werk doet, ongeacht het aantal uren dat per week wordt gewerkt. Overigens is het aantal mensen dat in de loop van het jaar gewerkt heeft veel groter dan het gemiddeld aantal werkzame personen. Iemand die maar een half jaar gewerkt heeft, telt voor het gemiddelde namelijk maar als een halve werkzame persoon. Er zijn veel mensen die maar een deel van het jaar werken. Denk bijvoorbeeld aan schoolverlaters of mensen die met pensioen gaan. Ook duren veel banen

maar kort, zodat een persoon op zoek moet naar ander werk, waardoor hij of zij vaak enige tijd zonder werk is.

De helft van de werknemersbanen is een deeltijdbaan

Van de 7,9 miljoen banen van werknemers in 2010 werd 52 procent in deeltijd vervuld. Terwijl het aantal voltijdbanen met 52 duizend afnam, zijn er in 2010 weer 17 duizend deeltijdbanen bijgekomen. Deze ontwikkeling doet zich al langer voor. In de afgelopen tien jaar is het aantal deeltijdbanen in Nederland met 0,8 miljoen gestegen tot 4,1 miljoen banen. Het aantal voltijdbanen daalde daarentegen van 4,2 naar 3,8 miljoen.

Van de werknemersbanen die door vrouwen worden vervuld, is drie kwart een deeltijdbaan. Het aandeel deeltijdbanen van mannen blijft hier sterk bij achter, maar is met 31 procent toch substantieel. Het aandeel deeltijders varieert sterk per bedrijfstak. Deeltijders zijn vooral te vinden in de zorg, handel en verhuur en overige zakelijke diensten. Deze drie bedrijfstakken zijn gezamenlijk goed voor ruim de helft van alle deeltijdbanen. Onderaan de ranglijst staat de bouwnijverheid met slechts 15 procent deeltijdbanen. In alle bedrijfstakken zijn de banen van vrouwen voor het merendeel deeltijdbanen. Dit in tegenstelling tot de banen van mannen die in de meeste bedrijfstakken voor het merendeel door voltijders worden bezet. Alleen in de horeca, de verhuur en overige zakelijke diensten en de cultuur, sport en recreatie geldt zowel voor mannen als vrouwen dat zij voor het merendeel in deeltijd werken.

Zelfstandigen zonder personeel sterk toegenomen

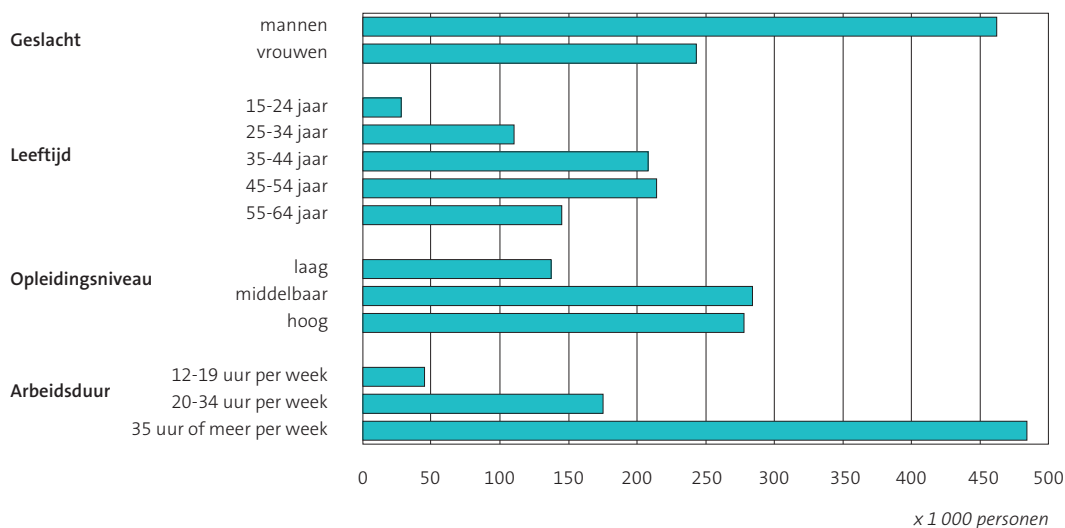
In 2010 telde Nederland 705 duizend zelfstandigen zonder personeel. Een zelfstandige zonder personeel is hier iemand met als (hoofd)baan het verrichten van arbeid voor eigen rekening of risico in een eigen bedrijf of praktijk, of in een zelfstandig uitgeoefend beroep, die daarbij geen personeel in dienst heeft. Dit omvat zowel de traditionele groenteboer (zonder personeel) als de zelfstandige timmerman of bedrijfsadviseur. De CBS-cijfers over zelfstandigen zonder personeel hebben betrekking op personen van 15 tot 65 jaar die twaalf uur of meer per week werkzaam zijn en daarmee onderdeel uitmaken van de werkzame beroepsbevolking. De moderne zelfstandige zonder personeel wordt ook wel aangeduid met de term 'zzp'er', maar deze groep is niet eenduidig gedefinieerd en het CBS publiceert hierover geen aparte cijfers.

Sinds 2001 is het aantal zelfstandigen zonder personeel met de helft toegenomen. Het aantal zelfstandigen met personeel ver-

toont daarentegen een licht dalende tendens. Van de werkzame beroepsbevolking is inmiddels één op de tien een zelfstandige zonder personeel. Twee van de drie zelfstandigen heeft geen personeel.

Twee derde van de zelfstandigen zonder personeel is man. De gemiddelde leeftijd van zelfstandigen zonder personeel ligt hoger dan onder andere werkzame personen: de helft van de zelfstandigen zonder personeel is 45–64 jaar. Hoger opgeleiden zijn licht oververtegenwoordigd. Van de zelfstandigen zonder personeel is 39 procent hoger opgeleid, tegen 35 procent van de werkzame beroepsbevolking. Relatief vaker dan werknemers werken zelfstandigen zonder personeel in de zakelijke dienstverlening, de cultuur, sport en recreatie, de bouwnijverheid en de landbouw. Ze zijn minder vaak dan werknemers werkzaam bij de overheid, de industrie of de handel.

Zelfstandigen zonder personeel, 2010

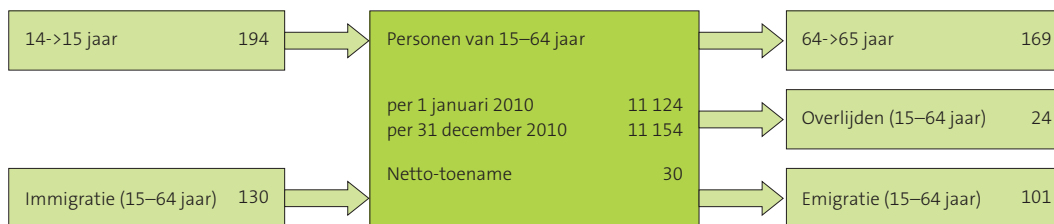
Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

2.3 Het aanbod van arbeid

Beroepsbevolking krimpt voor het eerst sinds 1980

De gemiddelde Nederlandse bevolking nam in 2010 met 85 duizend personen toe. Deze groei was net zo groot als in 2009. De bevolking van 15–64 jaar, de potentiële beroepsbevolking, is in 2010 echter maar met 30 duizend personen gegroeid. Rond de eeuwwisseling nam de potentiële beroepsbevolking nog toe met meer dan 60 duizend personen per jaar. In de bevolkingsprognoses van het CBS wordt er vanuit gegaan dat de potentiële beroepsbevolking nu zijn maximale omvang heeft bereikt en de komende dertig jaar met driekwart miljoen personen zal krimpen.

2.3.1 In- en uitstroom potentiële beroepsbevolking (in duizendtallen), 2010

Bron: CBS, Bevolkingsstatistiek.

De beroepsbevolking is in 2010 met 30 duizend personen afgenomen. Dit zijn personen van 15 tot 65 jaar die minstens twaalf uur per week werken of actief dergelijk werk zoeken en hiervoor op korte termijn beschikbaar zijn. De laatste keer dat de beroepsbevolking in omvang afnam, was in 1980. In 2007 en 2008 groeide de beroepsbevolking nog met bijna 150 duizend mensen per jaar. In 2009 bereikte de beroepsbevolking zijn hoogste stand, met een omvang van 7,8 miljoen personen.

De beroepsbevolking kromp in 2010 niet alleen in absolute zin, maar ook relatief. De bruto-arbeidsparticipatie, het aandeel van de beroepsbevolking in de potentiële beroepsbevolking, verminderde met een 0,2 procentpunt tot 71 procent. In 1985 bedroeg de bruto-arbeidsparticipatie nog 56 procent. Sindsdien was de bruto-arbeidsparticipatie tot 2010 onafgebroken toegenomen. De netto-arbeidsparticipatie, het aandeel van de werkzame beroepsbevolking in de potentiële beroepsbevolking, daalde in 2010 met 0,7 procentpunt tot 67,1 procent. Het verschil met de bruto-arbeidsparticipatie is dat de werkloze beroepsbevolking niet meegeteld wordt.

Vrouwelijke beroepsbevolking groeit door

De mannelijke beroepsbevolking kromp met 60 duizend, terwijl de vrouwelijke beroepsbevolking groeide met 31 duizend. De bruto-arbeidsparticipatie van vrouwen steeg met 0,4 procentpunt tot 63,4 procent. Sinds begin jaren tachtig is de bruto-arbeidsparticipatie van vrouwen met gemiddeld 1 procentpunt per jaar toegenomen. De bruto-arbeidsparticipatie van mannen is in deze periode slechts licht gestegen. De bruto-arbeidsparticipatie van mannen bedraagt nu 78,4 procent, 1,3 procentpunt minder dan in 2008.

(Tussen haakjes staat de mutatie t.o.v. 2009 vermeld.)

58 Centraal Bureau voor de Statistiek

2.3.3 Beroepsbevolking, jaarmutaties

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

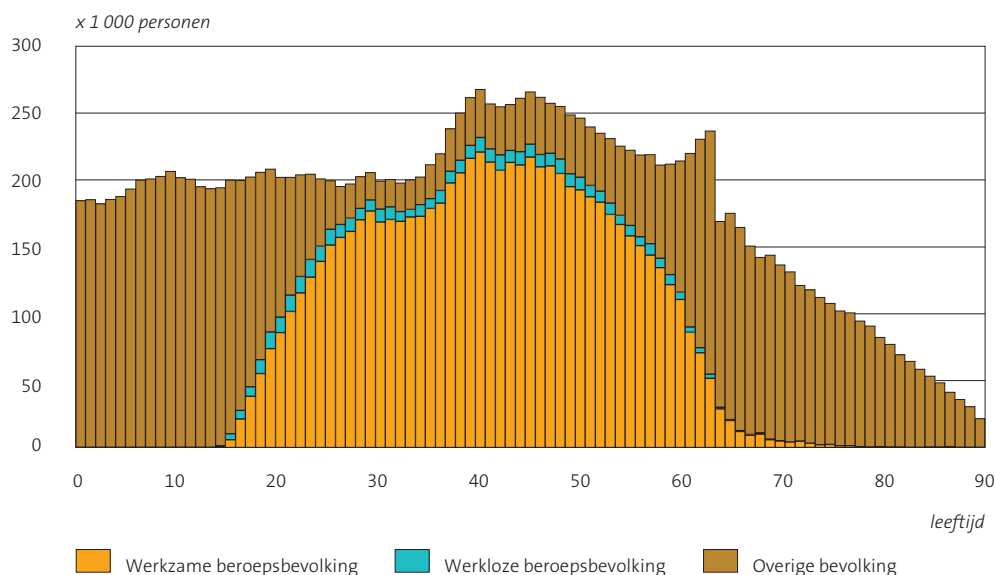
De niet-beroepsbevolking groeide met 33 duizend tot 3,2 miljoen personen. Hiervan wilden 2,8 miljoen personen geen betaald werk van twaalf uur of meer per week. Hiertoe worden ook gerekend de mensen die wel willen werken, maar zeggen niet te kunnen werken. Redenen om niet te willen of kunnen werken zijn opleiding of studie, ziekte of arbeidsongeschiktheid, prepensioen (vut) en zorg voor gezin of huishouden. Van de 825 duizend personen die wel betaald werk van minstens twaalf uur per week zouden willen hebben, valt nog eens de helft af omdat zij niet actief op zoek zijn naar werk en/of zij niet direct beschikbaar zijn om te beginnen met werk. Deze twee groepen worden niet tot de werkloze beroepsbevolking gerekend.

Werkzame beroepsbevolking afgenomen

De werkzame beroepsbevolking is in 2010 afgenomen met 78 duizend tot 7,4 miljoen personen. In vergelijking met 2008 zijn nu 110 duizend mensen minder aan het werk. Tussen 2005 en 2008 was de werkzame beroepsbevolking nog met ruim een half miljoen mensen toegenomen. De werkzame beroepsbevolking wijkt af van de eerder in dit hoofdstuk genoemde werkzame personen. De werkzame beroepsbevolking omvat alle personen van 15–64 jaar die in Nederland wonen en twaalf uur of meer per week werken, ongeacht in

welk land gewerkt wordt. Bij de werkzame personen wordt daarentegen iedereen meegerekend die bijdraagt aan de productie in Nederland ongeacht leeftijd, woonland of het aantal uren dat per week gewerkt wordt. Ruim 800 duizend personen van 15–64 jaar werken minder dan twaalf uur per week. De omvang van deze groep personen is de laatste jaren stabiel.

2.3.4 Werkzame deel Nederlandse bevolking, 2010

Bron: CBS, Bevolkingsstatistiek en Enquête beroepsbevolking.

Werkloosheid minder gestegen dan verwacht

De werkloze beroepsbevolking telde in 2010 gemiddeld 426 duizend personen, 49 duizend meer dan een jaar eerder. In 2009 bedroeg de toename nog 77 duizend. De werkloze beroepsbevolking bereikte het afgelopen decennium eerst een hoogste punt in het eerste kwartaal van 2005. Toen waren gemiddeld 510 duizend personen werkloos. Op basis van de voor seizoensinvloeden gecorrigeerde werkloosheidcijfers was de werkloosheid in augustus 2008 het laagst. Toen waren 264 duizend personen werkloos. Sindsdien is de werkloosheid opgelopen tot 478 duizend in februari 2010. Daarna zette een gestage daling in, tot rond de 400 duizend werklozen in de lente van 2011. Na de financiële crisis

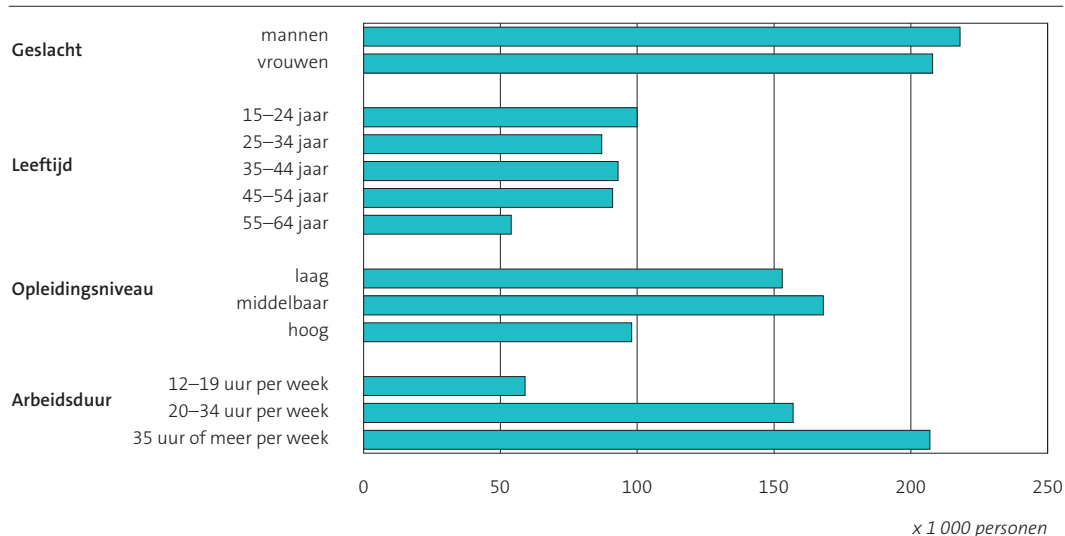
in 2008/2009 is de werkloosheid dus niet zo hoog opgelopen als gevreesd werd. Eind 2010 was de werkloosheid in Nederland zelfs het laagst van alle EU-landen.

Gemiddeld was 5,4 procent van de beroepsbevolking werkloos in 2010, tegen 4,8 procent in 2009. Ook mensen die minder dan twaalf uur per week werken, maar actief op zoek zijn naar werk voor minstens twaalf uur per week en op korte termijn beschikbaar zijn, worden tot de werkloze beroepsbevolking gerekend. In 2010 hadden 59 duizend personen die behoren tot de werkloze beroepsbevolking een baantje van minder dan twaalf uur per week.

Werkloosheid onder jongeren en vrouwen hoger

Er waren in vergelijking met een jaar eerder 21 duizend mannen en 28 duizend vrouwen meer werkloos. Gemiddeld waren er iets meer mannen werkloos (218 duizend) dan vrouwen (208 duizend). Doordat de mannelijke beroepsbevolking echter groter is dan de vrouwelijke beroepsbevolking, ligt het werkloosheidspercentage bij mannen lager dan bij vrouwen. De werkloosheid onder mannen bedroeg in 2010 gemiddeld 5,0 procent en onder vrouwen 6,0 procent.

2.3.5 Samenstelling werkloze beroepsbevolking, 2010

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

Zoals gebruikelijk was de werkloosheid onder jongeren (15–24 jaar) relatief het hoogst, namelijk 12 procent. Bij jongeren speelt de overgang van school naar werk een rol. Dit gaat vaak gepaard met een periode van werkloosheid. In de grote groep van 35–54 jaar bedroeg de werkloosheid 4,5 procent. Het laagst is de werkloosheid bij mannen van 35–54 jaar (3,7 procent). De stijging van de werkloosheid was in 2010 het grootst bij vrouwen van 15–24 jaar (1,3 procentpunt).

Uittocht babyboomers: twee extreme scenario's

Dit jaar begint de uittocht van de babyboomers. In 1946 was een recordaantal van 284 duizend baby's geboren. Van hen zijn er in Nederland nog 234 duizend over. Deze personen worden dit jaar 65. De komende tien jaar neemt de bevolking van 15–64 jaar, de potentiële beroepsbevolking, met ongeveer honderdduizend personen af, van 10,1 naar 10,0 miljoen. Dat is een daling met 1 procent. Sommige economen zijn bang dat deze ontwikkeling gaat leiden tot een krappe arbeidsmarkt. Is deze vrees reëel?

Hieronder worden, zonder een raming van de meest waarschijnlijke uitkomst te geven, twee extreme scenario's uitgewerkt; een bruto-participatiegraad die tot 2020 niet wijzigt en een bruto-participatiegraad die dit decennium net zoveel stijgt als het afgelopen decennium.

Scenario 1: bruto-participatiegraad blijft ongewijzigd

De komende tien jaar neemt het aandeel ouderen binnen de potentiële beroepsbevolking toe. De bruto-arbeidsparticipatie blijft gelijk, maar verschilt per leeftijdsgroep. De bruto-arbeidsparticipatie van jongeren tot 20 jaar is minder dan 25 procent. Onder 30–34-jarigen ligt de participatie op 90 procent, onder 60–64-jarigen op 34 procent.

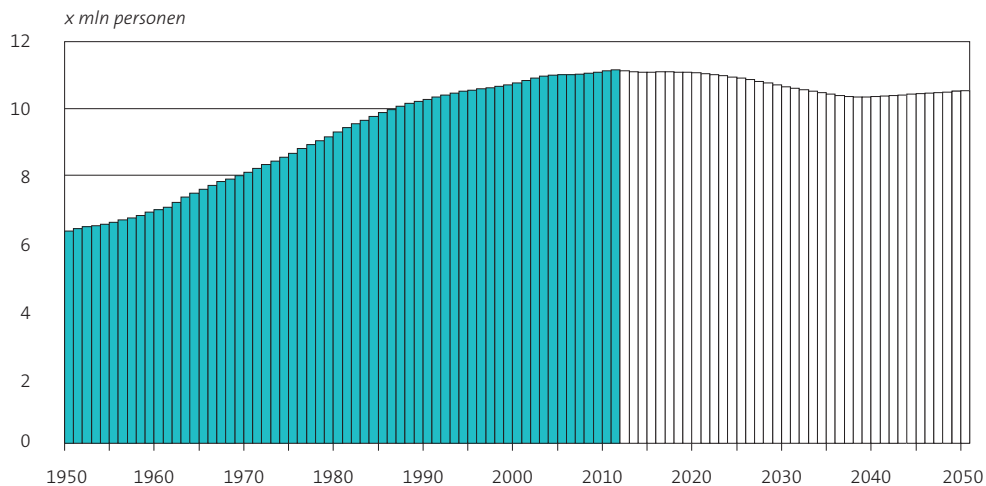
Terwijl begin 2011 nog geen 20 procent van de potentiële beroepsbevolking 55–64 jaar was, ligt dat tien jaar later op 21,5 procent. Door hun relatief lage arbeidsparticipatie daalt het totale arbeidsaanbod verder. *Indien* de bruto-arbeidsparticipatie de komende tien jaar op het niveau van 2010 blijft, zal het arbeidsaanbod in 2020 daarom ongeveer 115 duizend lager liggen dan nu. Dat is een afname met 1,5 procent.

Scenario 2: bruto-participatiegraad volgt trend afgelopen decennium

Sinds de jaren tachtig vertoont de bruto-arbeidsparticipatie van de potentiële beroepsbevolking echter een stijgende lijn. Dit betekent dat een steeds groter deel van de bevolking van 15–64 jaar tot de beroepsbevolking behoort. Deze stijging geldt vooral voor vrouwen. In de jaren vijftig en zestig werden vrouwen geacht te stoppen met betaald werk zodra zij huwden. Sindsdien is voor jongere generaties vrouwen betaald werk steeds meer de norm geworden. Steeds meer vrouwen blijven nu ook na de geboorte van een kind werken. Voor elk jonger geboortecohort vrouwen geldt dat, bij dezelfde leeftijd, de arbeidsparticipatie op een aanmerkelijk hoger niveau ligt dan dat van de oudere geboortecohorten. Dit suggereert dat in de komende jaren de arbeidsparticipatie van de groep oudere vrouwen nog flink zal toenemen vanwege de gestage instroom van de jongere generaties met alsmaar hogere participatieniveaus.

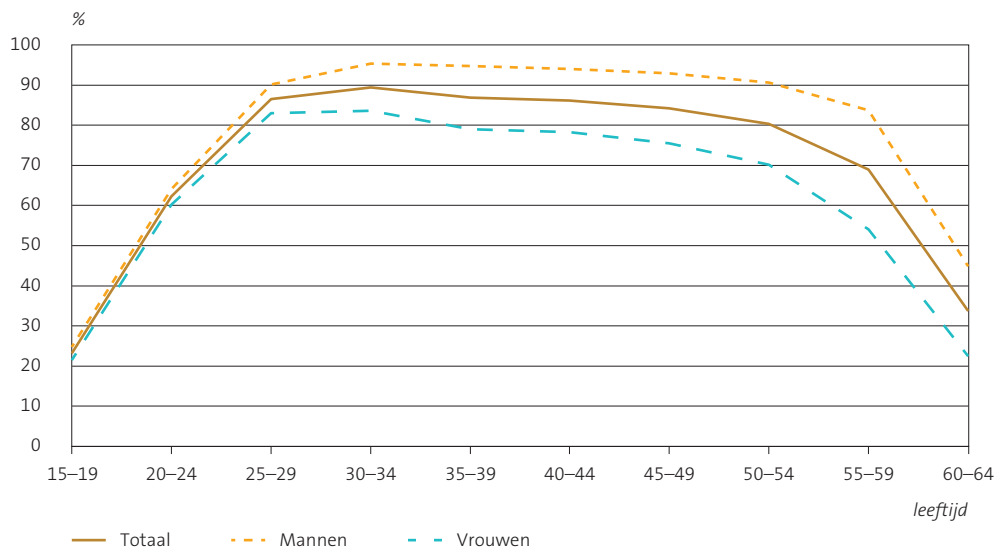
Indien de bruto-arbeidsparticipatie de komende tien jaar op eenzelfde wijze verandert als de afgelopen tien jaar is gebeurd (per geslacht en leeftijdsgroep), zal de relatieve bruto-arbeidsparticipatie van mannen met 3 procentpunt toenemen en bij vrouwen zelfs 12 procentpunt. Dat zou betekenen dat het arbeidsaanbod van 15–64-jarigen de komende tien jaar niet daalt, maar stijgt met driekwart miljoen mensen, een toename van bijna 10 procent. Het arbeidsaanbod bestaat dan voor 20 procent uit 55–64-jarigen. Nu is dat nog 14 procent. Daarnaast zal het arbeidsaanbod van 65-plussers verdubbelen tot bijna 200 duizend personen. Hierbij is nog geen rekening gehouden met andere veranderingen, zoals de voorgenomen verhoging van de AOW-leeftijd naar 66-jaar in 2020.

Potentiële beroepsbevolking (15–64 jaar)

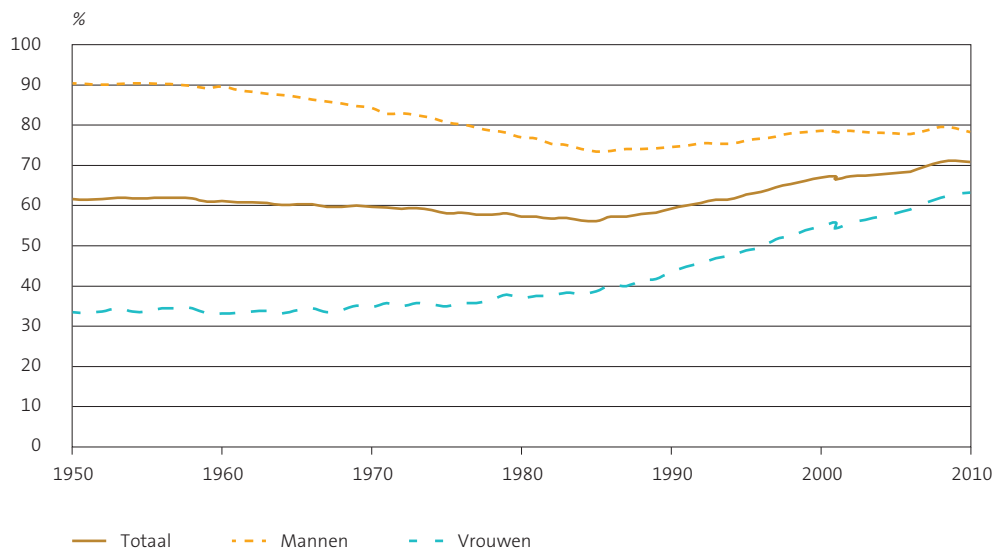
Bron: CBS, Bevolkingsstatistiek.

Bruto-arbeidsparticipatie naar leeftijd, 2010

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

Bruto-arbeidsparticipatie, 1950–2010

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

N.B. De reeks vertoont in 2001 een kleine breuk; voor dat jaar zijn zowel de cijfers voor als na revisie in de grafiek opgenomen.

2.4 Loonontwikkeling

Loonstijging lager dan inflatie

De brutolonen zoals vastgelegd in cao's namen in 2010 toe met gemiddeld slechts 1,1 procent. Daarmee bleef de cao-loonstijging zelfs 0,2 procentpunt onder het inflatiecijfer. In 2009 lag de cao-loonstijging nog 1,5 procentpunt boven de inflatie. De lage cao-loonstijging is een rechtstreeks gevolg van de financiële crisis, waarbij de toestand op de arbeidsmarkt snel verslechterde. Het afgelopen decennium werd alleen in 2005 een lagere cao-loonstijging gemeten, namelijk 0,8 procent.

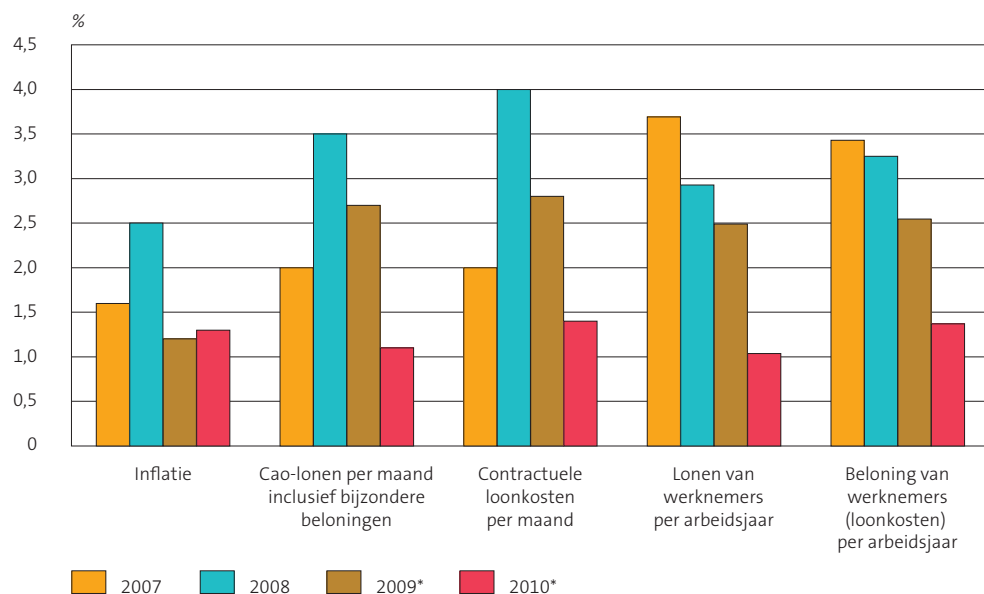
In de loop van 2009 kwam de cao-loonstijging op jaarbasis steeds lager uit. In het eerste kwartaal van 2009 bedroeg de stijging nog 3,5 procent, in het eerste kwartaal van 2010

was dat 1,4 procent. Daarna stabiliseerde de cao-loonstijging zich rond de 1 procent. Tegelijkertijd liep de inflatie op, tot boven de 2 procent in de lente van 2011.

Cao-loonstijging voor het eerst sinds 2005 lager dan de inflatie

De lonen per arbeidsjaar stegen in 2010 met 1,0 procent, de sociale lasten per arbeidsjaar 2,6 procent. In deze cijfers is ook de loonontwikkeling van werknemers die niet onder een cao vallen inbegrepen. De looncijfers hebben alleen betrekking op werknemers; het inkomen van zelfstandigen wordt niet gezien als loon, maar als gemengd inkomen uit arbeid, waartoe ook de winst uit bedrijfsvoering behoort.

2.4.1 Loonontwikkeling en inflatie

Bron: CBS, Consumentenprijsindex, Statistiek Indexcijfers van cao-lonen en Nationale rekeningen 2010.

De contractuele loonkosten stegen in 2010 met 1,4 procent, dus meer dan de cao-lonen. Dit kwam doordat de werkgeverspremies voor werkloosheid en de zorgverzekering omhoog gingen. De totale loonkosten worden binnen de nationale rekeningen aangeduid als de beloning van werknemers. In 2010 bereikte de beloning van werknemers voor het eerst de 300 miljard euro. Per arbeidsjaar steeg de beloning van werknemers in 2010 met 1,4 procent. Dat is de laagste stijging sinds 1989.

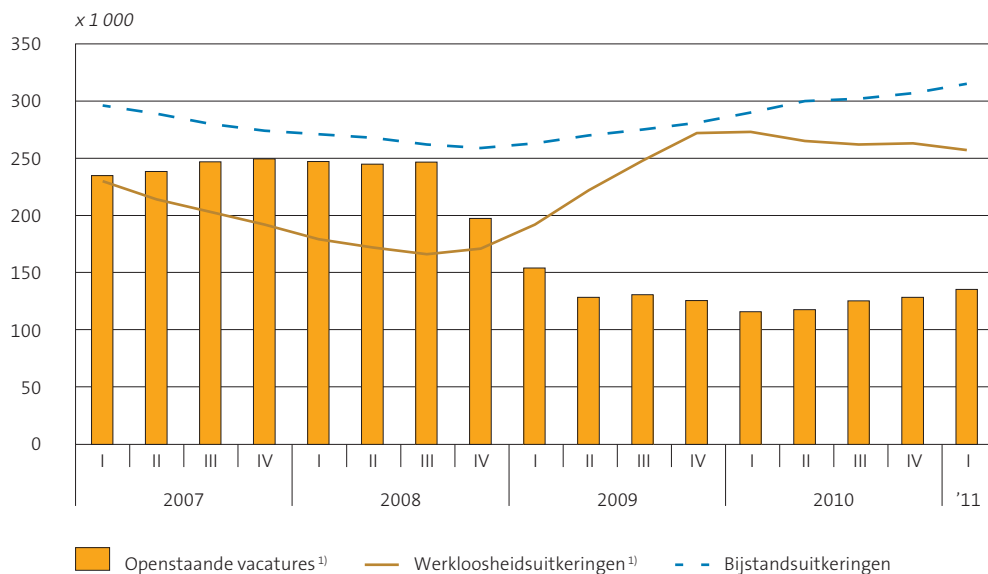
De beloning van werknemers per arbeidsjaar steeg in 2010 het meest in de financiële dienstverlening (4,0 procent). Daarentegen bedroeg de stijging minder dan 1 procent in de delfstoffenwinning, de bouwnijverheid, de handel, het onderwijs en de cultuur, sport en recreatie. De gemiddelde beloning van werknemers per arbeidsjaar bedroeg in 2010 bijna 51 duizend euro. Dit is de som van het brutoloon van 40 duizend euro per arbeidsjaar en de sociale lasten van 11 duizend euro per arbeidsjaar. De hoogste gemiddelde beloningen per arbeidsjaar worden betaald in de bedrijfstakken delfstoffenwinning (95 duizend euro) en de financiële instellingen (82 duizend euro).

2.5 Sociale zekerheid

Tegengestelde ontwikkeling uitkeringen

Het lichte herstel op de arbeidsmarkt is enigszins terug te zien aan het verloop van de arbeidsmarktgerelateerde sociale uitkeringen. Het aantal WW-uitkeringen daalde licht. Het aantal bijstandsuitkeringen nam daarentegen toe. Het aantal WW-uitkeringen is het sterkst afgenomen bij mannen. Ook is het gebruik van de deeltijd-WW in 2010 fors verminderd. De sterkste toename van het aantal bijstandsuitkeringen is waar te nemen onder jongeren tot 27 jaar. Het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen is sinds juli 2010 weer licht aan het toenemen.

2.5.1 Uitkeringen en vacatures

Bron: CBS, Vacature-enquête, Statistiek werkloosheidsuitkeringen, Statistiek bijstandsuitkeringen.

¹⁾ Ultimo-standen, vacatures gecorrigeerd voor seizoeneffecten.

Lichte daling van het aantal WW-uitkeringen

Het aantal WW-uitkeringen nam in 2010, na een aanvankelijk lichte stijging, uiteindelijk af met ruim 3 procent. Eind 2010 werden er na correctie voor seizoeneffecten 263 duizend werkloosheidsuitkeringen uitgekeerd, 9 duizend minder dan eind 2009. In 2010 zijn er gemiddeld 267 duizend WW-uitkeringen verstrekt, 47 duizend meer dan gemiddeld in 2009. In het eerste kwartaal van 2011 nam het aantal WW-uitkeringen verder af tot 257 duizend. Dit zijn er ruim 90 duizend meer dan in oktober 2008, een maand nadat de val van de Amerikaanse bank Lehman Brothers het begin inluidde van de wereldwijde economische recessie.

De daling van het aantal WW-uitkeringen onder mannen tussen maart 2010 en maart 2011 bedroeg ruim 15 duizend (11 procent). Het aantal uitkeringen aan vrouwen daalde met ruim 1 duizend. De grootste daling vond plaats onder mannen van 15 tot 25 jaar (33 procent). Het aantal uitkeringen onder vrouwen in dezelfde leeftijdscategorie daalde in genoemde periode met 18 procent. Jonge mannen lijken daarmee iets meer te profiteren van de zich herstellende economie dan jonge vrouwen. Daar staat wel tegenover dat in het begin van

de crisis het aantal WW-uitkeringen het sterkst toenam onder jonge mannen. Mannen werken over het algemeen in meer conjunctuurgevoelige branches. Bij vrouwen in de leeftijdscategorie 45 tot 65 jaar steeg het aantal uitkeringen met 7 procent.

2.5.2 WW-uitkeringen naar geslacht en leeftijd¹⁾

	Maart 2010	Maart 2011	Mutatie
<i>december 2009=100</i>			
Mannen	105	96	-9
15 tot 25 jaar	104	70	-34
25 tot 35 jaar	102	79	-23
35 tot 45 jaar	106	88	-17
45 tot 55 jaar	109	108	0
55 tot 65 jaar	103	107	4
Vrouwen	103	103	-1
15 tot 25 jaar	101	83	-18
25 tot 35 jaar	101	92	-8
35 tot 45 jaar	104	98	-6
45 tot 55 jaar	107	114	7
55 tot 65 jaar	101	108	7

Bron: CBS, Statistiek werkloosheidsuitkeringen.

¹⁾ Ultimostanden.

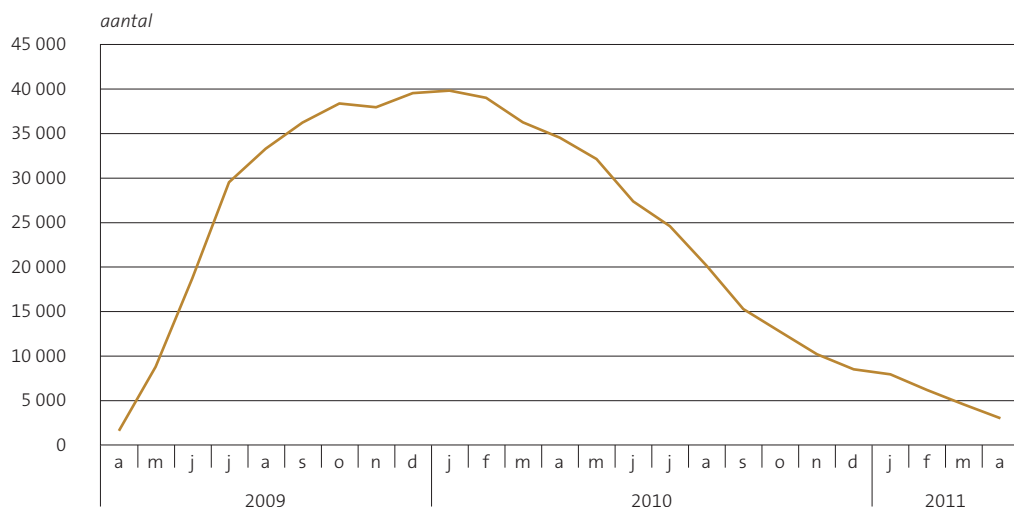
Gebruik deeltijd-WW sterk afgenomen

De deeltijd-WW heeft in 2010 een dempend effect gehad op het aantal WW-uitkeringen. In maart 2009 presenteerde het toenmalige kabinet een pakket maatregelen om de economie te stimuleren en de gevolgen van de recessie te temperen. Op 1 april 2009 ging de (tijdelijke) regeling voor deeltijd-WW in. Met de deeltijd-WW konden bedrijven de contracturen van medewerkers met maximaal vijftig procent verminderen. Voor de uren waarop een medewerker niet aan het werk was kreeg hij een WW-uitkering. Bedrijven konden hiermee vakkrachten behouden, die zij anders als gevolg van de crisis zouden moeten ontslaan. Van de regeling werd gretig gebruik gemaakt.

In de openingsmaand, april 2009, werden ruim 1 600 deeltijd-WW-uitkeringen verstrekt. Eind juni was dit opgelopen tot bijna 19 duizend. In juni 2009 werd de regeling gesloten omdat het maximum bedrag van 375 miljoen euro was bereikt. Vanaf 20 juli 2009 konden bedrijven gebruik maken van de nieuwe aangescherpte deeltijd-WW. Een piek in het aantal deeltijd-WW-uitkeringen werd bereikt in januari 2010 toen er bijna 40 duizend uitkeringen werden verstrekt. Vanaf dat moment is het aantal uitkeringen gestaag gedaald

tot ruim 8 duizend eind 2010 en tot 3 duizend in april 2011. Op 1 juli 2011 is de regeling beëindigd.

2.5.3 Deeltijd-WW-uitkeringen¹⁾

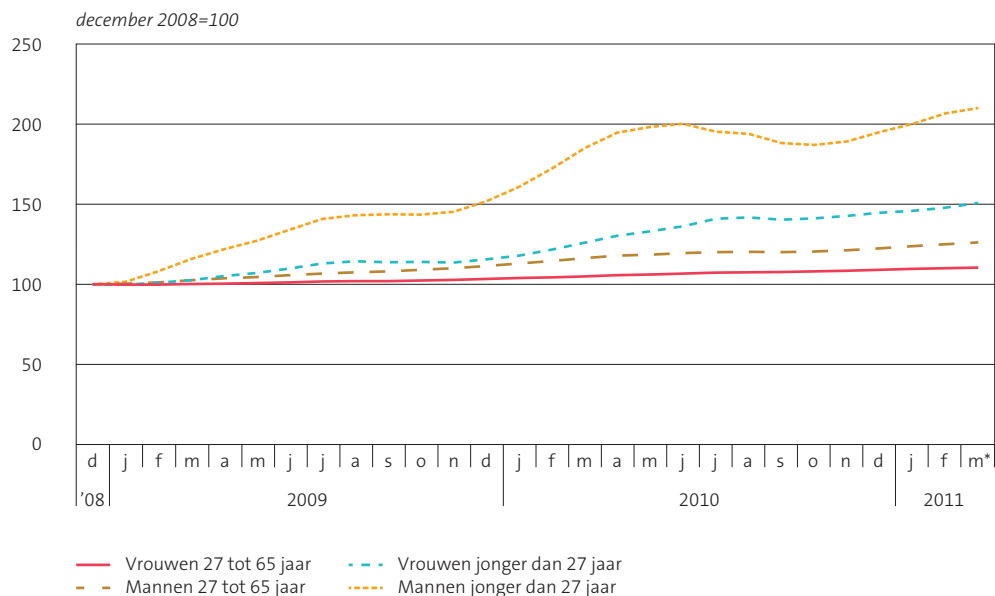
Bron: CBS, UWV.

¹⁾ Ultimo-maand.

Bijstandsuitkeringen stijgen door

In tegenstelling tot het aantal WW-uitkeringen is het aantal bijstandsuitkeringen in 2010 gestegen. In januari 2009 kwam een einde aan de sinds maart 2005 ingezette afname van het aantal bijstandsuitkeringen. Vanaf dat moment stijgt het aantal bijstandsuitkeringen aan personen tot 65 jaar. In de periode tot eind maart 2011 is dit aantal gestaag gegroeid tot 315 duizend uitkeringen, 56 duizend uitkeringen meer dan eind 2008. In 2010 zijn er gemiddeld 28 duizend meer bijstandsuitkeringen verstrekt. Het is gebruikelijk dat de ontwikkeling van de bijstand iets trager reageert op conjuncturele omslagen dan die van de WW. Dit komt omdat sommige mensen pas nadat hun WW-uitkering is beëindigd in de bijstand terecht komen. Hierbij wordt gekeken naar vermogen en de inkomenssituatie van het huishouden en er geldt een vermogenstoets.

2.5.4 Bijstandsuitkeringen

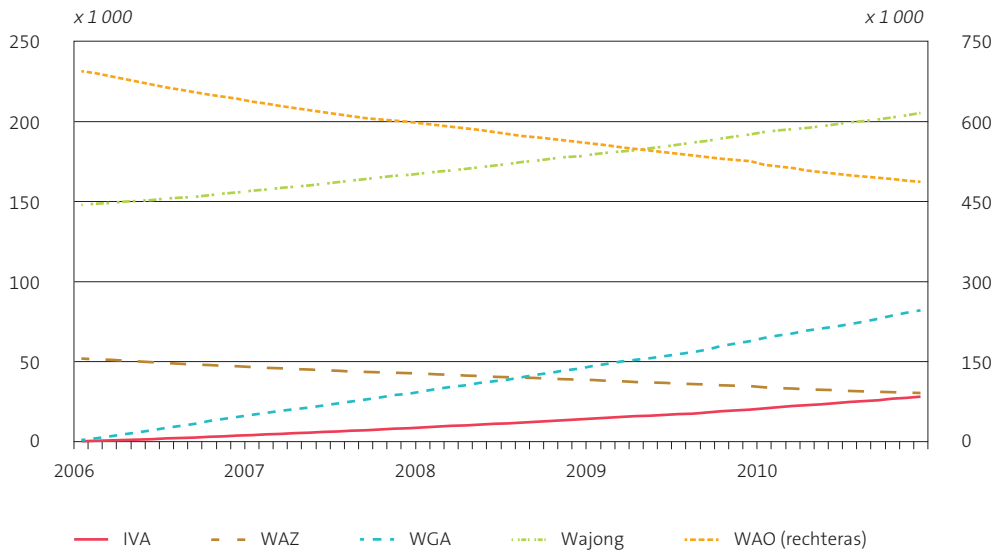
Bron: Statistiek bijstandsuitkeringen.

De sterkste stijging van het aantal bijstandsuitkeringen vond plaats onder jongeren tot 27 jaar. Vanaf 2009 nam het aantal uitkeringen aan die groep toe met 73 procent. Ter vergelijking: het aantal uitkeringen aan personen in de leeftijdscategorie 27 tot 65 jaar bedroeg in dezelfde periode 17 procent. De stijging van het aantal bijstandsuitkeringen aan jonge mannen is met 110 procent het grootst. Het aantal uitkeringen aan jonge vrouwen in deze leeftijdscategorie steeg met 51 procent.

Aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen toegenomen

Sinds het absolute hoogtepunt in januari 2002, toen 993 duizend arbeidsongeschiktheidsuitkeringen werden verstrekt, is het aantal uitkeringen langzaam maar zeker afgenomen tot 828 duizend in juli 2010. Vanaf dat moment is weer een lichte stijging zichtbaar. Eind 2010 werden er 832 arbeidsongeschiktheidsuitkeringen geteld. In 2010 waren er gemiddeld 830 duizend arbeidsongeschiktheidsuitkeringen, vier duizend meer dan in 2009.

2.5.5 Arbeidsongeschiktheidsuitkeringen

Bron: Statistiek arbeidsongeschiktheidsuitkeringen.

Aantal arbeidsongeschikten neemt weer toe

Voor arbeidsongeschiktheid bestaan de volgende regelingen: de Wet op arbeidsongeschiktheidsvoorziening (WAO), de Wet Arbeidsongeschiktheidsverzekering zelfstandigen (WAZ), de Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten (Wajong) en de Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen (WIA). De toegang tot de WAZ is op 1 augustus 2004 afgesloten. De WAO is met ingang van 29 december 2005 vervangen door de WIA. De WIA geldt voor personen die op of na 1 januari 2004 arbeidsongeschikt zijn geworden. De WIA bestaat uit twee regelingen. Personen die duurzaam en voor meer dan 80 procent arbeidsongeschikt zijn vallen onder de Inkomensvoorziening voor volledig en duurzaam arbeidsongeschikten (IVA). De regeling Werkhervatting gedeeltelijk arbeidsongeschikten (WGA) is bestemd voor personen die voor meer dan 35 procent, maar minder dan 80 procent arbeidsongeschikt zijn.

Sinds de introductie van de WIA in 2006, is het aantal uitkeringen in het kader van de arbeidsongeschiktheid het sterkst gestegen bij de WGA. Eind 2010 werden 82 duizend WGA-uitkeringen verstrekt. De één na grootste stijger is de Wajong, die in dezelfde periode toenam met 58 duizend uitkeringen tot een totaal van 205 duizend. Eind 2010 werden er ook nog 486 duizend WAO-, 30 duizend WAZ- en 28 duizend IVA-uitkeringen verstrekt.

Of de toename van het aantal arbeidsongeschiktheiduitkeringen de komende jaren aanhoudt is ongewis. Als gevolg van de babyboom na de Tweede Wereldoorlog zullen er in de vijf jaren vanaf 2010 ongeveer 200 duizend uitkeringsontvangers de leeftijd bereiken van 65 jaar en daardoor de arbeidsongeschiktheidsregelingen verlaten.

Economie en milieu

3

Economie en milieu

3.1 Inleiding

3.2 Energieverbruik

- Energieverbruik nog nooit zo hoog
- Energie-intensiteit toegenomen

3.3 Emissies

- Broeikasgasemissies sterk toegenomen
- Zwavelemissies gedaald
- Uitstoot fijnstof gelijk gebleven

3.4 Grondstoffen

- Aardoliewinning vanaf het land neemt toe

3.5 Milieubelastingen

- Opbrengsten groene belastingen terug op niveau 2008

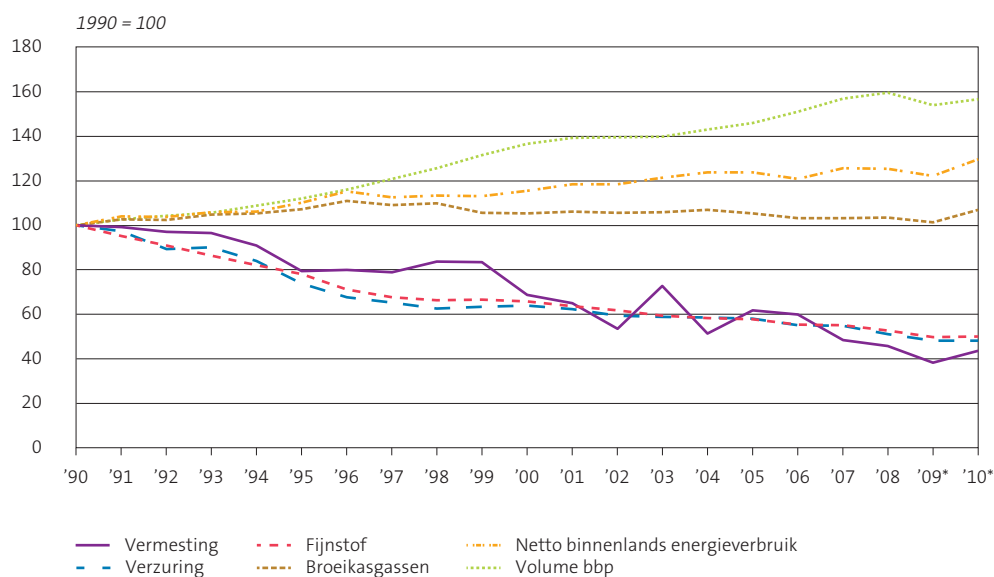
3.6 Milieu-investeringen

- Forse daling milieu-investeringen

3.1 Inleiding

Het economische herstel in 2010 heeft een negatieve weerslag gehad op het milieu. Waar in 2009 als gevolg van de economische krimp alle milieu-indicatoren een verbetering lieten zien, ging het milieu er in 2010 op een aantal van deze terreinen op achteruit. Zo was de emissiestijging van broeikasgassen zelfs groter dan de economische groei. Ook was het energieverbruik nog nooit eerder zo hoog. Deze toename is naast de economische opleving te wijten aan de koude winter, waardoor bijna 12 procent meer aardgas moest worden verstoekt. De verhogende werking van de economische groei op de uitstoot van verzurende stoffen en fijnstof werd tegengegaan door procesverbeteringen.

3.1.1 Economische ontwikkeling versus emissies en energieverbruik

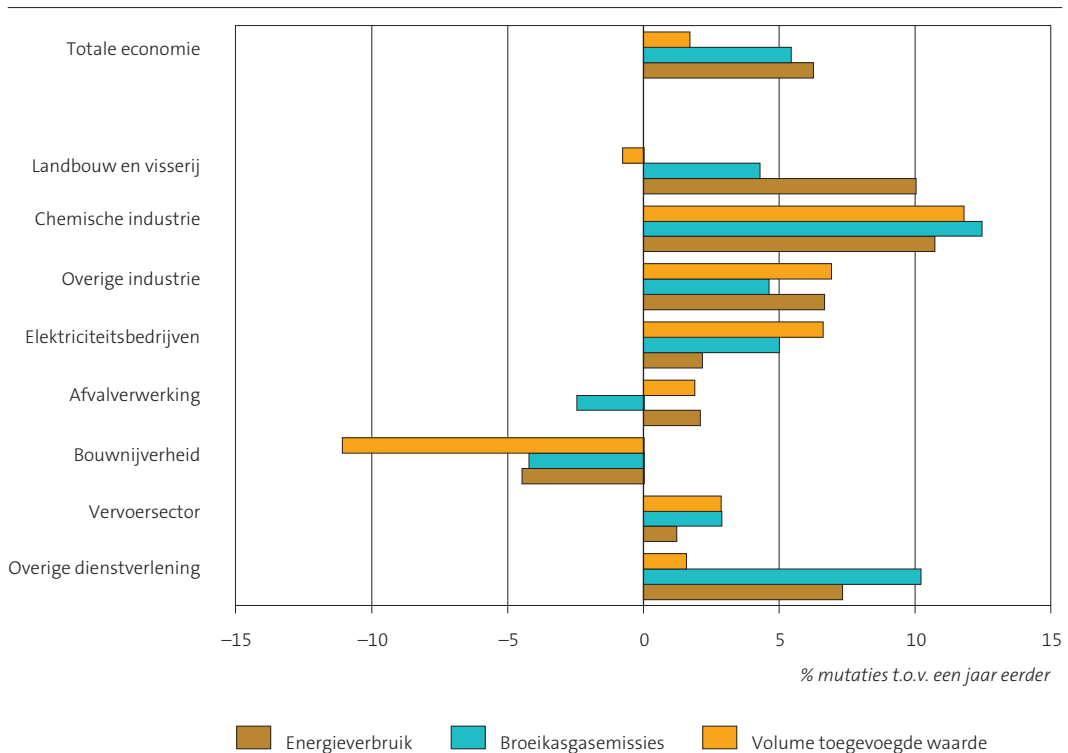
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

3.2 Energieverbruik

Energieverbruik nog nooit zo hoog

Het Nederlandse energieverbruik steeg in 2010 met ruim 6 procent. Dit is de sterkste stijging in twintig jaar tijd. Nog nooit was het energieverbruik zo hoog. Er zijn twee belangrijke oorzaken voor deze sterke stijging: het herstel van de economie en de relatief koude wintermaanden. Daarnaast stijgt het energieverbruik trendmatig door de bevolkingsgroei. Zonder de efficiëntieverbeteringen die de laatste jaren zijn doorgevoerd, zou het verbruik echter veel hoger zijn geweest.

3.2.1 Milieuprestaties en verdiensten, 2010*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Het economisch herstel leidde met name in de industrie bij vrijwel alle onderliggende bedrijfsklassen tot een hoger energieverbruik. Het energieverbruik van de industrie lag nog wel 3 procent lager dan in 2007, het jaar direct voorafgaand aan de economische crisis. Met name in de chemie en de basismetalaalindustrie nam het energieverbruik sterk toe. De petrochemische industrie, onderdeel van de chemie en zeer gevoelig voor conjuncturele schommelingen, heeft in 2010 fors meer aardolie verbruikt als grondstof voor kunststoffen. In de houtindustrie en de industrie voor computers en elektronische apparatuur nam het energieverbruik iets af.

Bij de elektriciteitsbedrijven was de stijging vrij gering (2 procent). De elektriciteitsbedrijven produceerden meer elektriciteit en warmte, en verbruikten daarvoor vooral meer aardgas. De relatief lage stijging wordt veroorzaakt doordat het binnenlands elektriciteitsverbruik gelijk bleef, terwijl er wel 21 procent meer elektriciteit werd geëxporteerd. De bouwnijverheid is de enige sector waar het energieverbruik in 2010 daalde. De bouwproductie is in 2010 fors gekrompen, nadat deze in 2009 ook al afnam. Door de terugval van bouwactiviteiten daalde ook het verbruik van onder andere gasolie voor bouwmachines en asfalt voor de aanleg van wegen.

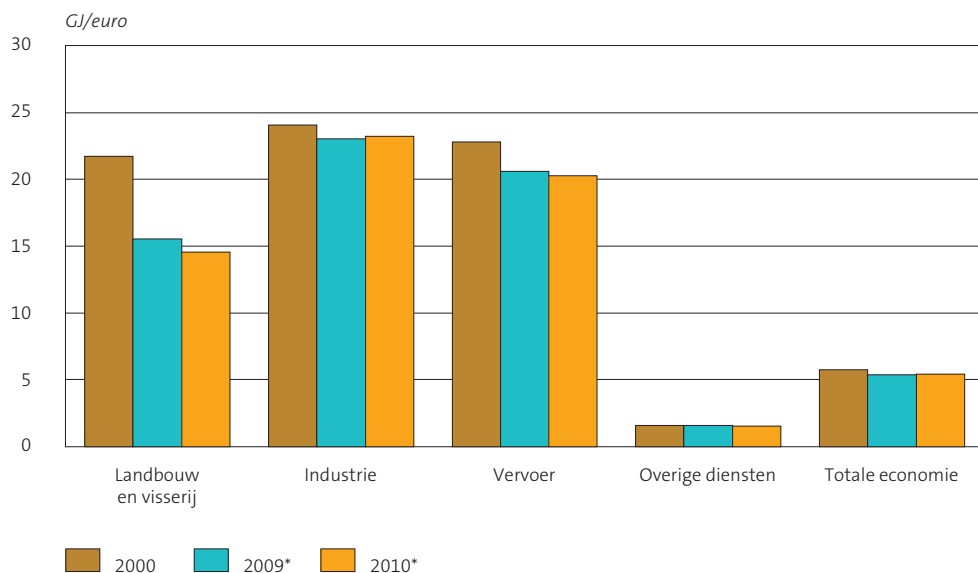
De vervoersector laat een wisselend beeld zien. Er werden meer goederen over de weg vervoerd, waardoor het brandstofverbruik licht steeg. De binnenvaart vervoerde eveneens meer goederen, waardoor meer gasolie werd verbruikt. De Nederlandse zeevaart liet daarentegen een productiedaling zien. Deze wordt verklaard door buitenlandse overnames. Hierdoor daalde ook het verbruik van diesel en stookolie door Nederlandse reders. Het verbruik ten behoeve van goederen die over zee werden vervoerd naar Nederlandse havens (ongeacht de nationaliteit van de reder) steeg wel, want er werd meer gelost en geladen. In de luchtvaart, ten slotte, werd meer brandstof verbruikt. Ondanks financiële tegenvallers, zoals de sluiting van 5 dagen van het luchtruim boven Europa, werd er in 2010 meer gevlogen.

De tweede belangrijke reden voor het hogere energieverbruik was het relatief koude weer. Vooral de maanden januari, februari, november en december waren veel kouder dan in 2009. Het jaar 2010 was volgens het KNMI het koudste sinds 1996. Het totale aardgasverbruik was 12 procent hoger dan in 2009. De aardgasproductie nam zelfs toe met 18 procent: er werd namelijk 7 procent meer uitgevoerd, terwijl de invoer gelijk bleef. Met name huishoudens en de dienstensectoren verbruikten meer aardgas voor verwarming. Ook in de glastuinbouw werd door het koude weer fors meer aardgas verbruikt. Zonder het koude weer zou het energieverbruik niet met 6 procent, maar met 4 procent zijn toegenomen.

Energie-intensiteit toegenomen

De energie-intensiteit, gedefinieerd als het energieverbruik per eenheid toegevoegde waarde (in constante prijzen), is een indicator voor de energie-efficiëntie van de economie of, wanneer gekeken wordt op bedrijfstakniveau, van een bepaald productieproces. Een verlaging van de energie-intensiteit wijst op een energie-efficiënter productieproces, bijvoorbeeld door energiebesparing, maar kan ook worden veroorzaakt door structuurveranderingen in de economie. Zo kan verdienstelijking, de toename van het aandeel diensten in de totale economie, leiden tot een lagere energie-intensiteit van de economie als geheel. Ten slotte heeft de gemiddelde jaartemperatuur invloed op de intensiteit. In grafiek 3.2.2 is hiervoor echter gecorrigeerd.

3.2.2 Energie-intensiteit¹⁾

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

¹⁾ Energieverbruik gecorrigeerd voor schommelingen in de temperatuur.

De energie-intensiteit van het Nederlandse bedrijfsleven als geheel is met 1 procent gestegen ten opzichte van 2009. Deze toename komt vooral op het conto van de industrie. In de landbouw en de dienstensectoren nam de intensiteit licht af. In de vervoersector daalde de energie-intensiteit, met name bij het vervoer over water en over land. Sinds 2000 is de energie-in-

tensiteit van de economie met 6 procent gedaald. Het incidenteel hoge energieverbruik speelt hierbij geen rol, omdat deze gegevens zijn gecorrigeerd voor temperatuurschommelingen.

3.3 Emissies

Broeikasgasemissies sterk toegenomen

De uitstoot van broeikasgassen door de Nederlandse economie is in 2010 met 5,4 procent gestegen. De stijging stak ver uit boven de economische groei van 1,7 procent. De emissie-intensiteit, de uitstoot van broeikasgassen gedeeld door het bbp, is gestegen met 3,7 procent. Het was het tweede jaar op rij waarin de emissie-intensiteit toenam, na jarenlang te zijn afgenomen. De uitstoot van koolstofdioxide (CO_2) nam met 6,3 procent het meeste toe. De stijging is verbonden aan de sterke stijging van het aardgasverbruik vanwege het koude weer. De emissie van methaan (CH_4) nam af met 1,5 procent, die van lachgas (N_2O) met 0,9 procent.

De stijging van de uitstoot van broeikasgassen trad vooral op bij huishoudens (7,6 procent) en bedrijfstakken waarbij verwarming van gebouwen een rol speelt. Mede door de toename van het elektriciteitsverbruik en de toename van de export van elektriciteit steeg de uitstoot van broeikasgassen bij de elektriciteitsbedrijven met 5 procent. In de landbouw lag het energieverbruik als gevolg van het koude weer 10 procent hoger dan een jaar eerder, zodat ook hier de uitstoot aan broeikasgassen 4 procent toenam. De chemische industrie heeft zich in 2010 verder hersteld na de economische crisis. Hierdoor werd er ook meer energie verbruikt en 12 procent meer broeikasgassen uitgestoten. De afvalverwerkende industrie is er ondanks een licht gestegen energieverbruik in geslaagd de uitstoot van broeikasgassen met 2,4 procent te verminderen. De verbranding van vuil nam toe, maar de stijging van de hieraan verbonden emissies werd meer dan gecompenseerd door de afname van de uitstoot vanuit vuilstortplaatsen. Deze uitstoot neemt al jaren af omdat er steeds minder afval wordt gestort en de emissies uit bestaande afvalstortplaatsen afnemen. Ook in de stagnerende bouw daalde de uitstoot van broeikasgassen.

Bij het vervoer houdt de toename van de uitstoot van broeikasgassen gelijke tred met de stijgende activiteit. Bij de meeste bedrijfstakken hangt de stijging van de broeikasgasemissies samen met een hoger energieverbruik. Raffinaderijen vormen hierop een uitzondering. Door een andere inzet van de mix van aardolie en aardolieproducten stegen de emissies hier sneller (4,5 procent) dan het energieverbruik (1,3 procent).

Er zijn verschillende definities in gebruik volgens welke de broeikasgasemissies van een land worden bepaald. De hier gehanteerde definities komen uit de milieurekeningen, het onderdeel van de nationale rekeningen dat zich bezighoudt met het milieu. De scheiding tussen binnenlandse en buitenlandse emissies geschiedt overeenkomstig de principes waarop binnen de nationale rekeningen de scheiding tussen binnenlandse en buitenlandse productie wordt aangebracht. In onderstaand kader worden de verschillende in omloop zijnde definities in kaart gebracht en gekwantificeerd. De emissiegegevens volgens de milieurekeningen wijken enigszins af van de cijfers die Nederland moet rapporteren aan het IPCC, dat toezicht houdt op naleving van het Kyoto-protocol.

Sinds 1990 zijn de broeikasgasemissies volgens de definities van de milieurekeningen gestegen met 7 procent. De stijging van de broeikasgasemissies in de afgelopen twintig jaar is vooral te wijten aan een sterke groei van de uitstoot door de vervoersector (62 procent) en de elektriciteitscentrales (42 procent). De broeikasgasemissies vanuit de industrie en de landbouw zijn juist met respectievelijk 28 en 8 procent gedaald. Volgens de IPCC-definities is de uitstoot van broeikasgassen ten opzichte van 1990, het 'basisjaar' van het Kyoto-Protocol, met 1 procent afgenomen.¹⁾ Volgens de Kyoto-afspraken moet Nederland in de periode 2008–2012 een gemiddelde emissiereductie realiseren van 6 procent ten opzichte van het basisjaar. Het jaar 2010 was door het hoge energieverbruik een uitschieter. In 2008 en 2009 was de uitstoot van broeikasgassen respectievelijk 4 en 7 procent lager dan in het basisjaar. Om de Kyoto-doelstelling te halen, zal Nederland gebruik maken van de zogenaamde 'flexibele Kyoto-mechanismen', waarbij Nederland projecten voor emissiereducties in het buitenland financieert en in ruil daarvoor emissierechten terug ontvangt.

Verschillen in de definities van de uitstoot van broeikasgassen

In Nederland worden broeikasgasemissies volgens verschillende definities gepubliceerd. Hieronder worden deze verschillen kort toegelicht.

Volgens het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)

Voor het voeren van internationaal beleid (zoals de Kyoto-afspraken) is door het IPCC een voorschrift opgesteld om per land de emissie van broeikasgassen vast te stellen. In het IPCC-totaal blijft de zogenaamde korte koolstofkringloop, zoals het verbranden van biomassa in houtkachels en biochemische processen, buiten beschouwing. Hiervan wordt verondersteld dat deze niet structureel bijdraagt aan de toenemende concentratie van broeikasgassen in de atmosfeer. De vervuiling door het verkeer

wordt berekend aan de hand van de totale hoeveelheid in het binnenland afgeleverde motorbrandstof, ongeacht de nationaliteit van de gebruiker of de locatie van het daadwerkelijke gebruik en de hiermee samenhangende emissie.

Volgens de Milieubalans

In de jaarlijks door het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) gepubliceerde Milieubalans publiceert het PBL (naast het IPCC-cijfer) ook CO₂-emissies die zijn gecorrigeerd voor de temperatuurschommelingen. Hiermee wordt het verbruik van aardgas voor ruimteverwarming in bovengemiddeld koude of warme jaren gecorrigeerd om de trendmatige ontwikkeling van CO₂-emissies zichtbaar te maken.

1) De totale broeikasgasemissie voor het basisjaar bestaat uit de som van emissies van koolstofdioxide, methaan en lachgas in 1990 en van de F-gassen in 1995. Hierdoor is de emissie in het basisjaar iets hoger dan de emissie in 1990.

Aansluittabel broeikasgasemissies in Nederland¹⁾

	1990	2000	2008	2009	2010*
<i>x Mton CO₂-equivalenten</i>					
1. Stationaire bronnen ²⁾	187	183	176	173	185
2. Mobiele bronnen volgens CBS	34	40	43	42	43
3. Mobiele bronnen volgens IPCC	31	38	40	38	39
4. Kort-cyclische CO ₂	6	8	11	12	13
5. Totaal, IPCC (excl. LULUCF) = 1 + 3 – 4 (Kyoto-protocol)	213	213	205	199	211
6. Temperatuurcorrectie	4	3	–1	–1	–6
7. Totaal, Milieubalans (PBL) = 5 + 6	217	216	204	198	205
8. CBS, actuele emissie in Nederland = 1 + 2	220	223	219	215	227
9. Ingezetenen in het buitenland	15	25	26	24	25
10. Niet-ingezetenen in Nederland	5	6	7	6	6
11. Totale emissie door ingezetenen, milieurekeningen = 8 + 9 – 10	230	242	238	233	246

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010

¹⁾ Wegens afrondingsverschillen tellen de sommen van de onderdelen niet altijd op tot het totaal.

²⁾ Stationaire bronnen is inclusief kort-cyclische CO₂.

Actuele emissie volgens het CBS

Het CBS publiceert jaarlijks de actuele emissie van broeikasgassen in Nederland. Hierbij gaat het om de daadwerkelijke uitstoot binnen de landsgrenzen. In tegenstelling tot het IPCC-voorschrift en de Milieubalans wordt hierbij gekeken naar de uitstoot van verkeer en andere mobiele bronnen in Nederland, ongeacht waar de brandstof is getankt. Net als bij het IPCC-cijfer wordt geen temperatuurcorrectie uitgevoerd. Wanneer een jaar met een hoge gemiddelde temperatuur wordt gevolgd door een jaar met een lage gemiddelde temperatuur kunnen de actuele emissie (het CBS-cijfer) en het IPCC-cijfer een stijging vertonen, terwijl het alternatieve cijfer in de Milieubalans juist afneemt of gelijk blijft.

Milieurekeningen

De actuele emissie zoals gepresenteerd door het CBS wordt in aangepaste vorm gepresenteerd in de milieurekeningen, de milieumodule bij de nationale rekeningen. Bij de aansluiting van milieugegevens op de economische kerngegevens van de nationale rekeningen is het onderscheid tussen ingezetenen en niet-ingezetenen van belang. In de nationale rekeningen wordt de totale productie bepaald als de som van de productie door alle ingezetenen producenten. De productie en de hiermee samenhangende vervuiling kunnen echter ook in het buitenland plaatsvinden. Hierbij gaat het voornamelijk om internationaal transport door wegverkeer, luchtvaart en scheepvaart. Omgekeerd veroorzaken niet-ingezetenen enige vervuiling binnen de landsgrenzen van Nederland. Het verschil tussen de vervuiling samenhangend met de Nederlandse economie en de totale uitstoot op Nederlands grondgebied wordt dus bepaald door de vervuiling van ingezetenen in het buitenland minus de vervuiling van niet-ingezetenen in Nederland.

Zwavelemisssies gedaald

De totale emissie van verzurende stoffen, uitgedrukt in zuurequivalenten, is in 2010 gelijk gebleven ten opzichte van het voorafgaande jaar. Sinds 1990 is de emissie van deze stoffen met ruim 50 procent afgenomen. Verzuring wordt veroorzaakt door de uitstoot en neer-

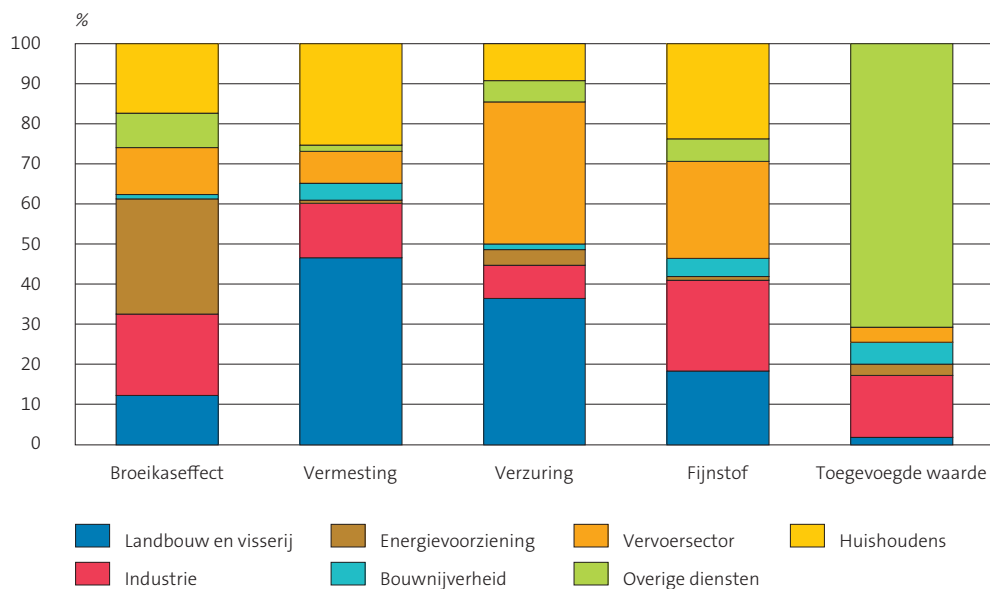
slag van stikstofoxiden (NO_x), zwaveldioxide (SO_2) en ammoniak (NH_3). Verzuring leidt tot schade aan natuurgebieden, zoals bossen en heide. Omdat verzuring ook het grond- en oppervlaktewater aantast, vormt het een bedreiging voor de drinkwatervoorziening. Met name de landbouwsector en de vervoersector zijn verantwoordelijk voor de verzurende emissies. Dit komt vooral door de ammoniakemissies van de veehouderij en de emissies van stikstofoxiden en zwaveldioxide door de zee- en binnenvaart. De hoeveelheden emissies vanuit deze branches worden op ruime afstand gevolgd door die vanuit raffinaderijen en huishoudens.

De stikstofoxide-emissies verbonden aan de Nederlandse economie stegen in 2010 met 2 procent ten opzichte van het jaar daarvoor. De emissies als gevolg van het vervoer over land daalden met 4 procent. Die als gevolg van het vervoer over water en door de lucht stegen echter met respectievelijk 6 en 4 procent, met name door de groei van de binnenvaart. Dat de emissies bij het vervoer over de weg ondanks een productiegroei van bijna 1 procent daalden, komt door schonere motoren, met name bij vrachtauto's (rijdend op diesel). Ook de NO_x -emissies veroorzaakt door elektriciteitsproductie daalden, ondanks dat er meer stroom werd opgewekt. Vergaande milieumaatregelen bij de centrales hebben geleid tot een halvering van de emissies sinds 2003. De NO_x -emissies rechtstreeks veroorzaakt door huishoudens nemen de laatste jaren ook gestaag af. Dit komt vooral doordat automotoren steeds schoner worden, onder druk van de aanscherping van (Europese) normen voor de uitstoot. Verbeterde energie-efficiëntie bij ruimteverwarming en het toepassen van verwarmingsketels met een schonere verbranding hebben mede bijgedragen aan de daling.

Zwavelemissies aardolie-industrie bijna een derde gedaald

De zwaveldioxide-emissies daalden in 2010 met 7 procent. Deze emissies worden vooral veroorzaakt door vervoer over water (55 procent), op afstand gevolgd door de aardolie-industrie (13 procent), de elektriciteitsbedrijven (6 procent) en de basismetaalindustrie (5 procent). De aardolie-industrie realiseerde een opvallende emissiedaling van 29 procent. Deze afname werd gerealiseerd door lagere inzet van hoogzwavelige olieproducten in het raffinageproces en door toepassing van rookgasontzwaveling. Ook de luchtvaart realiseerde een opvallende daling van 41 procent. Het zwavelgehalte in kerosine is in 2010 fors gereduceerd. De ammoniakemissies (voornamelijk veroorzaakt door de veeteelt) bleven op het zelfde niveau als een jaar eerder.

3.3.1 Bijdrage aan toegevoegde waarde en milieuthema's, 2010*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Uitstoot fijnstof gelijk gebleven

De uitstoot van fijnstof, bestanddelen van deeltjesvormige luchtverontreiniging, komt na allerlei maatregelen in de afgelopen twee decennia, nu nog vooral op conto van het vervoer, de veehouderij en enkele bedrijfsklassen uit de industrie. Binnen de industrie gaat het vooral om de voedings- en genotmiddelenindustrie, de aardolie-industrie, de basismetalenindustrie en de bouwmaterialenindustrie. Fijnstof kan schadelijk zijn voor de luchtwegen.

De totale emissie van fijnstof is in 2010 nagenoeg gelijk gebleven aan die van 2009. De fijnstofemissies nemen de laatste jaren minder sterk af dan in de jaren negentig van de vorige eeuw, toen de emissies met een derde werden gereduceerd. Die reductie werd vooral gerealiseerd bij de basismetalen- en de metaalproductenindustrie, de raffinaderijen, de voedings- en genotmiddelenindustrie en de chemische industrie. De gemakkelijkste reductieopties lijken inmiddels te zijn toegepast. De emissie van fijnstof door motoren is vooral afhankelijk van het soort brandstof dat wordt gebruikt. Verbranding van aardgas, LPG en in mindere mate benzine veroorzaakt relatief weinig fijnstof, terwijl steenkool,

stookolie en diesel normaliter voor meer emissies zorgen. Daarbij is zeer bepalend welke techniek wordt toegepast. Zo hebben de nieuwste dieselmotoren met gebruikmaking van de modernste inspuittechnologie en voertuigen met roetfilters een veel lagere uitstoot dan de oudere motoren. Voertuigen zijn voor ongeveer de helft verantwoordelijk voor de fijnstofemissies. In de veehouderij zijn vooral de huisvesting van vee en in mindere mate de verwerking van veevoeder en grondstoffen belangrijke bronnen van fijnstof. De uitstoot in deze bedrijfstak is sinds 1990 nauwelijks veranderd en besloeg in 2010 ongeveer 15 procent van het totaal.

3.4 Grondstoffen

Aardoliewinning vanaf het land neemt toe

Eind 2010 bedroegen de verwachte aardoliereserves 45,7 miljoen Sm³, een afname van 8,6 procent vergeleken met de verwachte reserves aan het eind van 2009²⁾. Dit komt vooral door een neerwaartse herwaardering van 3,1 miljoen Sm³, naast de productie van 1,26 miljoen Sm³. De totale productie van aardolie nam in 2010 af met 19,1 procent, terwijl de productie op land met 6,3 procent toenam. De toegenomen winning vanaf het land hangt samen met de ingebruikname van velden binnen de winningsvergunning Beijerland. Vanaf 2011 wordt een verdere toename in de productie verwacht door de herstart van de winning uit het Schoonebeker veld. Aan de aardgasreserves wordt aandacht besteed in *De Nederlandse aardgaswinning*.

2) TNO / Ministerie van ELI, *Delfstoffen en Aardwarmte in Nederland, Jaarverslag 2010*, Den Haag, 2011.

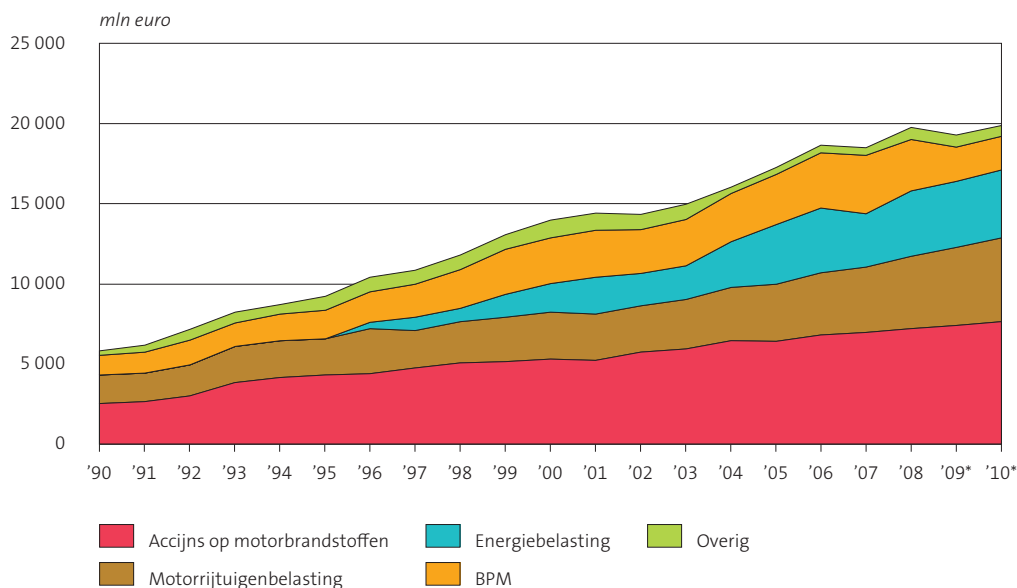
3.5 Milieubelastingen

Opbrengsten groene belastingen terug op niveau 2008

Alle Nederlanders dragen bij aan de druk op het milieu door het produceren van afval en het genereren van emissies. Dit gebeurt vaak indirect door het aanschaffen van goederen en diensten waarvan de productie met emissies gepaard gaat. De overheid belast milieuvervuilende activiteiten om deze te ontmoedigen. Bij milieubelastingen wordt onderscheid gemaakt tussen zogenaamde groene belastingen en milieuheffingen. Groene belastingen zijn belastingen die het afremmen van milieubelastende activiteiten beogen via een verhoging van de prijs. De opbrengst van deze belastingen gaat naar de algemene middelen en wordt dus niet speciaal gebruikt voor de financiering van milieumaatregelen. Voorbeelden van groene belastingen zijn de brandstofaccijns, de motorrijtuigenbelasting, de belastingen op personenauto's en motorrijwielen (BPM) en de energiebelasting. Milieuheffingen zijn heffingen die zijn ingevoerd voor de financiering van specifieke milieumaatregelen die door de overheid worden uitgevoerd. Voorbeeld hiervan zijn de Wvo-heffing (Wet verontreiniging oppervlaktewater) voor de zuivering van afvalwater en de afvalstoffenheffing voor de verwerking van huisvuil.

In 2010 namen de opbrengsten uit groene belastingen met 3 procent toe tot 19,9 miljard euro. Daarmee zijn de opbrengsten uit groene belastingen weer terug op het niveau van 2008. Ter vergelijking, de uitgaven van de overheid om het milieu te verbeteren, liggen op een niveau van rond de 5 miljard euro. De stijging van de groene belastingen werd voornamelijk veroorzaakt door een stijging van de inkomsten van de motorrijtuigenbelasting en de accijns op motorbrandstoffen. Ondanks dat de verkoop van nieuwe motorvoertuigen in 2010 weer aantrok, zette de daling van de opbrengsten uit de BPM door. Dit komt door een verdere verlaging van het belastingtarief van 40,0 procent in 2009 naar 27,4 procent (algemeen percentage). De totale inkomsten uit de andere groene belastingen (o.a. afvalstoffenbelasting, energiebelasting en grondwaterbelasting) bleven in 2010 nagenoeg gelijk. Door het afschaffen van de vliegbelasting medio 2009 zijn die opbrengsten weggevallen. Dit wordt echter volledig gecompenseerd door een toename van de inkomsten uit energiebelasting.

3.5.1 Opbrengsten uit groene belastingen

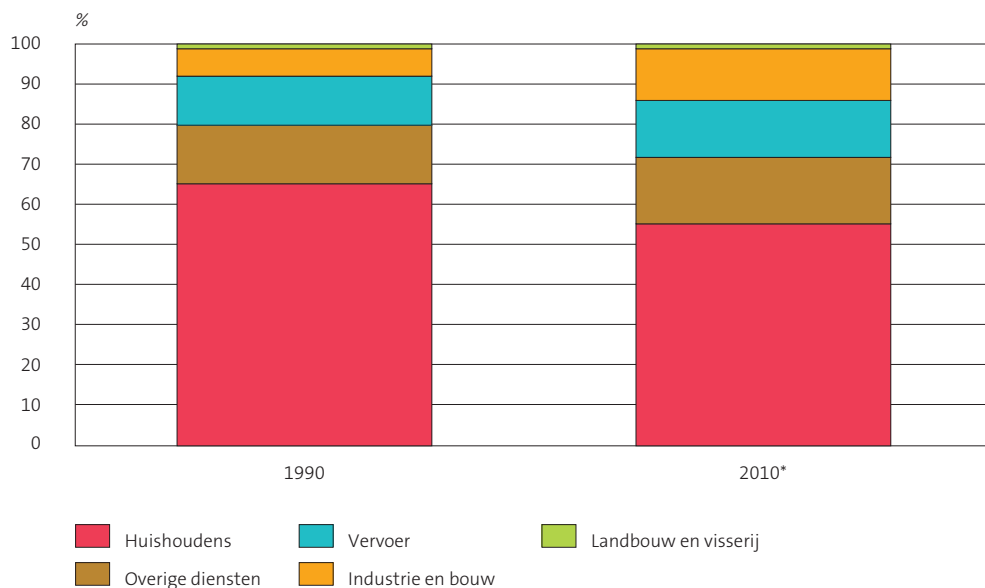
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Accijnzen zijn voor de overheid een zekere bron van inkomsten. Ongeveer 70 procent van de accijnzen is verbonden aan de aanschaf van motorbrandstoffen. Van de groene belastingen leveren deze veruit het meest op. De accijnstarieven voor motorbrandstoffen (benzine, diesel, LPG) worden elk jaar aangepast aan de inflatie. Het aandeel van producenten in de afgedragen accijnzen op motorbrandstoffen is opgelopen van 35 procent in 1990 naar 45 procent in 2010. Het aandeel van huishoudens is navenant verminderd, maar bedraagt anno 2010 nog altijd ruim de helft. De stijging voor producenten zat vooral bij de industrie en in de bouw. In 1990 was het aandeel van de industrie en de bouw in de door producenten betaalde accijnzen 19 procent, in 2010 was dit gestegen tot 29 procent.

De opbrengsten uit milieuheffingen namen in 2010 licht toe tot 4,3 miljard euro. De opbrengsten zijn nu tweeënehalf keer zo groot als in 1990. Milieuheffingen worden vooral afgedragen aan lokale overheden. Waterschappen inden in 2010 1,1 miljard euro aan zuiveringsheffing, 3,3 procent meer dan een jaar eerder. De opbrengst van de gemeentelijke reinigingsheffingen nam ten opzichte van 2009 met 2,9 procent toe tot 1,8 miljard euro. De rioolrechten, een andere grote gemeentelijke heffing, brachten 3,9 procent meer op.

Steeds meer gemeenten kunnen de kosten van het riool al bijna volledig dekken uit de opbrengst van de rioolheffing.

3.5.2 Aandeel in de afdracht aan accijns op motorbrandstoffen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

3.6 Milieu-investeringen

Forse daling milieu-investeringen

Onder milieu-investeringen vallen investeringen in voorzieningen die bescherming, herstel of verbetering van het milieu bewerkstelligen en die zichzelf niet binnen drie jaar terugverdienen. Voorbeelden zijn lucht- en afvalwaterzuiveringsinstallaties en de aanleg van vloestofdichte vloeren. Ook voorzieningen voor het winnen van hernieuwbare energie vallen eronder, zoals windmolens, zonnepanelen en installaties om biomassa te stoken.

De milieu-investeringen van bedrijven uit de industrie, delfstoffenwinning en energieproductie waren in 2010 met 310 miljoen euro fors lager dan in de voorbije jaren. De afgelopen jaren is veel geïnvesteerd in hernieuwbare energie. Een groot deel van de milieu-investeringen in de periode 2006–2009 is aangewend voor installaties voor de winning hiervan. Bijna een derde is besteed aan windmolens. De capaciteitstoename van windmolens daalde in 2010 met bijna 80 procent ten opzichte van een jaar eerder. Realisatie van een windmolenproject is vaak een tijdrovende zaak door planologisch overleg en procedures, het regelen van financiering, bouwtijd en levertijd. De drastische vermindering van de nieuwe windmolencapaciteit is vooral te wijten aan het ontbreken van een subsidieregeling voor nieuwe molens tussen augustus 2006 en april 2008.

Literatuur

CBS (2010), *Environmental accounts of the Netherlands 2009*.

Huishoudens

4

Huishoudens

4.1 Inleiding

4.2 Consumptie

- Consumptie stijgt door hoger gasverbruik
- Weer vraag naar auto's
- Kleine toename bij bestedingen aan diensten

4.3 Beschikbaar inkomen

- Meer uitkeringen, minder werknemers
- Inkomen uit vermogen daalt

4.4 Vermogen

- Herstel financiële markten goed voor vermogen
- Woningmarkt remt vermogensontwikkeling

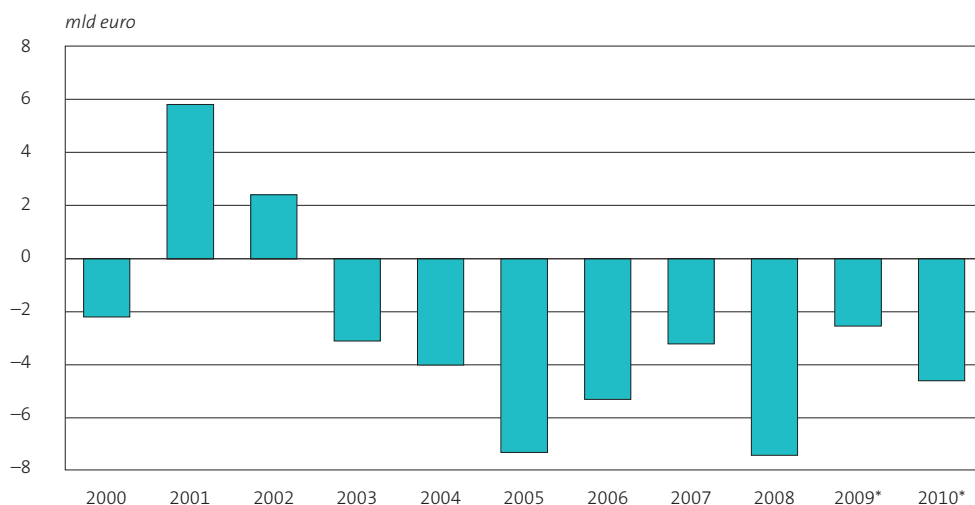
4.5 Koopkracht en inkomensongelijkheid

- Historische daling koopkracht
- Inkomensverschillen in Nederland relatief laag

4.1 Inleiding

Na stevige bezuinigingen op de uitgaven in 2009 consumeerden huishoudens¹⁾ in 2010 weer 0,4 procent meer dan een jaar eerder. Veel ruimte om de consumptie uitbundiger te laten stijgen, was er niet. Het reëel beschikbaar inkomen nam licht af. Ook in 2010 was het beschikbaar inkomen van 262,4 miljard euro niet toereikend om de consumptieve uitgaven van 267,0 miljard euro te dekken. Het tekort liep hiermee op tot 4,6 miljard euro. In 2009 bleef het tekort nog beperkt tot 2,5 miljard euro. Het meest recente jaar waarin de vrije besparingen overtuigend positief waren, was 2002.

4.1.1 Vrije besparingen van huishoudens (incl. IZWh's)

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Ondanks het tekort van 4,6 miljard euro bedroegen de totale besparingen van huishoudens 10,9 miljard euro. Dit komt doordat aan de vrije besparingen 15,5 miljard euro aan verplichte besparingen werden toegevoegd. Deze verplichte besparingen bestaan uit af-

1) Onder huishoudens vallen ook de instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens (IZWh's).

gedragen en toegerekende pensioenpremies. De totale netto besparingen waren bijna 7 miljard euro minder dan in 2009 (zie tabel 4.3.2).

Het verdere herstel van de aandelenkoersen zorgde in 2010 voor een verbetering van het (financieel) vermogen van huishoudens. Binnen twee jaar is hiermee het als gevolg van de kredietcrisis verdampte vermogen terugverdiend. Ook de verdere daling van de hoeveelheid aangegane schulden heeft ervoor gezorgd dat het financieel vermogen eind 2010 hoger was dan begin 2008. Daartegenover staat dat de daling van de huizenprijzen in 2010 nog tot een lichte afname van het niet-financiële vermogen leidde. Per saldo was de daling van de woningwaarde echter kleiner dan de toename van het financieel vermogen. Hierdoor nam het totale vermogen van huishoudens in 2010 per saldo met 85,2 miljard euro toe.

4.2 Consumptie

Huishoudens besteedden in 2010, voor prijsverandering gecorrigeerd, 0,4 procent meer aan goederen en diensten dan in 2009. Na vijf kwartalen van krimp waren de bestedingen vanaf het tweede kwartaal van 2010 weer hoger dan een jaar eerder. Het vierde kwartaal kwam uit op een groei van 1,4 procent ten opzichte van een jaar eerder. Het weer was in 2010 van grote invloed op de consumptie. Het jaar begon en eindigde koud. Hierdoor werd er fors meer gas verbruikt, wat zich uitte in hogere consumptiegroei cijfers. Dit beïnvloedde zowel het vierde als het eerste kwartaal.

Consumptie stijgt door hoger gasverbruik

In 2010 werd, voor prijsveranderingen gecorrigeerd, aan bijna alle consumptie categorieën meer besteed. De toename van de bestedingen aan goederen was met 1,4 procent groter dan die van de bestedingen aan diensten, die slechts 0,6 procent bedroeg. Omdat er meer gestookt moest worden, was het energieverbruik 9,1 procent hoger dan een jaar eerder. Zonder deze incidentele stimulans van het hogere gasverbruik was het consumptievolume vrijwel gelijk geweest aan dat in 2009.

4.2.1 Consumptie door huishoudens (incl. IZWh's)

	2008	2009*	2010*	2010*
	% volumemutaties			mld euro
Goederen (1)	1,3	-4,5	1,4	125,8
ww.				
voedings- en genotmiddelen	0,0	-1,8	0,9	39,9
duurzame consumptiegoederen	1,7	-7,0	1,5	49,2
overige goederen	2,0	-3,9	1,6	36,7
Diensten (2)	0,9	-1,2	0,6	141,8
Binnenlandse consumptie (1) + (2)	1,1	-2,8	0,9	267,6
Consumptie niet-ingezetenen in Nederland (-)	1,1	-2,4	8,9	12,2
Consumptie Nederlanders in het buitenland (+)	7,0	2,8	-3,7	11,6
Nationale consumptie	1,3	-2,6	0,4	267,0

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Weer vraag naar auto's

Huishoudens besteedden in 2010, voor prijsveranderingen gecorrigeerd, 1,5 procent meer aan duurzame goederen. Bijna een vijfde deel van de bestedingen van huishoudens gaat op deze goederen, die bij uitstek gevoelig zijn voor schommelingen in de conjunctuur. Huishoudens zien bij tegenslag af van de aanschaf van duurzame goederen of stellen de aankoop hiervan uit. Bij voorspoed kunnen ze zich daarentegen meer luxe permitteren en dan stijgen deze uitgaven ook meer dan gemiddeld. In 2009 daalde de duurzame consumptie met 7 procent.

Voor al auto's waren weer in trek. Hieraan werd, gecorrigeerd voor prijsveranderingen, 15 procent meer besteed dan een jaar eerder. Aan deze forse stijging ging een zware terugval in 2009 vooraf. Ook het volume van de bestedingen aan huishoudelijke apparaten (3,9 procent) en kleding (2,5 procent) was in 2010 groter dan in 2009. Er werd nog wel 2,8 procent minder uitgegeven aan meubels en andere artikelen voor het inrichten van de woning.

Met een volumegroei van 0,9 procent in 2010 waren de uitgaven aan voedings- en genotmiddelen na twee jaar weer hoger dan een jaar eerder. Deze uitgaven zijn weinig conjunctuurgevoelig en kennen een onderliggende stijgende trend, ook al omdat de bevolking nog steeds toeneemt. In 2009 werd echter flink op deze uitgaven beknipt. Het volume was toen 1,8 procent kleiner dan een jaar eerder.

Kleine toename bij bestedingen aan diensten

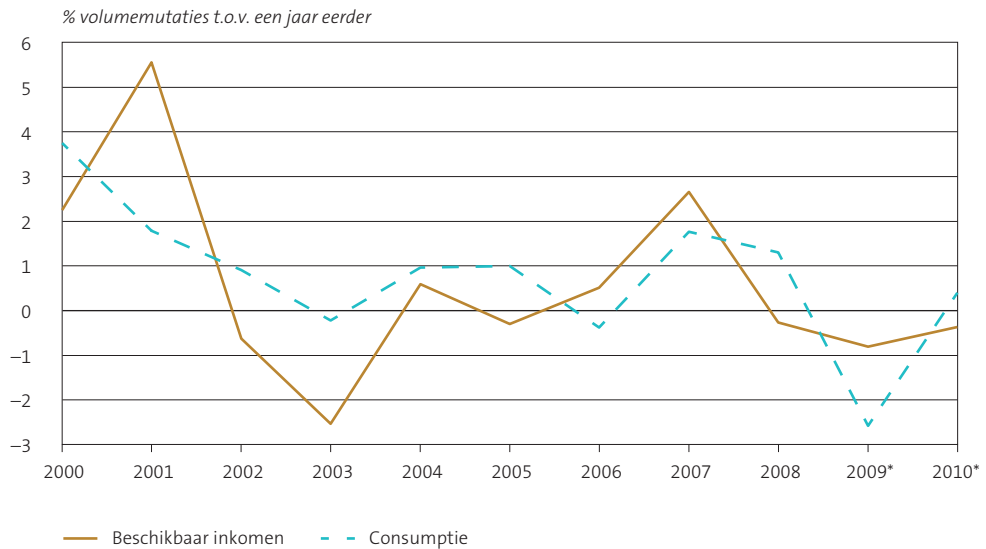
De bestedingen aan diensten namen, voor prijsverandering gecorrigeerd, toe met 0,6 procent. Tot deze consumptiecategorie behoren onder meer uitgaven aan huisvesting, medische zorg, verzekeringen, bus en trein, bioscoop en theater, telefonie en uitgaven in de horeca. De bestedingen aan medische diensten en welzijnszorg namen met 4,1 procent het meest toe, onder meer doordat huishoudens meer zijn gaan betalen voor kinderopvang. Op uitgaven in de horeca werd juist stevig bezuinigd. Huishoudens besteedden 2,7 procent minder in deze branche dan een jaar eerder. In 2009 was er al een daling van 8,0 procent.

4.3 Beschikbaar inkomen

Het reëel beschikbaar inkomen van huishoudens daalde in 2010 voor het derde jaar op rij. Na een afname van 0,3 procent in 2008 en 0,8 procent in 2009 daalde het inkomen in 2010 met 0,4 procent. De nominale stijging van 2,9 miljard was dus niet voldoende om de inflatie teniet te doen.

Huishoudens trapt in 2009 hard op de rem met hun bestedingen. Het consumptievolume was 2,6 procent kleiner dan in 2008. Ondanks de verdere daling van hun reëel beschikbaar inkomen was het consumptievolume in 2010 wel 0,4 procent groter dan een jaar eerder. Met deze gematigde groei droegen de huishoudens 0,1 procentpunt bij aan de economische groei van 1,7 procent.

4.3.1 Reëel beschikbaar inkomen en consumptie door huishoudens (incl. IZWh's)

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Meer uitkeringen, minder werknemers

Werknemers verdienden in 2010 gezamenlijk 2,4 miljard euro meer dan een jaar eerder. Binnen het beschikbaar inkomen vormt de beloning voor werknemers de belangrijkste inkomenscomponent. De toename van 2,4 miljard werd wel verdeeld over minder werknemers; het aantal werknemers lag namelijk 0,5 procent lager dan in 2009. Vanwege de inflatie gingen werknemers die dezelfde baan behielden er in 2010 desondanks relatief weinig op vooruit. De cao-lonen stegen gemiddeld met 1,1 procent, terwijl de inflatie 1,3 procent bedroeg.

Lonen stijgen minder dan inflatie

In 2010 ontvingen huishoudens 5,4 miljard euro meer aan sociale uitkeringen dan een jaar eerder. Zowel de wettelijke sociale uitkeringen als de particuliere pensioenuitkeringen stegen in 2010 met ongeveer 2 miljard euro. Ongeveer 60 duizend huishoudens stroomden

het pensioen in. Daarnaast stroomden er per saldo 28 duizend mensen in de bijstand, en 47 duizend in de WW. De meeste pensioenuitkeringen werden niet geïndexeerd (gecorrigeerd voor inflatie).

Zelfstandigen behaalden in 2010, net als het jaar ervoor, 21,0 miljard euro aan inkomen uit onderneming. Wel nam het aantal zelfstandigen met 0,8 procent toe. Het gemiddelde inkomen per zelfstandige nam dus af.

4.3.2 Middelen en bestedingen van huishoudens (incl. IZWh's)

	2008	2009*	2010*	Mutaties 2009*-2010*
<i>mld euro</i>				
Gemengd inkomen (netto) (+)	46,9	35,3	33,5	-1,8
w.o.				
inkomen zelfstandigen	22,5	21,0	21,0	0,0
Beloning van werknemers (+)	289,7	293,7	296,1	2,4
Inkomen uit vermogen (+)	29,5	25,8	23,1	-2,7
w.v.				
ontvangen dividend (+)	13,1	9,6	9,3	-0,3
per saldo betaalde rente (-)	14,2	8,0	6,2	-1,8
inkomen uit vermogen toegerekend aan polishouders (+)	30,3	23,9	19,7	-4,2
overig inkomen uit vermogen (+)	0,3	0,3	0,3	0,0
Primair inkomen	366,1	354,8	352,8	-2,0
Belasting op inkomen en vermogen (-)	48,9	55,4	56,4	1,0
Sociale premies ¹⁾ (-)	150,4	140,1	140,9	0,8
Sociale uitkeringen ¹⁾ (+)	96,4	101,2	106,6	5,4
Per saldo betaalde overige inkomensoverdrachten (-)	0,1	0,9	-0,4	-1,3
Netto beschikbaar inkomen	263,0	259,5	262,4	2,9
Consumptieve bestedingen (-)	270,4	262,0	267,0	5,0
Netto vrije besparingen	-7,4	-2,5	-4,6	-2,1
Correctie pensioenvoorziening (+)	24,3	20,3	15,5	-4,8
Netto besparingen	16,9	17,8	10,9	-6,9
Bruto investeringen, veranderingen in voorraden en saldo aan- en verkopen grond (-)	41,5	33,9	32,8	-1,1
Per saldo ontvangen kapitaaloverdrachten (+)	-1,4	-1,5	-1,3	0,2
Afschrijvingen (+)	20,5	21,2	21,8	0,6
Vorderingensaldo	-5,5	3,6	-1,4	-5,0

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

¹⁾ Inclusief pensioenpremies en pensioenuitkeringen.

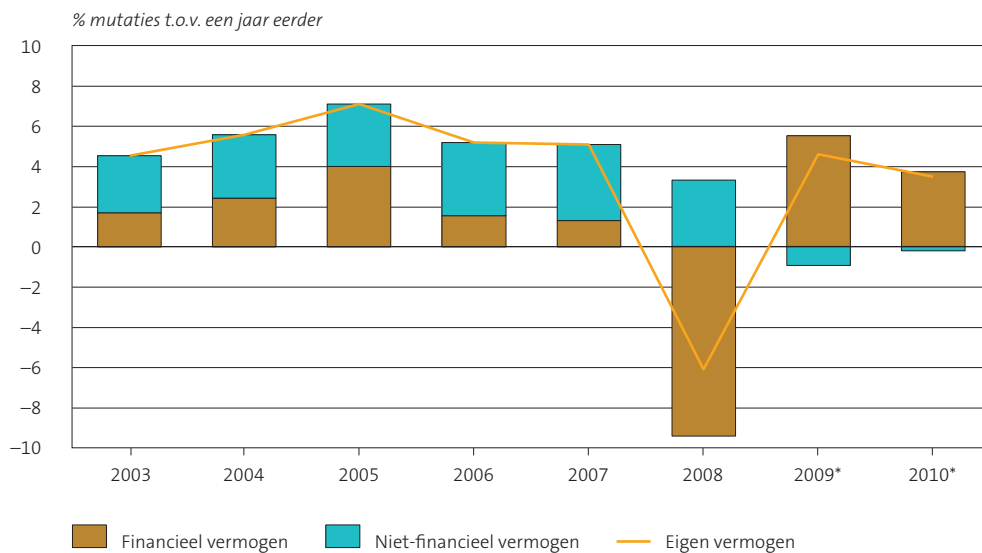
Inkomen uit vermogen daalt

Bij het inkomen uit vermogen spelen pensioenfondsen en verzekeraars een belangrijke rol: zij beleggen de door huishoudens ingeleigde premies en bouwen hiermee voorzieningen (vermogen) op. Het resultaat dat uit dit vermogen wordt behaald wordt aan huishoudens toegerekend. Dit onderdeel van het inkomen bedroeg 19,7 miljard euro, 4,2 miljard minder dan in 2009. De pensioenfondsen hadden te kampen met dalende dividenden en rente, zie paragraaf 5.5.

4.4 Vermogen

Het vermogen van huishoudens nam in 2010 met 85,2 miljard euro toe (3,5 procent). Na de forse vermogensverliezen van 2008 herstelde het vermogen zich voor het tweede jaar op rij. Eind 2010 was het eigen vermogen van huishoudens iets hoger dan aan het eind van 2007, vóór de financiële crisis.

4.4.1 Vermogens huishoudens (incl. IZWh's)

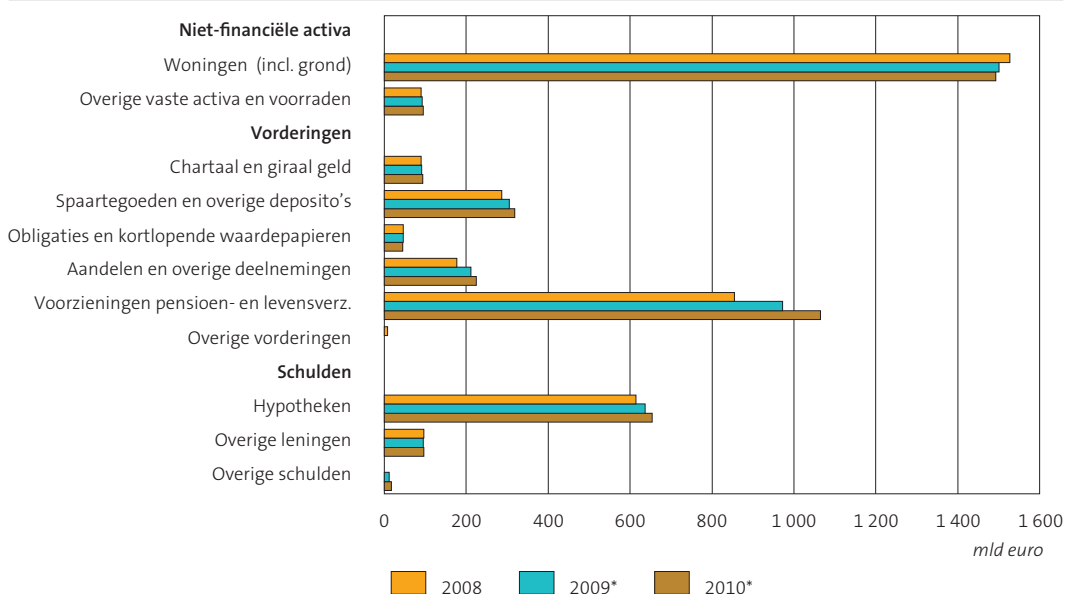
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Het vermogensherstel in zowel 2009 als 2010 werd gedragen door het herstel op de financiële markten en een verdere daling in de hoeveelheid aangegane schulden. De dalende huizenprijzen zorgde in 2010 voor een lichte afname van het niet-financiële vermogen.

Herstel financiële markten goed voor vermogen

Het herstel van de aandelenkoersen was in 2010 opnieuw van grote invloed op het financieel vermogen van huishoudens. Het in 2008 als gevolg van de kredietcrisis verdamp- te vermogen werd in twee jaar volledig terugverdiend. In 2010 stegen de pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen opnieuw met bijna 93 miljard euro. Hiervan betreft 15 miljard euro de inleg van huishoudens ten behoeve van de pensioenopbouw. De overige 78 miljard euro zijn rendementen behaald op de opgebouwde voorzieningen, voorna- melijk door waardestijgingen op effecten. Daarnaast steeg vanwege het gunstige beurs- klimaat ook de waarde van de effecten die huishoudens zelf bezaten. De waarde van de aandelen steeg met 14 miljard euro, terwijl die van obligaties een bescheiden daling kende van bijna 2 miljard euro.

4.4.2 Vorderingen en schulden van huishoudens (incl. IZWh's)

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Woningmarkt remt vermogensontwikkeling

Ook de woningmarkt is van groot belang voor de ontwikkeling van het vermogen van huishoudens. De daling van het aantal verkochte koopwoningen in 2009 (30 procent) zette in 2010 door, maar in gematigde vorm (1,1 procent). Ook de huizenprijzen daalden in 2010 opnieuw, maar ook hier was de daling van 2,0 procent minder groot dan in 2009 (3,3 procent). Het bedrag van 17 miljard euro aan opgenomen woninghypotheken was wel fors lager dan in voorgaande jaren. In 2009 werd nog voor 22 miljard euro aan woninghypotheken aangegaan.

4.5 Koopkracht en inkomensongelijkheid

Historische daling koopkracht

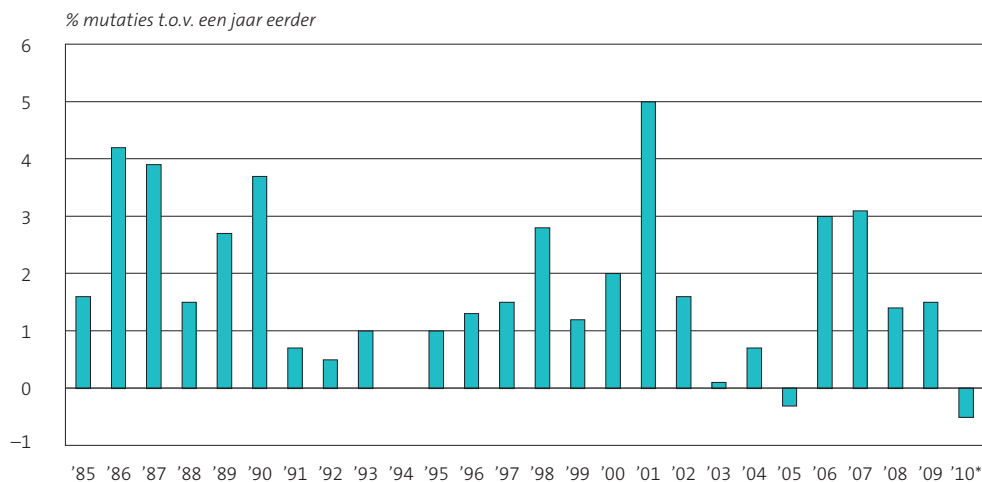
In 2010 is de koopkracht van de Nederlandse bevolking met 0,5 procent gedaald. Sinds 1985 onderzoekt het CBS jaarlijks de daadwerkelijk ondervonden koopkrachtveranderingen. Gemiddeld steeg de koopkracht in deze periode met 1,7 procent per jaar. De koopkrachtdaling in 2010 is iets groter dan in 2005, het enige jaar waarin tot dusver een daling van de koopkracht werd gemeten.

De laagste inkomensgroep ging er in 2010 met 0,1 procent het minst op achteruit. Hogere inkomens gingen er iets meer op achteruit, tot 0,8 procent bij de hoogste groep. De verschillen zijn echter te klein om een significant effect te hebben op de inkomensongelijkheid.

Dat hogere inkomens er meer op achteruit zijn gegaan hangt samen met het feit dat met name zelfstandigen en gepensioneerden hebben ingeleverd. Zelfstandigen hebben namelijk gemiddeld relatief hoge inkomens. Bij gepensioneerden bleven vooral de aanvullende pensioenen achter doordat die in 2010 nauwelijks zijn geïndexeerd. Hoe meer aanvullend pensioen iemand ontving, hoe sterker dit effect doorwerkte.

Andere uitkeringsontvangers en werknemers die hun baan behielden konden in meerderheid hun koopkracht nog ongeveer op peil houden. Mensen die vanuit een baan in een uitkeringssituatie terecht komen, leveren doorgaans fors aan koopkracht in. In 2010 was hun doorsnee koopkrachtverlies ruim 17 procent.

4.5.1 Koopkracht

Bron: CBS, Inkomenspanelonderzoek.

Koopkracht

De koopkracht is gelijk aan het gestandaardiseerde huishoudensinkomen en drukt de levensstandaard van een persoon uit. Door het verschil in het gestandaardiseerde huishoudensinkomen tussen twee jaren met behulp van het consumentenprijsindexcijfer te corrigeren voor inflatie ontstaat de verandering in de koopkracht. Gepubliceerd wordt de mediane koopkrachtmutatie. Dit is de middelste van de naar grootte gerangschikte verandering in koopkracht van personen. Dit betekent dat precies de helft van de populatie een lagere of even grote verandering in koopkracht ondervindt. Indien het gestandaardiseerde inkomen sterker stijgt dan de prijzen, neemt de koopkracht toe.

Het gestandaardiseerd huishoudensinkomen wordt bepaald uit de som van het besteedbaar inkomen van alle huishoudensleden. Het is, net als het beschikbaar inkomen, opgebouwd uit loon, winst en inkomen uit vermogen, vermeerderd met ontvangen uitkeringen en andere toelagen, en vermindert met betaalde premies en belastingen. Om de inkomens van de diverse typen huishoudens vergelijkbaar te maken, is met equivalentiefactoren gecorrigeerd voor verschillen in grootte en samenstelling van het huishouden. In de equivalentiefactoren komen de schaalvoordelen tot uitdrukking die het gevolg zijn van het voeren van een gemeenschappelijke huishouding. Het aldus gestandaardiseerde huishoudensinkomen wordt toegekend aan ieder lid van het huishouden. Het is een maat voor de welvaart die iemand ervaart.

Inkomensverschillen in Nederland relatief laag

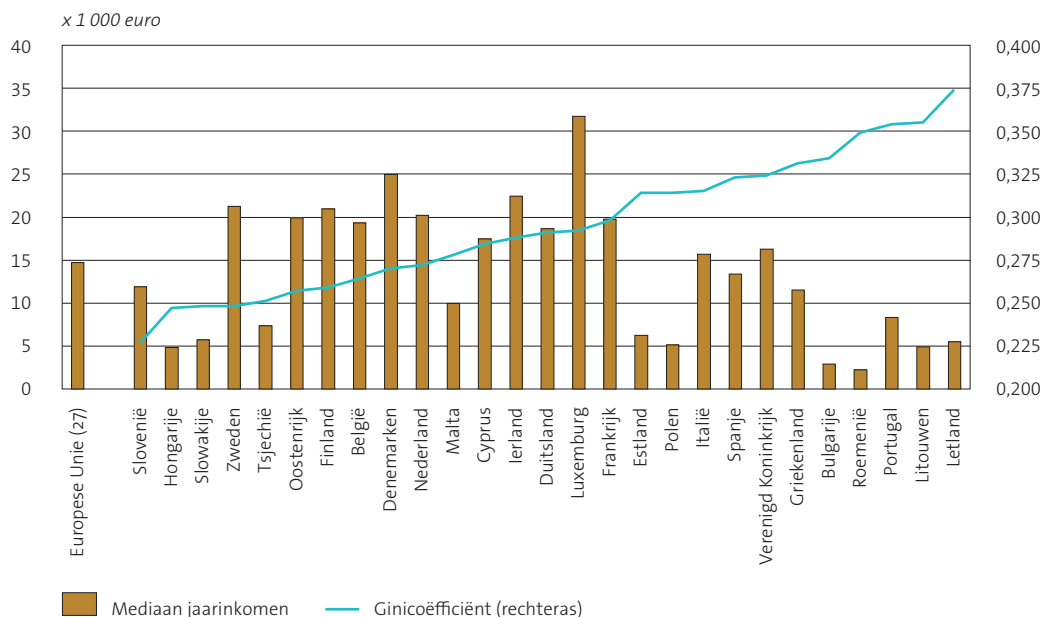
De inkomensongelijkheid in Nederland was in 2010 nauwelijks anders dan in 2008 en 2009. Vooral in 2007 namen de inkomensverschillen toe, na een sinds het begin van deze eeuw vrijwel stabiele periode. In dat jaar profiteerden de hoogste inkomens, waaronder veel zelfstandigen, bovengemiddeld van de florerende economie. Zij werden echter in 2008 en vooral 2009 ook weer als eerste getroffen door de economische crisis, waardoor de inkomensongelijkheid weer belandde op het niveau van de periode 2001–2006.

Nederland staat nog net in de top tien van de landen in de Europese Unie met de laagste inkomensongelijkheid. Deze lijst wordt aangevoerd door Slovenië. Daarna volgen Hongarije en Slowakije, en ook in de Scandinavische landen zijn de inkomensverschillen relatief klein. Grote inkomensverschillen zijn te zien in Letland en Litouwen. Maar ook in Roemenië en Bulgarije en in enkele Zuid-Europese landen zijn de inkomensverschillen (binnen de Europese context) omvangrijk.

In de Scandinavische landen en ook in Nederland wordt relatief veel inkomen door de overheid herverdeeld, wat bijdraagt aan een lage ongelijkheid. In de Zuid-Europese landen speelt de overheid wat dat betreft een kleinere rol en vormt het gezin het voornaamste vangnet. Door de weinig florerende economie met een hoge werkloosheid heerst in de zuidelijke landen ook daarom relatief veel armoede. Tegelijkertijd is er een aanzienlijke groep rijke en een ontluikende middenklasse.

Net als in de zuidelijke landen gaat in de meeste nieuwe lidstaten die voorheen bij het Oostblok hoorden, een lage welvaart vaak samen met een hoge ongelijkheid. Slechts een deel van de bevolking heeft hier geprofiteerd van de nieuwe economische mogelijkheden, terwijl voor anderen de bestaanszekerheid erop achteruit is gegaan. Uitzonderingen vormen Slovenië en Hongarije en in mindere mate Slowakije en Tsjechië. De meeste inkomensverschillen zijn hier net als in de Noord- en West-Europese landen relatief gering, maar de welvaart is er laag.

4.5.2 Inkomensongelijkheid in de Europese Unie, 2009¹⁾

Bron: Eurostat, Statics on Income and Living Conditions 2009.

¹⁾ Deze cijfers zijn gebaseerd op het aan de persoon toegekende gestandaardiseerde huishoudensinkomen (er bestaan verschillen tussen de inkomensdefinitie van Eurostat en die van het CBS). Het mediane inkomen is het inkomen waar de ene helft van de bevolking onder en de andere helft boven zit. Bij de hier gepresenteerde mediane inkomens is geen rekening gehouden met koopkrachtverschillen tussen landen.

Inkomensongelijkheid

Een bekende en veelgebruikte maatstaf voor inkomensongelijkheid is de Gini-coëfficiënt. Deze coëfficiënt beschouwt de onderlinge verschillen van alle inkomens in een populatie. Hierbij wordt het aan de persoon toegekende gestandaardiseerde besteedbaar huishoudinkomen als uitgangspunt genomen. Naarmate de inkomensverschillen in een populatie toenemen, wordt ook de waarde van de Gini-coëfficiënt groter. De waarde

van de Gini-coëfficiënt ligt tussen 0 en 1, waarbij 0 correspondeert met totale gelijkheid (iedereen heeft hetzelfde inkomen) en 1 correspondeert met totale ongelijkheid (één iemand bezit al het inkomen).¹⁾

¹⁾ Zie: Brakel-Hofmans, M. van den (2007), *Het meten van inkomensongelijkheid*, CBS.

Ondernemingen

5

Ondernemingen

5.1 Inleiding

5.2 Goederenproducenten

- Productie goederen flink gestegen
- Inkomsten landbouw verbeterd door gunstige prijzen
- Hoog aardgasverbruik door winterse omstandigheden
- Industrie komt weer op stoom
- Bouwnijverheid bereikt dieptepunt

5.3 Niet-financiële commerciële dienstverleners

- Productie diensten nog niet opgeleefd
- Groothandel profiteert van aangetrokken buitenlandse handel
- Lichte groei vervoer
- Groei op onderdelen in de horeca
- Telecom in beweging
- Leasewagens steeds groener
- Beginnend herstel uitzendbureaus
- Architecten en ingenieurs voelen malaise in de bouw

5.4 Financiële instellingen

- Winsten van banken terug op pre-crisisniveau
- Bancaire kredieten aan private sector passeren grens van 1 biljoen
- Balans financiële sector blijft groeien
- Een derde vorderingen financiële sector staat op balans banken
- Gemengd beeld verzekeraars
- Wisselende ontwikkelingen bij pensioenfondsen

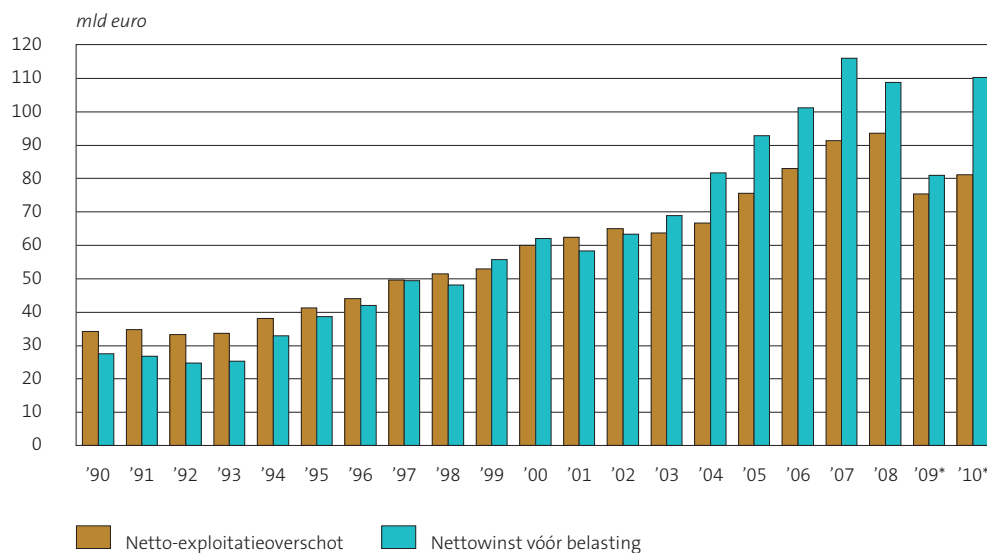
5.5 Faillissementen

- Minder bedrijven failliet, maar meer banenverlies
- Alleen in bouw en horeca meer bedrijven failliet

5.1 Inleiding

De opleving van de economie in 2010 betrof maar een deel van het bedrijfsleven. Met name de export-gedreven bedrijfstakken zoals de industrie en – in het kielzog daarvan – het vervoer en vooral de handel groeiden fors.¹⁾ Daarnaast kregen delfstoffenwinning en de energiebedrijven een duwtje in de rug van de koude wintermaanden. In de financiële sector was het beeld gemengd. Banken deden het goed, maar bij veel andere financiële instellingen ging het resultaat omlaag. Ook in de overige bedrijfstakken hadden veel ondernemers het nog zwaar. Net als in 2009 gingen zeer veel ondernemers failliet. Andere kampten met geringe groei of nog een kleine krimp. Ronduit dramatisch was de situatie in de bouw. Deze kromp met 11 procent, na in 2009 ook al met 3 procent te zijn gekrompen. De malaise in de bouw en op de woningmarkt raakte ook andere beroepsgroepen, zoals makelaars.

5.1.1 Resultaat niet-financiële ondernemingen

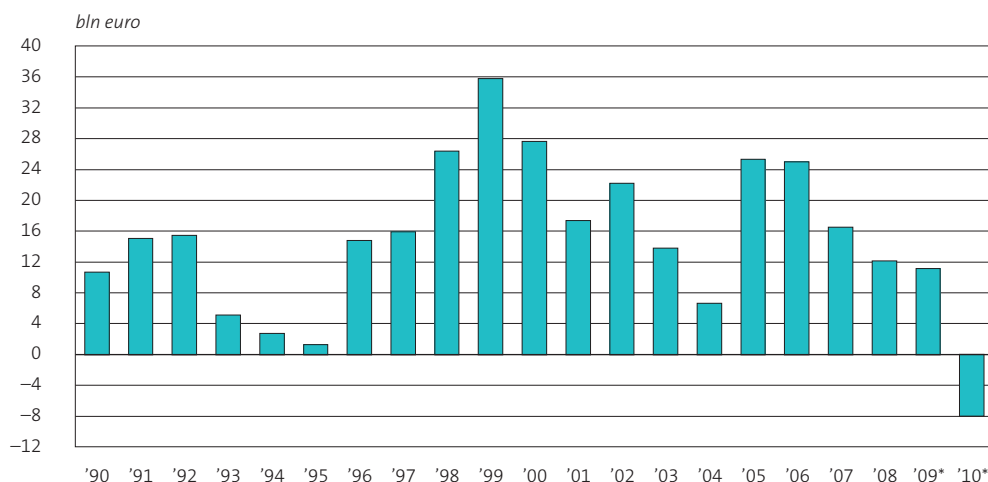
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

1) In de zomer van 2011 zijn de nationale rekeningen overgegaan op een nieuwe bedrijfsindeling, zie bijlage.

De winsten van niet-financiële ondernemingen gingen in 2010 fors omhoog. Er werd ruim 35 procent meer winst gemaakt dan in 2009. Deze winsten werden echter maar voor een beperkt deel in Nederland behaald. Het overgrote deel van de winst kwam van buitenlandse dochterondernemingen. Het netto-exploitieoverschot (het in Nederland behaalde resultaat) steeg maar met 8 procent.

Dat de kredietverlening aan het bedrijfsleven nog steeds gemankeerd is, blijkt uit het saldo van opgenomen en afgeloste leningen. In 2010 losten niet-financiële ondernemingen per saldo af. Vanaf 1990 (het begin van de meetreeks) is het niet eerder voorgekomen dat bedrijven de facto aflosten.

5.1.2 Saldo opgenomen en afgeloste leningen door niet-financiële ondernemingen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

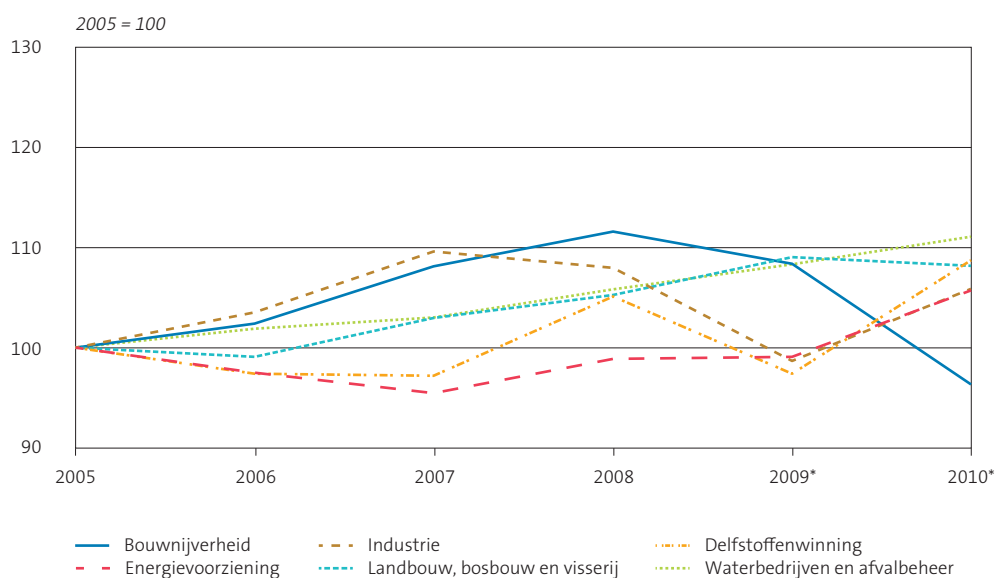
In dit hoofdstuk worden de ontwikkelingen in de marktsector per bedrijfstak toegelicht. In 5.2 komen de goederenproducenten aan de orde, in 5.3 de dienstverleners. Vanwege haar specifieke eigenschappen wordt hiervan de financiële sector apart besproken, in 5.4. Het hoofdstuk sluit af met de ontwikkeling van het aantal faillissementen.

5.2 Goederenproducenten

Productie goederen flink gestegen

De meeste goederenproducenten klommen in 2010 weer een heel eind uit het dal. De delfstoffenwinning werd daarbij extra geholpen door de koude wintermaanden, die het gasverbruik stimuleerden. Alleen in de bouw ging de productie fors omlaag. De kredietcrisis werd daar pas in 2010 echt gevoeld. De landbouw kende een lichte krimp.

5.2.1 Volume toegevoegde waarde goederenproducenten

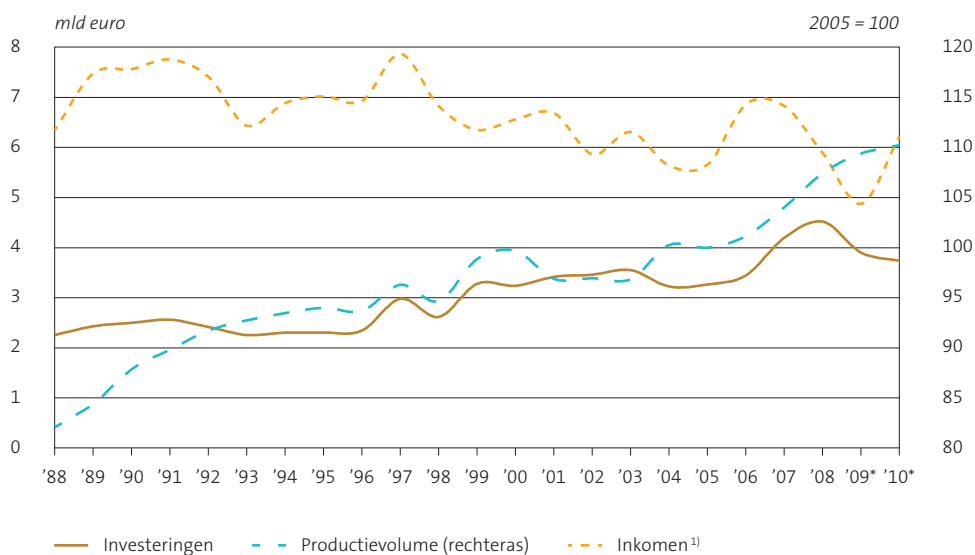
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Inkomsten landbouw verbeterd door gunstige prijzen

Na in 2009 hard te zijn geraakt door de economische recessie, liet 2010 voor de landbouw, bosbouw en visserij een herstel zien. De productie lag ongeveer 1 procent hoger, terwijl de inkomsten bijna 20 procent hoger waren dan een jaar eerder. Dat de productie steeg kwam vooral door de hogere afzet van bloemen en planten. Daarnaast werd meer melk aangevoerd door de verruiming van het melkquotum met 1 procent. Wel was het volume van de toegevoegde waarde 0,8 procent lager dan een jaar eerder.

De meeste oogsten in de akkerbouw waren echter lager door de ongunstige weersomstandigheden. Een lange koude winter en later in het jaar extreem natte en droge perioden waren nadelig voor de groei van granen en suikerbieten. Verder lag de productie van groenten in de tuinbouw lager dan in 2009. In vergelijking met de laatste vijf jaar was 2010 voor Nederland een relatief donker jaar. De lagere hoeveelheid licht heeft de productie van glasgroenten negatief beïnvloed. In het bijzonder nam de opbrengst van paprika's en komkommers af.

5.2.2 Resultaat en investeringen landbouw

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

¹⁾ Netto-exploitatatieoverschot plus beloning van werknemers.

De veehouderij voerde minder dieren aan bij de Nederlandse slachterijen, maar de export van Nederlandse varkens en pluimvee naar vooral Duitsland nam wel toe. Ook werden meer eieren naar de oosterburen uitgevoerd. Enkele Duitse pluimveehouders hebben de productie namelijk beëindigd in verband de strengere regelgeving voor kooihuisvesting. Eind 2009 brak de Q-koorts uit met als gevolg dat geiten op besmette bedrijven zijn geruimd. Voor de betrokken ondernemers was dit rampzalig, maar de geitensector is te klein om veel effect te hebben op de veeteelt als geheel.

In de landbouw was het prijsniveau gemiddeld 8 procent hoger dan in 2009. De prijsontwikkeling van groenten, melk en graan was zeer positief. Door het lagere wereldwijde aanbod in 2010 zijn de prijzen van graan fors gestegen. Vooral Rusland is als belangrijke graanproducent zwaar getroffen door de extreme droogte in de zomer van 2010. Net als bij het graan lagen ook de prijzen van aardappelen ver boven het niveau van een jaar eerder. Ook de afzetprijzen in de tuinbouw stegen over bijna de hele linie, na de dramatische resultaten in 2009. Groenten werden gemiddeld maar liefst 40 procent duurder en ook bloembollen en snijbloemen zijn aanzienlijk in prijs gestegen. De goede prijsvorming van belangrijke tuinbouwgewassen werd naast verminderde buitenlandse concurrentie op de exportmarkt ook veroorzaakt door gunstiger wisselkoersverhoudingen dan in het voorafgaande jaar.

De prijsvorming in de veehouderij was ongunstiger dan in de akkerbouw en de tuinbouw. Aan de kostenkant kampten de veehouders met een prijsstijging van veevoeders door de opgedreven graanprijs. De prijs van runderen daalde door verminderde vraag en toename van de invoer. Varkens werden ook goedkoper door het grotere aanbod op de Europese markt. De prijzen voor eieren daalde zelfs met 20 procent door de toegenomen productie in Polen en Spanje. Voor pluimvee werd wel meer betaald, omdat minder pluimveevlees werd ingevoerd uit Brazilië door de sterke koers van de Braziliaanse real ten opzichte van de euro. Ook de melkprijs was met 20 procent flink hoger dan een jaar eerder. Door het economisch herstel in 2010 was er veel meer vraag naar zuivelproducten uit het buitenland.

Het inkomen van de gehele landbouw, het totaal van de loonsom van werknemers en het exploitatie-overschot van ondernemers, was in 2010 flink hoger dan in het recessiejaar 2009. In dat jaar bereikte het niveau van het agrarisch inkomen een dieptepunt. De toename van het inkomen in 2010 werd vooral veroorzaakt doordat de afzetprijzen flink stegen. De verbruiksprijs in de landbouw nam ook toe door de hogere kosten van diervoeder, maar deze steeg minder hard dan de afzetprijs. Hierdoor liep het inkomen in de landbouw fors op. Evenals een jaar eerder werd er wel minder geïnvesteerd. Ondanks de stijging van het inkomen was het ondernemersvertrouwen bij boeren nog laag. Daarnaast werden ook de investeringsmogelijkheden in 2010 beperkt doordat banken strenge eisen stelden aan het verstrekken van leningen. Toch zullen in de komende jaren vervangings-

investeringen nodig zijn en zal flink geïnvesteerd moeten worden om aan de regelgeving met betrekking tot dierenwelzijn te voldoen.

Hoog aardgasverbruik door winterse omstandigheden

Het jaar 2010 was relatief koud, met als gevolg dat een record-hoeveelheid aardgas werd verbruikt. Vooral de wintermaanden januari, februari, november en december waren in 2010 veel kouder dan in 2009. Het jaar 2010 was qua winterse kou vergelijkbaar met het nog iets koudere 1996. Door de kou steeg het aardgasverbruik voor het verwarmen van huizen en bedrijfsgebouwen, waarvan zowel de delfstoffenwinning als de energiebedrijven profiteerden.

De delfstoffenwinning produceerde 11,2 procent meer dan in 2009 en genereerde 11,6 procent meer toegevoegde waarde. De aardgasprijs lag wel lager dan in 2009, zodat de productiewaarde maar met 7,5 procent steeg. De delfstoffenwinning levert gas aan onder andere de energiebedrijven, andere grootverbruikers en het buitenland. Vooral de binnenlandse afzet nam toe. Aan de invloed van het weer op de delfstoffenwinning en het bbp wordt aandacht besteed in *De Nederlandse aardgaswinning*.

Van het koude weer profiteerde niet alleen de delfstoffenwinning, maar ook de energiebedrijven. De energiedistributiebedrijven kopen het aardgas in bij de delfstoffenwinning en verkopen dit door aan de daadwerkelijke verbruikers. Zowel de energiedistributiebedrijven als de netwerkbbedrijven, die het gas vervoeren, groeiden in 2010 met 10 procent. De energiesector als geheel groeide met 6,7 procent. Hieronder vallen ook de energieopwekkingsbedrijven, die zich vooral bezighouden met het opwekken van stroom.

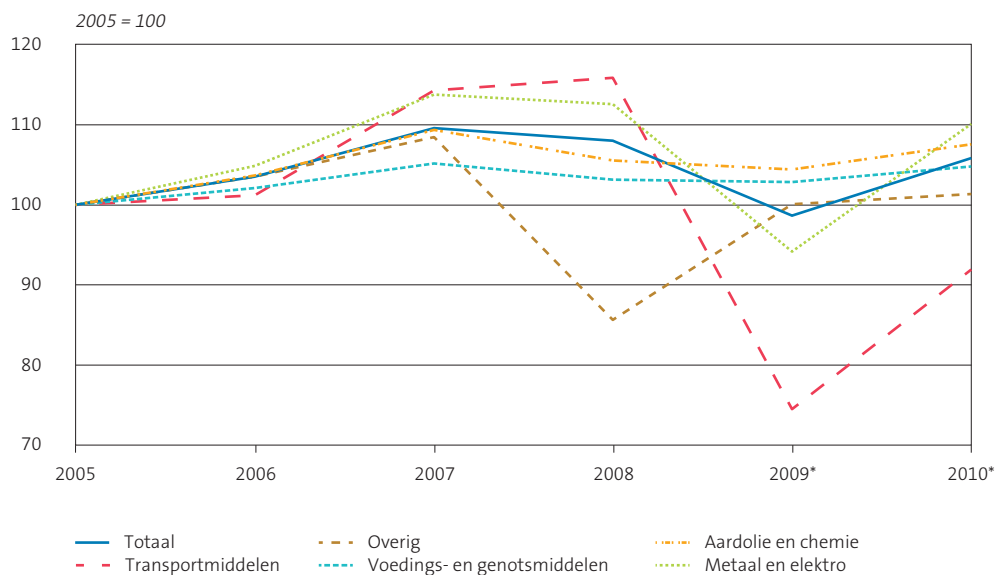
Industrie komt weer op stoom

Na de enorme krimp van de Nederlandse industrie in 2009 van 8,6 procent, is het volume van de toegevoegde waarde in 2010 met 7,3 procent gegroeid. Vooral de aantrekkende vraag uit het buitenland heeft ervoor gezorgd dat bijna alle branches binnen de Nederlandse industrie flinke groeicijfers realiseerden. Het herstel dat zich eind 2009 al indiende, zette het hele jaar door en hield ook in het eerste kwartaal van 2011 aan. Wel lag de groei in de eerste helft van 2010 iets hoger dan in 2011. Ondanks het herstel is de industrie nog niet op het niveau van voor de crisis.

Binnen de industrie zijn de machinebouw, de transportmiddelenindustrie en de elektro-technische industrie de grootste stijgers met groeicijfers van meer dan 20 procent. Ook de nog omvangrijker metaalindustrie en de chemische industrie lieten groeicijfers van meer

dan 10 procent zien. De voedings- en genotmiddelenindustrie, qua productiewaarde de grootste branche binnen de industrie, is weinig conjunctuurgevoelig en kent dan ook niet zulke extremen. De voorafgaande twee jaar noteerde de branche een kleine min, in 2010 met bijna 2 procent een bescheiden groei. De aardolie-industrie kende als enige branche een stevige krimp.

5.2.3 Volume toegevoegde waarde industrie

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Na de scherpe terugval in 2009, groeide de transportmiddelenindustrie in 2010 met bijna 25 procent. Dit is echter nog niet genoeg om de krimp in 2009 geheel te compenseren. Het herstel in 2010 werd geheel gedragen door de auto-industrie. Sterk aantrekkende vraag van bedrijfsauto's zorgde ervoor dat de productie in 2010 weer op volle toeren draaide. De sterke groei van de transportmiddelenindustrie wordt enigszins gedrukt door de scheepsbouw. Deze 'laat-cyclische' branche voelde in 2010 nog de gevolgen van de economische crisis met een krimp van bijna 10 procent. Toch valt deze terugval nog mee ten opzichte van de concurrentie binnen Europa, waar veel scheepsbouwers failliet zijn gegaan door het uitblijven van orders. Nederlandse scheepswerven blijken minder crisisgevoelig te zijn doordat zij specialistisch en innovatief zijn, en actief in stabielere nichemarkten. Zij maken onder meer superjachten en bagger-, offshore- en werkschepen.

De productie van de metaalindustrie en de elektrotechnische industrie steeg door het aantrekken van de buitenlandse vraag en het op peil brengen van voorraden. De machinebouw profiteerde van een toename van de investeringen in machines. De investeringen liepen als geheel in 2010 nog wel terug, maar op sommige onderdelen zoals machines en installaties was er al wel sprake van een stijging. Dit herstel zette ook in het eerste kwartaal van 2011 door. Na de daling in 2009 zijn de afzetprijzen van de industrie in 2010 weer flink hoger. Deze stijging komt vooral door producten van de aardolie-industrie en de chemische industrie, die met ruim 21 procent in prijs zijn gestegen. De prijzen van grond- en hulpstoffen stegen in alle branches van de industrie echter nog sneller dan de afzetprijzen. Vooral de basismetaalindustrie kampte met fors hogere invoerprijzen van metaalertsen.

De totale arbeidsinzet in de industrie daalde voor het tweede achtereenvolgende jaar met 2,7 procent. De bedrijfstak maakte net als in 2010 flink gebruik van de deeltijd-WW. Ook werden er banen geschrapt en minder uitzendkrachten ingehuurd. De arbeidsproductiviteit is van een daling met 5 procent in 2009 omgeslagen in een stijging met 9 procent in 2010. De bezettingsgraad, die was gedaald van ruim 83 procent in 2008 naar 74 in april 2009, is opgelopen naar 81 procent in de eerste helft van 2011.

Bouwnijverheid bereikt dieptepunt

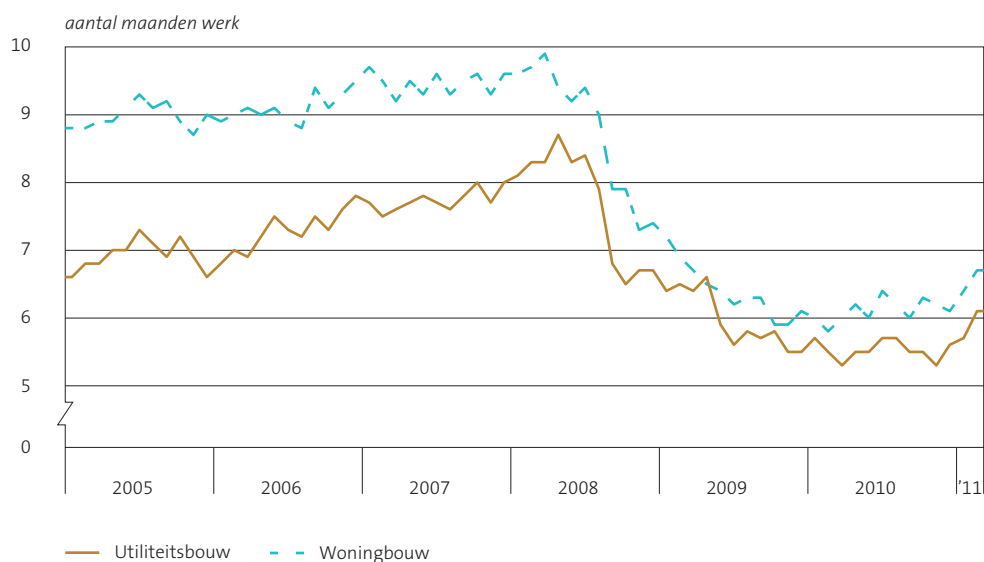
Terwijl de economie weer groeit, zat de bouwnijverheid in 2010 nog in het slop. Na een daling in 2009 van bijna 5 procent, kromp het productievolume van de bouwnijverheid in 2010 verder met bijna 12 procent. De afname van de toegevoegde waarde bedroeg meer dan 11 procent. De crisis spreidde zich uit van de bouw van woonhuizen en gebouwen met een zakelijke bestemming naar de grond-, water- en wegenbouw. Stimuleringsmaatregelen van de overheid, zoals het naar voren halen van al geplande infrastructurele werkzaamheden, konden dit niet verhinderen.

De bouw van nieuwe woningen is in 2010 verder teruggelopen. In 2010 kwamen nog geen 56 duizend nieuwe woningen gereed, het laagste aantal sinds 1952. De afname ten opzichte van 2009 komt neer op bijna 40 procent minder koopwoningen en 16 procent minder huurwoningen. Het aantal woningen waarvoor in 2010 een bouwvergunning is verleend, daalde tot ruim 61 duizend, ongeveer 16 procent minder dan in 2009. De daling betrof zowel koop- als huurwoningen. De malaise in de woningbouw hangt samen met de sterk teruggelopen verkoop van nieuwbouwwoningen in 2008 en 2009, als gevolg van toegenomen onzekerheid bij huishoudens en aangescherpte leencriteria voor woning hypotheek. In 2010 nam de verkoop van nieuwbouwwoningen nog wel toe. Gemiddeld worden deze huizen anderhalf à twee jaar na verkoop opgeleverd.

Net als de bouw van nieuwe woningen liep ook de bouw van bedrijfspanden verder terug. Daarbij was het aantal verleende bouwvergunningen voor bedrijfsgebouwen in 2010 ruim 15 procent lager dan in 2009. Zowel voor de markt- als de budgetsector werden minder vergunningen verleend. Onder de budgetsector wordt de bouw van gebouwen met een publieke functie verstaan, onder andere voor het openbaar bestuur, het onderwijs en de zorg.

De productieprijs in de bouwnijverheid stegen in 2010 gemiddeld sneller dan de verbruiksprijzen. Omdat over het gehele jaar gezien beduidend minder werd geproduceerd, daalde het inkomen van de bouwnijverheid. Het arbeidsvolume van werknemers daalde met 3,2 procent, terwijl het arbeidsvolume van zelfstandigen met 1,0 procent toenam. De trend van een toenemend aantal zzp'ers in de bouw zette dus door. Omdat de productie sterker daalde dan het arbeidsvolume, nam de arbeidsproductiviteit met 9 procent af.

5.2.4 Orderportefeuille bouwnijverheid

Bron: Economisch Instituut voor de bouw.

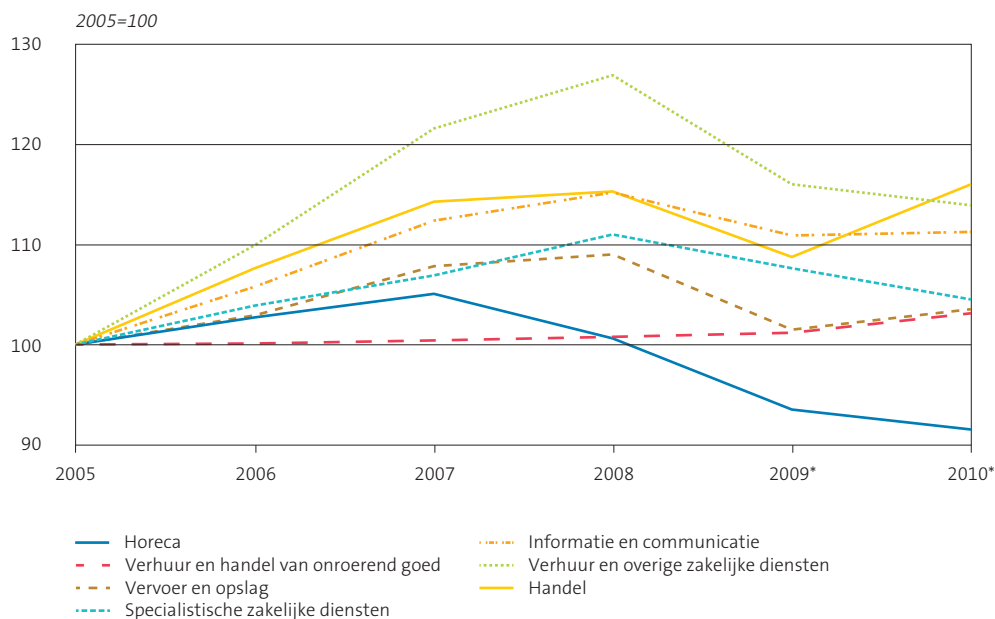
Vooraf in het eerste kwartaal van 2010 werden de bouwbedrijven hard getroffen. De toegevoegde waarde daalde toen met 17 procent ten opzichte van een jaar eerder. Deze daling hangt samen met de strenge vorst, waardoor een groot deel van de bouw stil lag. In het veel warmere eerste kwartaal van 2011 was er ten opzichte van dezelfde periode sprake van een herstel. De productie lag dat kwartaal 10 procent hoger dan een jaar eerder. Dit lag niet alleen aan het weer, ook de tijdelijke verlaging van het btw-tarief op verbouwingen van woningen heeft sinds het vierde kwartaal van 2010 bijgedragen aan het herstel. Vooral kleinere bedrijven hebben hiervan geprofiteerd. Uit een berekening van Bouwend Nederland blijkt dat de maatregel voor 800 miljoen euro aan extra opdrachten heeft opgeleverd. Verder blijkt uit de Conjunctuurmetering die het Economisch Instituut voor de Bouw maandelijks uitvoert dat de orderportefeuille van bedrijven in de woning- en utiliteitsbouw de eerste maanden van 2011 is toegenomen. Het lijkt erop dat de bouwnijverheid in 2010 het dieptepunt heeft bereikt.

5.3 Niet-financiële commerciële dienstverleners

Productie diensten nog niet opgeleefd

Van de opleving van de economie in 2010 profiteerde vooral de handel en in mindere mate het vervoer en het verhuur van en handel in onroerend goed. De meeste andere dienstverleners groeiden amper of kenden nog een lichte krimp. Met name de horeca en de leveranciers van specialistische zakelijke diensten hadden het nog zwaar.

5.3.1 Volume toegevoegde waarde niet-financiële commerciële dienstverleners

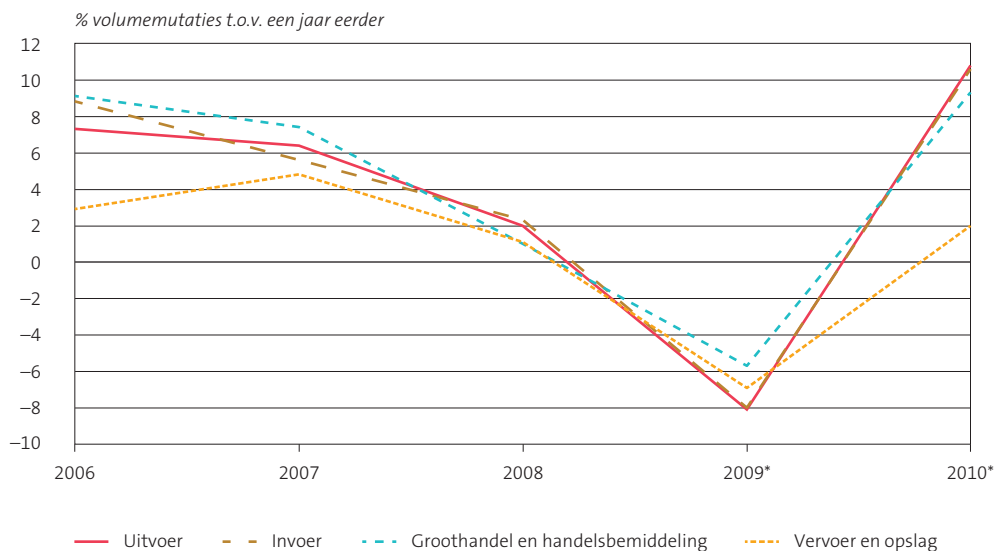
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Groothandel profiteert van aangetrokken buitenlandse handel

De handel bloeide in 2010 weer op. Na de krimp van 5,7 procent in 2009, groeide de handel in 2010 met 6,7 procent. De groei bleef beperkt tot de groothandel. De detailhandel kende nog nauwelijks groei, behalve bij de autoverkoop.

Het volume van de toegevoegde waarde van de groothandel groeide met 9,3 procent. Het sterke herstel trad op bij alle activiteiten binnen de groothandel. De grootste stijgers zaten in olie en steenkool, metaal en erts, en ICT-apparatuur. Het productievolume van de groothandel nam toe met 6,6 procent. De groei werd vooral veroorzaakt door de stijging van de export: het volume van de groothandelsmarges op de export steeg met 13,9 procent.

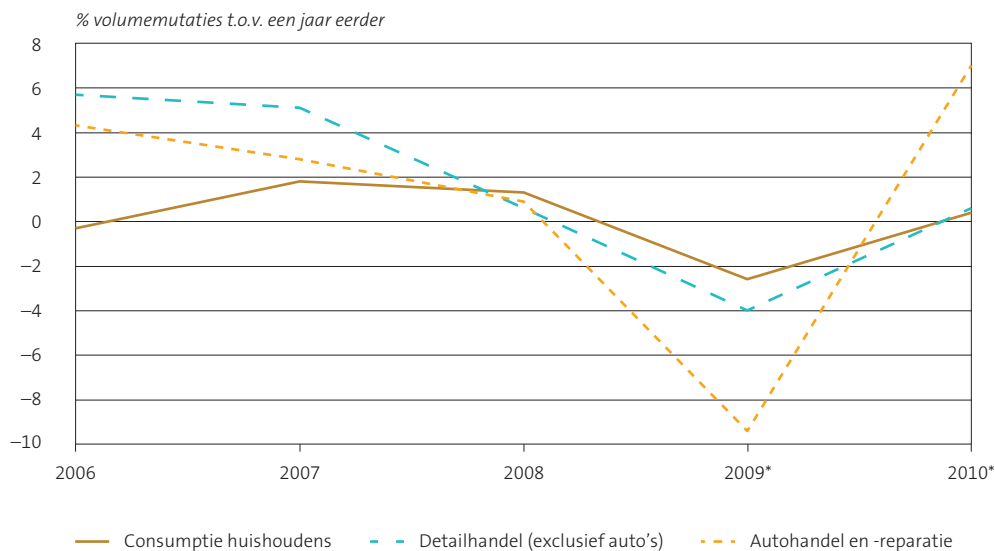
5.3.2 Internationale handel en hiervan profiterende bedrijfstakken

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

De detailhandel liet in 2010 nog geen duidelijk herstel zien. Het hele jaar bleef het consumentenvertrouwen en de koopbereidheid laag. De productiewaarde van de detailhandel (exclusief auto's) groeide helemaal niet, de toegevoegde waarde met een magere 0,6 procent. Vanwege de malaise op de woningmarkt namen de bestedingen aan woninginrichting af. Dit trof zowel meubelwinkels als doe-het-zelfzaken. De consumptie van huishoudens steeg in 2010 met 0,4 procent. Deze stijging is vooral toe te schrijven aan de gestegen verkopen van nieuwe personenauto's en het incidenteel hoge aardgasverbruik. Daarnaast werd er meer consumentenelektronica verkocht, vanwege het WK voetbal in juni en de daling in de prijzen van de consumentenelektronica in het vierde kwartaal. Ook nam de handel via het internet toe.

5.3.3 Consumptie en detailhandel

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Stijging autoverkopen

Na de sterke afname van de verkoop van nieuwe personenauto in 2009 heeft de markt zich in 2010 fors hersteld. Er werden in totaal ruim 482 500 stuks verkocht, een toename van bijna 25 procent. Dit zijn echter nog geen recordverkopen: deze lagen in de jaren 1999 en 2000 toen er circa 600 duizend nieuwe personenauto's per jaar werden verkocht.

De groei in 2010 is voor een groot deel toe te schrijven aan fiscale stimuleringsmaatregelen om de CO₂-uitstoot te beperken. Hierdoor is het aandeel van kleine, goedkopere auto's in de nieuw verkopen sterk toegenomen. De gemiddelde aanschafprijs is hierdoor 8 procent gezakt. De omzet steeg met bijna 15 procent.

In het privé-segment zijn in 2010 circa 50 duizend auto's meer afgezet dan in 2009, een toename van 27,5 procent. De gemiddelde prijs is met bijna 6 procent afgenomen, maar de omzet ligt desondanks 20 procent hoger. Op de zakelijke markt zijn er in 2010 ruim 45 duizend meer nieuwe personenauto's verkocht. De gemiddelde aanschafprijs ligt hier bijna 9 procent onder het niveau van 2009.

In tegenstelling tot de totale personenautomarkt vertoonde de markt voor bestel- en vrachtwagens en dergelijke in 2010 nog een somber beeld. Als gevolg van teruglopende investeringen zijn de nieuwverkopen op deze markt flink gedaald. De verkoop van bestelauto's lag in 2010 ruim 3 procent onder het niveau van 2009. Daarnaast zijn er 12 procent minder trucks en bijna 27 procent minder nieuwe vrachtauto's verkocht. (Een truck is het deel van de wagen dat een oplegger aantrekt.)

Lichte groei vervoer

De transportsector klom in 2010 langzaam uit het dal na het crisisjaar 2009. Het productievolume nam met bijna 1 procent toe en de volumeontwikkeling van de toegevoegde waarde met 2 procent (inclusief opslag). Ten opzichte van de bijna 7 procent krimp in 2009 was dit nog mager, maar gedurende heel 2010 kende de transportsector wel een stijgende lijn. Aan het eind van 2010 zat de transportsector redelijk in de buurt van het niveau van vlak voor de crisis. Vanwege de terughoudendheid van consumenten bleef het personenvervoer ver achter bij het goederenvervoer en daalde met iets meer dan 1 procent. In de media is gesuggereerd dat ook de invoering van de ov-chipkaart een rol zou kunnen spelen: door invoering van het kilometertarief, waardoor niet meer per zone maar per kilometer wordt betaald, zouden de prijzen zijn gestegen. Gemiddeld stegen de prijzen in de transportsector in 2010 met 1 procent. In 2009 stonden de prijzen nog zwaar onder druk.

Het goederenwegvervoer herstelde door de aantrekkende internationale handel enigszins van het bijzonder slechte jaar 2009. Er werden bijna 2 procent meer goederen vervoerd. In combinatie met een lichte prijsstijging steeg de omzet met 2,5 procent. Het internationale goederenvervoer over de weg heeft wel in toenemende mate last van buitenlandse concurrentie, zie *Het vervoer van en naar Nederland*.

Ondanks de groeiende internationale handel kromp het productievolume van de zeevaart met 5,5 procent. Omdat er naast de afname van het volume ook sprake was van prijsverlagingen daalde de productiewaarde met bijna 9 procent. Er werden wel degelijk meer goederen gelost en geladen in Nederlandse havens, maar door overnames werd een kleiner aandeel hiervan vervoerd door Nederlandse reders. Het productievolume van de binnenvaart groeide met bijna 2 procent en de omzet bijna 3 procent. Het productievolume van de dienstverlening ten behoeve van vervoer onder water, waaronder de los- en laadactiviteiten vallen, groeide met ruim 6 procent. Het feit dat de binnenvaart en vooral de zeevaart hierbij achterblijft, illustreert dat steeds meer goederen worden vervoerd door buitenlandse reders.

De luchtvaart had in 2010 met verschillende tegenslagen te kampen. In februari staakten de Franse verkeersleiders en in dezelfde maand werd de sector, net als in december, getroffen door slecht weer. Bovendien werd het luchtruim in april ruim vijf dagen gesloten in verband met de vulkaanuitbarsting op IJsland. Dit had niet alleen gevolgen voor de luchtvaart zelf, maar tevens voor de dienstverleners die bij deze bedrijfstak zijn betrokken. Als er minder reizigers binnenkomen daalt bijvoorbeeld ook de omzet van de bedrijven die actief zijn op de luchthavens. De luchtvaart heeft de sterke stijging van de brandstofprijzen (36%) niet kunnen doorberekenen. Het productievolume van de luchtvaart steeg met 3 procent en dat van de dienstverlening voor de luchtvaart met ruim 4 procent. De productiewaarde steeg met iets meer dan 7, respectievelijk bijna 1 procent.

Luchtvaart kampt met vulkaanuitbarsting, slecht weer en hoge brandstofprijzen

De trend dat er minder post wordt bezorgd, zette ook in 2010 door. Het postvolume nam met ruim 5 procent af. De koeriersdiensten handhaafden zich met een krimp van bijna 1 procent nog redelijk. De verhoogde internetverkopen werken in het voordeel van de koeriersdiensten. De totale bedrijfsklasse 'post en koeriers' kromp met bijna 4 procent.

Groei op onderdelen in de horeca

Na een krimp van het productievolume met 6,8 procent in 2009, bleef afname van het productievolume bij de horeca in 2010 beperkt tot 1,8 procent. Op onderdelen is er al sprake van een kentering. Bij de hotels, pensions en conferentieoordelen is er weer een stijging van de omzet en bij restaurants en cafés is de daling afgenomen. De afzetprijzen namen in 2010 gemiddeld zo'n 2 procent toe. De hogere inkooprijzen voor groenten, vlees en zuivelproducten in 2010 werden gecompenseerd door de lagere prijzen voor energiekosten. De ontwikkeling van de toegevoegde waarde was dan ook vrijwel gelijk aan dat van het productievolume. Het arbeidsvolume van de horeca is in 2010 met 4 duizend arbeidsjaar gestegen, na twee jaar van daling. In het voorbije decennium is het arbeidsvolume van de horeca trendmatig gedaald. Het aantal in de horeca werkzame personen steeg weliswaar, maar de gemiddelde arbeidsduur per werkende nam nog sneller af.

Daalde de omzet van hotels in 2009 nog met bijna 9 procent, in 2010 steeg deze 2,3 procent. Het aantal hotelgasten nam in 2010 toe met 7,7 procent. Dat is vergelijkbaar met het recordjaar 2007. Het aantal buitenlandse hotelgasten steeg met 12,5 procent. Er verbleven 20 procent meer Amerikanen in Nederlandse hotels dan een jaar eerder. Het totale aantal hotelovernachtingen steeg met ruim 7 procent. De stijging zat voornamelijk in het toeristische segment. In totaal waren er een kleine 34 miljoen boekingen.

De omzet van campings en bungalowparken steeg met iets minder dan 1 procent. Het aantal overnachtingen op campings en in bungalowparken daalde wel, met 3,6 procent. Deze daling is toe te schrijven aan de Nederlandse consument. Het aandeel buitenlandse gasten steeg met een half procent.

Bij restaurants is nog geen teken van herstel. Na de omzetsdaling in 2009 van 4,8 procent, daalde de omzet in 2010 nog eens met ruim 4 procent. Het omzetvolume daalde met 6 procent, door een veranderde voorkeur van consumenten: deze kozen vaker voor het goedkopere alternatief. Het omzetvolume van cafetaria's nam af met 2 procent, dat van cafés met 3,4 procent.

Telecom in beweging

Het productievolume van de telecommunicatiebranche bleef in 2010 vrijwel ongewijzigd. In 2009 daalde het nog met 4 procent. Ook de prijzen bleven stabiel, nadat ze in 2009 met ruim 2 procent waren gedaald. Desondanks staan de prijzen voor telecommunicatiediensten onder druk. De EU heeft in 2009 besloten om maximumtarieven voor grensoverschrijdend telecomverkeer in te voeren. Dit moet binnen drie jaar na 2008 gerealiseerd zijn. Telecombedrijven proberen op verschillende manieren toch prijsverhogingen door te voeren, zoals het afrekenen per minuut en het aanbieden van nieuwe abonnementsvormen.

Het jaar 2010 had voor telecommunicatiebedrijven twee kanten. Enerzijds hadden bedrijven te maken met teruglopende productievolumes op het gebied van belminuten – de grootste inkomensbron – anderzijds was er een explosieve groei in de verkoop van smartphones met internetaansluiting. Het totale internetverkeer is in de afgelopen vier jaar vervijfvoudigd. Vooral de opkomst van snelle (breedband)internetverbindingen en mobiel internet zijn hier de oorzaak van. De opkomst van mobiel internet zorgt er tevens voor dat er minder gebruik wordt gemaakt van sms-diensten. Op het gebied van telefonie vindt er een verschuiving plaats van de traditionele analoge telefoonlijn naar mobiele telefonie en bellen via internet (*voice over IP*). Van de totale omzet die wordt behaald op de mobiele telecommarkt vloeit 69 procent voort uit mobiel bellen, 15 procent uit sms-diensten en 14 procent uit mobiel internet.

Ook digitale televisie wint aan populariteit. Bijna zeven op de tien gezinnen hebben nu een digitale aansluiting. Wel zijn analoge aansluiting nog populairder bij gezinnen met meerdere toestellen. De meest populaire manier om digitale televisie te kijken is via de kabel. Daarnaast kiezen veel huishoudens voor multiplay-pakketten. Veruit de meest gebruikte soort is triple-play waarin vaste telefonie, televisie en breedband-internet in één pakket worden aangeboden.

Gebrek aan opdrachten IT-branche

Na de krimp van het productievolume van de IT-branche met 4 procent in 2009, kromp deze in 2010 verder met 1 procent. Vooral de eerste helft van het jaar was slecht; hierna tekende zich een herstel af. De prijzen stegen met ongeveer 1 procent en het volume van de toegevoegde waarde bleef vrijwel op hetzelfde niveau als 2009. Voor de IT-branche is de overheid een belangrijke opdrachtgever. Door bezuinigingen worden de IT-budgetten bij de overheden kleiner waardoor de opdrachtenstroom terugloopt. Enkele grote projecten zijn afgerond (de ov-chipkaart) of zelfs niet doorgegaan (het elektronisch patiëntendossier). Wel zijn de opdrachten vanuit de sector financiële instellingen na de zware terugval in 2009 teruggekeerd.

Leasewagens steeds groener

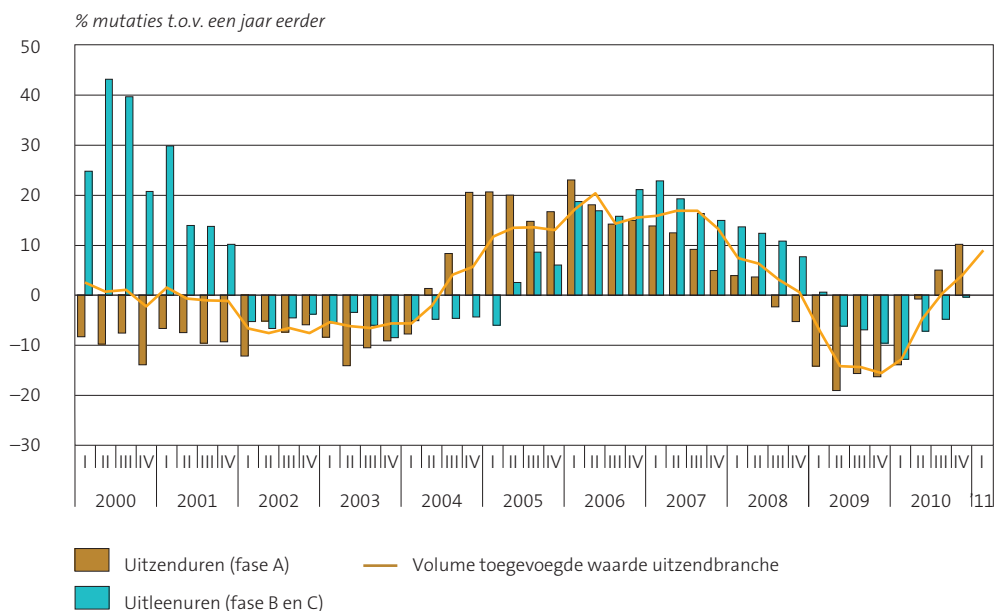
In 2010 is de markt voor leaseauto's (personen- en bestelauto's) verder geslonken. De bedrijfstak verhuur van roerende goederen, waarvan leasemaatschappijen het grootste deel uitmaken, kende een volumedaling van 2,3 procent. De branche heeft nog steeds te lijden onder de economische crisis. In 2008 was er nog een groei van 5,7 procent, maar in 2009 volgde een daling van 3,6 procent. Belangrijkste oorzaak van de krimp is dat het aantal voortijdige beëindigingen met bijna een kwart is gestegen. Het aantal nieuwe contracten steeg met 4,1 procent, waardoor de leasevloot met 3 procent afnam. Doordat er per saldo meer goedkope auto's van de hand werden gedaan, nam de gemiddelde catalogusprijs van de leasevloot iets toe (1,1 procent). Door fiscale vergoedingsmaatregelen en de maatschappelijke vergroeningstendens is het aandeel van nieuwe leasepersonenauto's met milieulabel A in 2010 verder toegenomen met ruim 38 procent. In 2008 was er al een sterke toename (15 procent) van kleine, schone en zuinige nieuwe leaseauto's en in 2009 verdubbelde de stijging tot 30 procent.

Beginnend herstel uitzendbureaus

De inhuur van uitzendkrachten is in 2010 verder teruggelopen. Het volume van zowel productie als toegevoegde waarde van de uitzendbranche lag in 2010 ruim 3 procent lager dan een jaar eerder. In 2009 bedroeg de krimp van beide volumes 13 procent. Het totale

aantal uitzend- en uitleenuren daalde in 2010 met 2,5 procent. In 2009 nam het totaal aantal uitzend- en uitleenuren nog af met ruim 12 procent.

5.3.4 Uitzendwezen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010 en Statistiek uitzendbranche.

Het aantal zuivere uitzenduren (exclusief detachering) is in 2010 met ongeveer 0,5 procent gestegen. Alleen in het eerste kwartaal van 2010 nam het aantal nog af, maar aan het eind van het jaar steeg het aantal uren al met 10 procent. Het aantal detacheringsuren is in 2010 met ruim 6 procent afgenomen. Ook hier is het beeld door het jaar steeds positiever geworden, maar aan het einde van het jaar was er nog wel sprake van een kleine afname.

Het is gebruikelijk dat de detacheringmarkt achterloopt op de uitzendmarkt. Zo herstelde de detachering zich pas begin 2005, ongeveer een jaar na de omslag van de uitzendmarkt in 2004. Tijdens de recente crisis nam het aantal uitzenduren al in het tweede halfjaar van 2008 af, terwijl de daling van het aantal detacheringsuren pas drie kwartalen later optrad.

Architecten en ingenieurs voelen malaise in de bouw

Het volume van de toegevoegde waarde van de specialistische zakelijke diensten kromp met bijna 3 procent. Een jaar eerder bedroeg de krimp ook al 3 procent. Onder de specialistische zakelijke diensten vallen bureaus voor reclame, advies en onderzoek. Met name de reclamebranche is zwaar getroffen door de kredietcrisis. Veel opdrachtgevers hebben hun reclamebudget teruggeschroefd. Ook in 2010 daalde het productievolume nog zo'n 3,5 procent. In de laatste maanden was er wel een lichte verbetering te zien.

De malaise in de bouw wordt ook gevoeld door ingenieurs en architecten. De ingenieursbranche kreeg pas tegen het eind van 2009 last van de crisis. De terugval in het aantal opdrachten zette in de eerste helft van 2010 door, maar in het tweede halfjaar was er sprake van een stabilisatie. Gemiddeld over het jaar daalde de omzet ruim 4 procent. Vooral private opdrachtgevers gaven in het begin van het jaar minder orders; overheden en non-profitorganisaties investeerden nog wel. Voor nieuwbouwprojecten werden nog maar weinig ontwerp- en bouwplannen besteld, maar naar ontwerpen voor onderhouds- en renovatieprojecten bleef wel vraag. Ook steeg de vraag door milieuprojecten en internationale mijnbouw- en energieprojecten. Vanwege het sterke economisch herstel in Duitsland nam de export van dienstverlening naar dit land toe. Dit in tegenstelling tot die naar andere Europese landen.

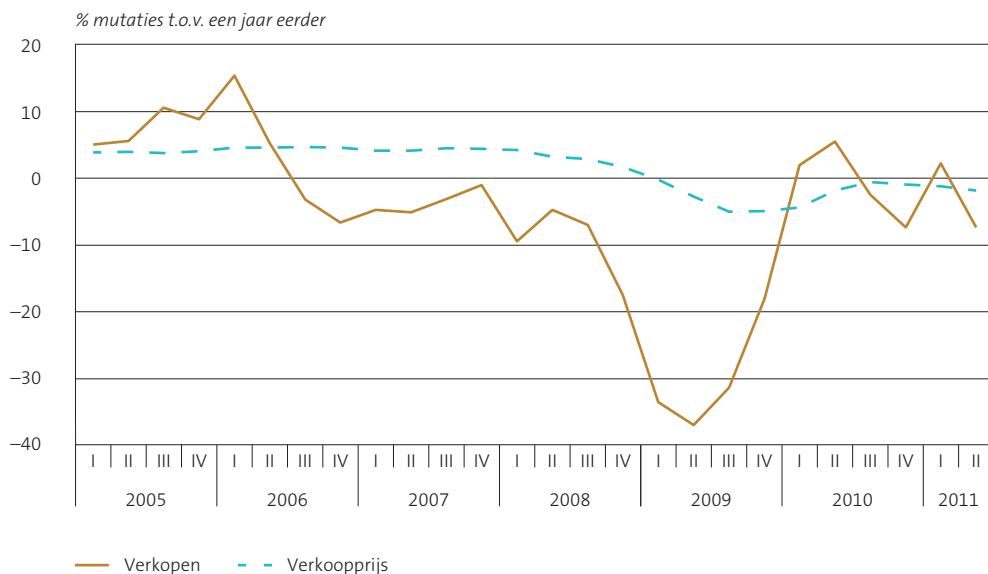
De omzet van architectenbureaus daalde met ca. 14 procent. De totale bouwsom van nieuwe opdrachten die architecten ontvingen, nam wel met 4 procent toe. In het licht van de dalingen van 33 en 42 procent gedurende 2008 respectievelijk 2009 is dit echter slechts een minimaal herstel vanuit een diep dal. De bouwsom van opdrachten voor woningen steeg met 3,5 procent, die voor utiliteitsbouw (gebouwen voor zakelijk gebruik) met 5 procent. De opdrachten voor nieuwbouw trokken veel minder aan dan die voor renovatie. De totale waarde van de verleende bouwvergunningen nam af met 19 procent. De nieuwbouwsommen van opdrachten door overheden en woningcorporaties daalden bijna een kwart in waarde. Het zwaarst stond de woningnieuwbouw door overheden en woningcorporaties onder druk. De waarde van daarmee verbonden bouwvergunningen ging met 30 procent omlaag. De daling van opdrachten door particulieren, bedrijven en instellingen was met 13 procent relatief bescheiden.

Ook makelaars en notarissen getroffen

Het productievolume van juridische diensten en administratie kromp met 2 procent. De prijzen van de notarisdiensten daalden in 2010 met 1 procent. Onroerendgoedaktes – goed voor zo'n tweederde van de omzet – werden 1,5 procent goedkoper, de tarieven van de familiepraktijk stegen daarentegen 0,5 procent. Door toegenomen concurrentie staan de tarieven van onroerendgoedtransacties al langer onder druk: sinds 2003 zijn ze met ruim 20 procent gedaald. In dezelfde periode stegen de prijzen in de familiepraktijk

(testamenten en dergelijke) met 22 procent. Sinds 1999, toen de nieuwe Notariswet werd ingevoerd, is de branche door meer marktwerking commerciëler geworden. Dit heeft tot een verschuiving tussen de tarieven in de verschillende deelmarkten geleid. De prijzen in de ondernemingspraktijk bleven in 2010 stabiel.

5.3.5 Markt bestaande koopwoningen

Bron: CBS, Statistiek bestaande koopwoningen.

Notarissen leden ook onder de malaise op de woningmarkt. In 2009 zakte de huizenmarkt met 30 procent in en in 2010 werden nog 1,1 procent minder woningen verkocht. De gemiddelde verkoopprijs kende een zeer lichte stijging, na de daling in 2009 van 6,5 procent. De totale waarde van alle verkochte woningen bleef daardoor stabiel op 30,2 miljard. Door de sterk gedaalde verkopen (ten opzichte van 2008), bleef de omzet van notarissen en ook van makelaars in onroerend goed onder druk staan. In 2008 bedroeg de waarde van alle verkochte woningen nog 46,5 miljard euro. De bedrijfstak 'Verhuur en handel van onroerend goed' kende ondanks de teruggelopen inkomsten van makelaars toch nog een lichte groei, vanwege toegenomen verhuur van woningen en bedrijfspanden.

5.4 Financiële instellingen

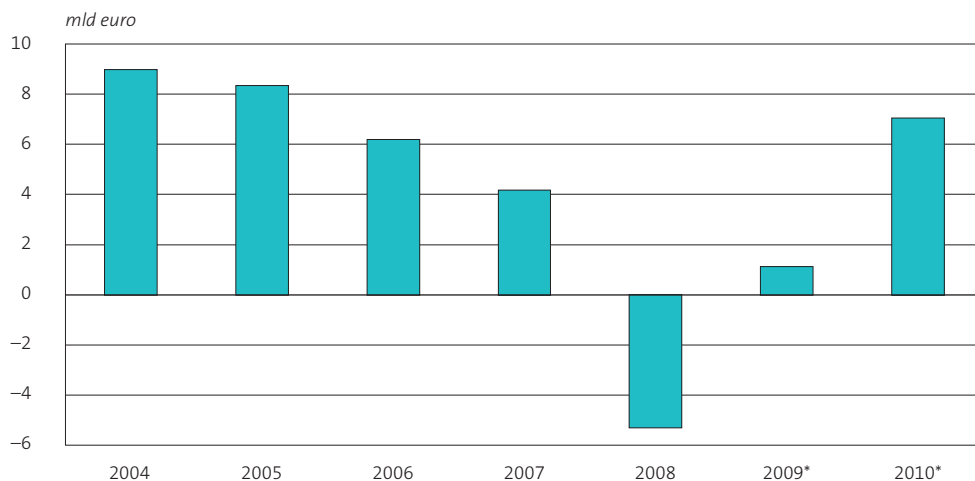
In 2010 heeft het herstel bij de financiële instellingen verder doorgezet. De winst bij banken is terug op het niveau van voor de crisis. Verzekeraars stonden voor grote uitdagingen, maar boekten uiteindelijk een winst van 4 procent. Pensioenfondsen hadden in de eerste helft van het jaar last van de lage kapitaalmarktrente en dalende aandelenkoersen. In de tweede helft van het jaar steeg de rente en keerde het sentiment op de aandelenmarkt, waardoor de dekkingsgraden gemiddeld hoger waren dan eind 2009.

Winsten van banken terug op pre-crisisniveau

In 2010 is de winst van banken uitgekomen op het niveau van voor de financiële crisis. De nettowinst voor belastingen bedroeg 7 miljard euro, tegenover 5,3 miljard verlies in 2008 en 1,1 miljard winst in 2009. De hogere winsten in 2010 worden vooral door twee ontwikkelingen verklaard. Er werd 2,9 miljard winst ontvangen uit investeringen in buitenlandse dochterbanken, waar in 2009 nog een verlies van 0,7 miljard op werd geleden. Daarnaast is door banken voor ruim 0,7 miljard bezuinigd op verbruik en op lonen.

In 2009 ontving de bankensector 2,2 miljard aan staatssteun, in 2010 werd nog eens ongeveer 1 miljard ontvangen. De aard van deze steun is echter anders dan die in 2009 werd verstrekt. In 2009 ging het om leningen, die moeten worden terugbetaald. In 2010 ging het om een bijdrage aan de kosten. Deze hoeft niet te worden terugbetaald. (zie *Overheid en Zorg*.)

5.4.1 Nettowinst voor belastingen banken

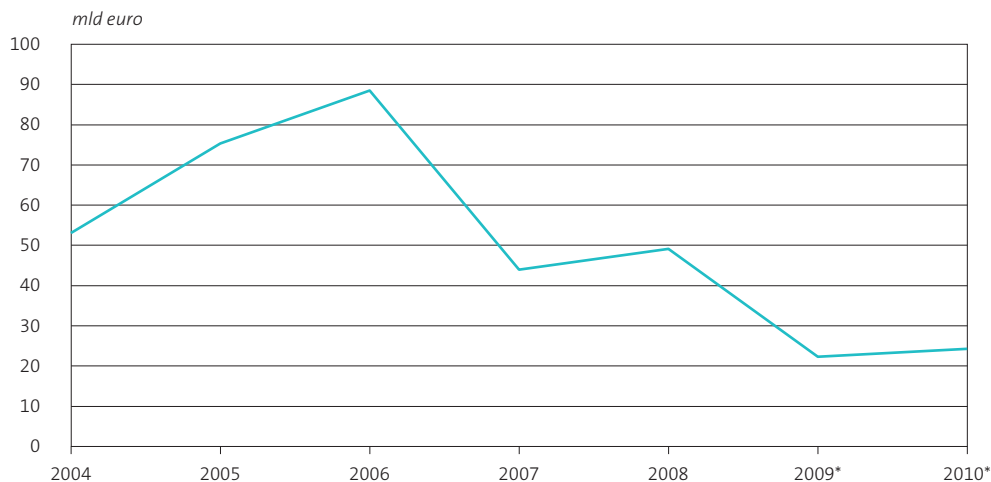

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Bancaire kredieten aan private sector passeren grens van 1 biljoen

In 2010 werd een mijlpaal bereikt met de kredietverlening door banken aan de private sector. Het aan bedrijven en huishoudens verstrekte bancaire krediet groeide met 2,5 procent en passeerde hiermee de grens van 1 biljoen euro (1 000 209 000 000 euro). In 2009 was de groei 2,3 procent. Ondanks de lichte stijging ligt het groeitempo nog altijd veel lager dan voorheen. In 2007 en 2008 werd een groei van ongeveer 5 procent gerealiseerd en in 2005 en 2006 bedroeg de stijging 11 procent. De belangrijkste reden voor de lage groei in 2009 en 2010 is de teruglopende stijging van het aantal verstrekte woninghypotheken sinds 2005. Dit komt doordat er, vooral vanaf 2007, steeds minder woningen zijn verkocht. Toch stijgt de woninghypothekenschuld nog altijd. De verklaring hiervoor is dat de hypotheek voor woningen die nu verkocht worden gemiddeld hoger is dan de hypotheek die de verkopers tegelijkertijd aflossen. De meeste verkopers hebben nog altijd overwaarde op hun woning en hun hypothecaire schuld is logischerwijs ook lager dan die van de huidige kopers.

5.4.2 Private kredietverlening banken

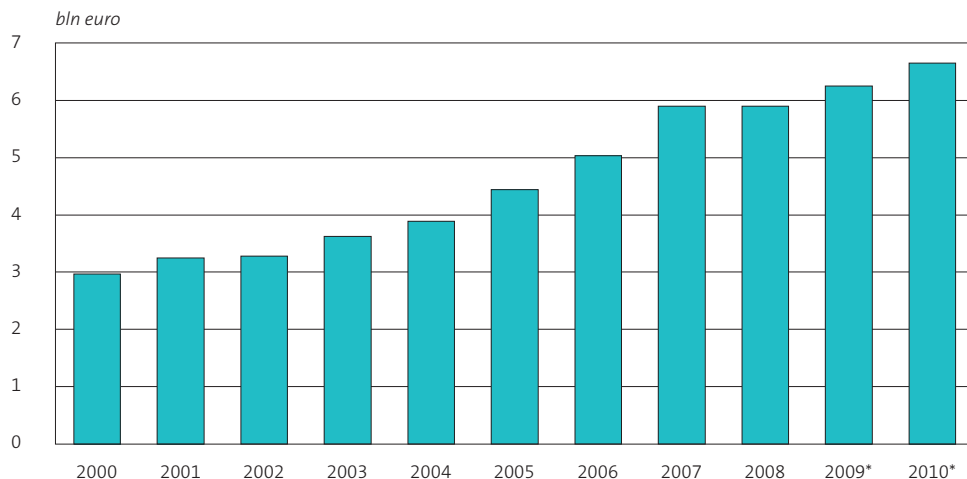

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Balans financiële sector blijft groeien

In 2010 maakte de financiële sector als geheel 7,1 procent uit van het totale bbp in Nederland. Financieel gezien is de omvang van de financiële sector echter veel groter. Eind 2010 bedroeg de totale balans van Nederland, alle vorderingen van Nederlandse bedrijven en personen bij elkaar opgeteld, 9,6 biljoen euro. Dit is 600 000 euro per Nederlander. Bijna 70 procent hiervan staat op de balans van de financiële sector. In grafiek 5.4.3 is zichtbaar dat de vorderingen van de financiële sector de afgelopen jaren vrijwel onophoudelijk zijn blijven stijgen. Alleen in 2008 is een stagnatie waar te nemen. Dit kwam door de grote verliezen die in dat jaar werden geleden op beleggingen.

5.4.3 Vorderingen financiële sector

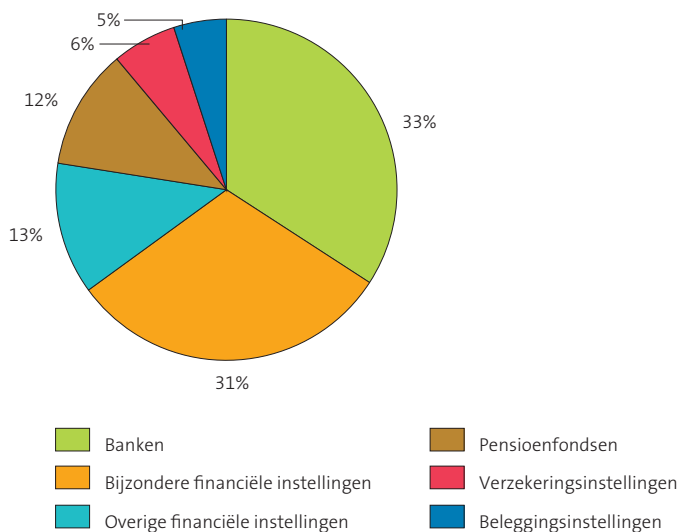
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Een derde vorderingen financiële sector staat op balans banken

Van de 6,6 biljoen aan vorderingen van de financiële sector staat een derde op de balans van banken. Banken hebben vooral vorderingen in leningen (denk aan woninghypotheken en bedrijfskredieten), uitgegeven obligaties en spaargelden. Opvallend is dat bijzondere financiële instellingen (bfi's) met 2 biljoen euro bijna net zoveel vorderingen hebben als banken. Bfi's beheren vooral deelnemingen, royalty's en filmrechten, en vormen vaak belangrijke schakels in financieringsactiviteiten van grote internationale concerns bij fusies, overnames en schulduitgifte. Daardoor laten ze grote financiële stromen zien met het buitenland. Bfi's hebben vooral vorderingen in aandelen en kredieten. In Nederland zijn relatief veel bfi's gevestigd vanwege een gunstig belastingklimaat. Ondanks de grote financiële stromen levert dit niet veel werkgelegenheid op. De meeste bfi's hebben in Nederland nauwelijks mensen in dienst. Het overige deel van de vorderingen van de financiële sector is in handen van pensioenfondsen, verzekeraars, beleggingsinstellingen en overige financiële instellingen.

5.4.4 Aandeel in totale vorderingen financiële sector, 2010*

Totaal vorderingen financiële sector: 6,6 biljoen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Gemengd beeld verzekeraars

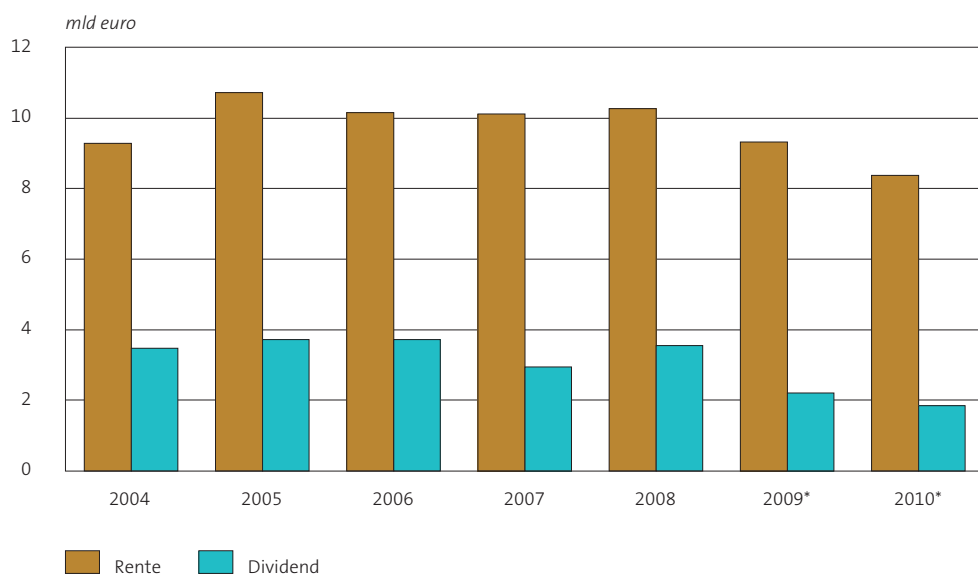
De bruto toegevoegde waarde (productie minus intermediair verbruik) is in de verzekeringssector in 2010 met 6 procent gestegen. De lonen inclusief sociale lasten die uit de toegevoegde waarde bekostigd moeten worden, zijn met bijna 8 procent gestegen en diensgevolge is het resterende exploitatie-overschot nagenoeg gelijk gebleven. Het intermediair verbruik (de kosten exclusief loonkosten) steeg met slechts 1 procent.

Levensverzekeraars hadden het ook in 2010 zwaar. Vanwege de toenemende concurrentie van banksparen, teruglopende huizenverkopen en imago problemen ten gevolge van woekerpolisaffaires liep de omzet bij individuele levensverzekeringen terug. Daarnaast zijn de uitkeringen in 2010 fors gestegen, onder andere als gevolg van de afkoop van individuele levensverzekeringscontracten.

Bij de collectieve levensverzekeringen ging het iets beter. Steeds meer ondernemingspensioenfondsen worden opgeheven en deze portefeuilles worden overgedragen aan verzekeraars en bedrijfstakpensioenfondsen. De nieuwe eisen die door toezichthouder De Nederlandsche Bank aan pensioenfondsen worden gesteld, zowel op financieel gebied

als op het gebied van deskundigheid van het bestuur, zijn zo zwaar geworden dat veel kleine pensioenfondsen hier niet meer aan kunnen voldoen. Daarom worden beleggingen steeds meer ondergebracht bij beleggingsfondsen. Het onderbrengen van beleggingen bij beleggingsfondsen geeft bij de bestuurders van pensioenfondsen enige verlichting op beleggingsgebied door het overdragen van de daadwerkelijke uitvoering van het beleid. Het pensioenbestuur blijft echter wel verantwoordelijk voor het uiteindelijke beleggingsbeleid. Door bovengenoemde ontwikkeling zijn de premieontvangsten bij collectieve levensverzekeringen fors gestegen. Tegenover deze gestegen premieontvangsten stonden wel fors gedaalde beleggingsinkomsten, welke toegerekend worden aan polishouders. De ingelede premies en de directe beleggingsopbrengsten (voornamelijk rente en dividend) worden door verzekeraars doorgegeven aan de polishouders, ofwel toegevoegd aan de voorziening voor opgebouwde aanspraken. Als gevolg van de teruggelopen winsten in de voorgaande jaren keren ondernemingen minder dividend uit en door de gedaalde rente vanaf 2008 tot in de herfst van 2010 zijn ook de renteontvangsten sterk teruggelopen.

5.4.5 Direct inkomen verzekeraars

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Het resultaat op de financiële markten was voor verzekeraars ook matig. In de eerste helft van 2010 daalden de aandelenkoersen, maar in de tweede helft van 2010 krabbelden deze weer op. Per saldo steeg de aandelenportefeuille (inclusief participaties in beleggingsinstellingen) van verzekeraars met 8,0 miljard naar 116,5 miljard euro. Obligaties lieten een tegengesteld beeld zien. In de eerste helft steeg de waarde van obligaties en in de tweede helft nam deze weer fors af. Per saldo is de obligatieportefeuille van verzekeraars in 2010 met 12,1 miljard gestegen naar 176,8 miljard euro. Verzekeraars hadden ook last van de onrust in Griekenland, Ierland, Portugal en Spanje (de GIPS-landen). De waarde van de beleggingen van verzekeraars in de GIPS-landen is in 2010 met een derde afgenomen, van bijna 18 miljard naar ruim 12 miljard euro.

Wisselende ontwikkelingen bij pensioenfondsen

Pensioenfondsen hadden in 2010 met dezelfde financiële marktomstandigheden te maken als verzekeraars. Het verschil met de verzekeraars is dat de pensioenfondsen een relatief kleiner aandeel van hun beleggingsportefeuille in vastrentende waarden beleggen. Per saldo is de obligatieportefeuille van pensioenfondsen gestegen met 6,1 miljard naar 196,4 miljard euro en de aandelenportefeuille met 45,0 miljard naar 472,4 miljard euro. De beleggingen van pensioenfondsen in de GIPS-landen zijn net als bij verzekeraars met een derde afgenomen, van 23 naar ruim 17 miljard euro.

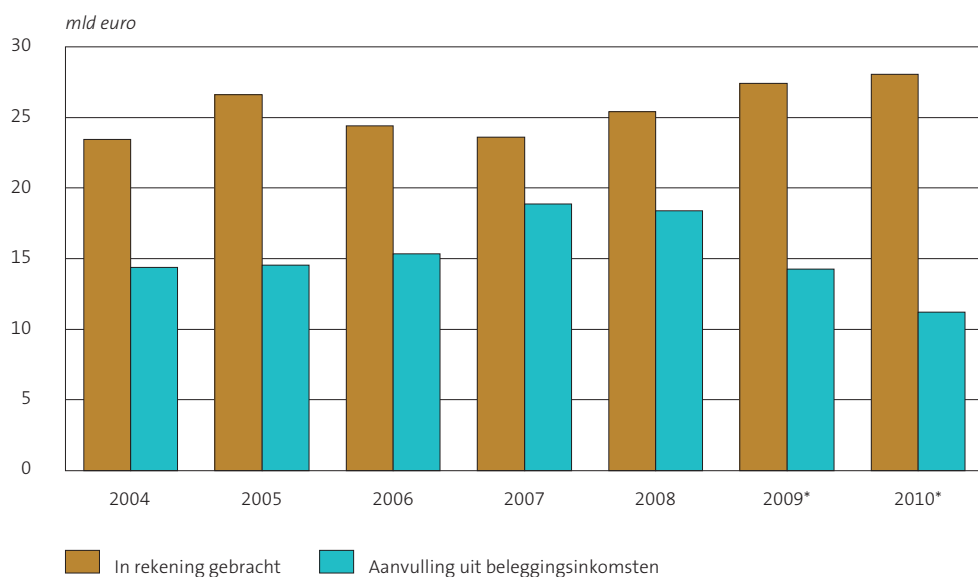
Door de dalende rekenrente, de rente waartegen de toekomstige uitkeringen contant worden gemaakt, en tegenvallende rendementen op aandelen in de eerste kwartalen stegen de pensioenverplichtingen. In de tweede helft van het jaar ging de rente omhoog en veerden de beurskoersen op, waardoor de gemiddelde dekkingsgraden hoger uitkwamen dan eind 2009. Incidentele eenmalige stortingen in de pensioenkassen om tekorten aan te vullen zijn in 2010 daarom minder fors geweest dan in 2008 en 2009. Waar in 2008 en 2009 nog respectievelijk 1,3 miljard en 3,1 miljard euro werd bijgestort, bedroeg de storting in 2010 slechts 290 miljoen euro.

De werkelijk ontvangen pensioenpremies zijn in 2010 verder gestegen, zij het minder snel dan in 2009. De stijging is voornamelijk het gevolg van premieverhogingen om de lage dekkingsgraden op te vijzelen en door tijdelijke premieopslagen. De pensioenuitkeringen zijn ook verder gestegen. De aanvullingen op de pensioenpremies vanuit de directe beleggingsopbrengsten zijn, net als bij verzekeraars, in 2009 en 2010 fors lager geworden.

In de zomer van 2010 zijn de nieuwe sterftetafels van het Actuarieel Genootschap op basis van CBS-data beschikbaar gekomen en daarin zijn de levensverwachtingen weer opwaarts bijgesteld. Volgens deze sterftetafels is de levensverwachting van zowel mannen als vrouwen bij geboorte drie jaar hoger dan waar eerder vanuit werd gegaan. De levens-

verwachting voor mannen is opwaarts bijgesteld van 82,5 naar 85,5 en voor vrouwen van 84,3 naar 87,3. Dit heeft ook tot gevolg gehad dat de pensioenverplichtingen zijn toegenomen, omdat de uitkeringsduur van de pensioenen hierdoor oploopt.

5.4.6 Premies en beleggingsinkomsten pensioenfondsen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

5.5 Faillissementen

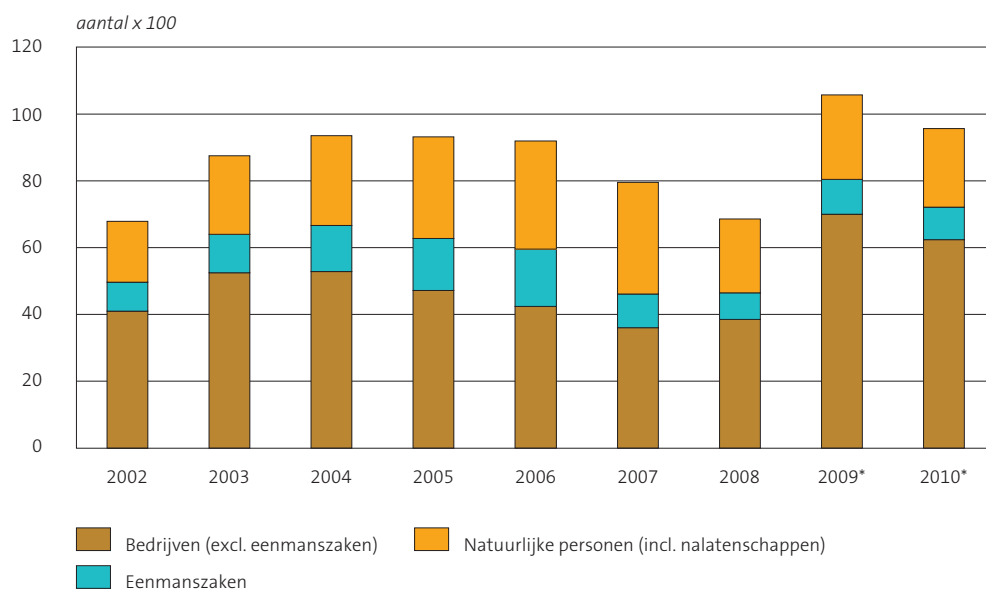
In 2010 zijn 9,6 duizend faillissementen uitgesproken. Dat is 9 procent minder dan in 2009, toen het hoogste aantal faillissementen ooit werd geteld. Het economische herstel dat in 2010 inzette, is hiermee ook zichtbaar in de uitgesproken faillissementen.

Minder bedrijven failliet, maar meer banenverlies

Er gingen 6,2 duizend bedrijven failliet in 2010 (exclusief eenmanszaken). Dat is 11 procent minder dan een jaar eerder, maar toch nog een van de hoogste aantallen bedrijfsfaillissementen die het CBS heeft waargenomen in een jaar. Naar schatting verloren bij het faillissement van deze bedrijven 57 duizend mensen hun baan, tegen 55 duizend in 2009. In 2010 gingen weliswaar minder bedrijven failliet dan in het voorgaande jaar, maar er vonden enkele grote bedrijfsfaillissementen plaats, waarbij relatief veel werknemers werden ontslagen. Hierdoor kwam het aantal ontslagen door faillissement in 2010 toch hoger uit dan in 2009.

In 2010 werden verder 985 eenmanszaken failliet verklaard. Dat is 6 procent minder dan in 2009. In een eenmanszaak is één iemand eigenaar: deze kan wel personeel in dienst hebben. Ongeveer de helft van de failliete eenmanszaken uit 2010 bestond uit zelfstandigen zonder personeel. Met name in de bouw en de detailhandel in kleding en mode gingen veel zelfstandigen zonder personeel failliet. Het aantal faillissementen van natuurlijke personen daalde in 2010 met 7 procent tot 2,4 duizend.

5.5.1 Uitgesproken faillissementen

Bron: CBS, Faillissementenstatistiek.

Alleen in bouw en horeca meer bedrijven failliet

In bijna alle bedrijfstakken werden in 2010 minder faillissementen uitgesproken dan in 2009. Alleen in de bouwnijverheid (20 procent) en de horeca (7 procent) gingen juist meer bedrijven failliet dan voorgaand jaar. In de bouw kwam een groot deel van de faillissementen voor in de utiliteitsbouw. Bij de horeca ging het vooral om restaurants en cafés. Het aantal failliete bedrijven nam het sterkst af bij de financiële instellingen, gevolgd door de zakelijke dienstverlening en de handel en reparatie.

Ondanks de sterke daling in de zakelijke dienstverlening gingen hier in 2010 nog steeds de meeste bedrijven failliet (1,5 duizend). Het ging daarbij vooral om adviesbureaus, uitzendbureaus en architectenbureaus. Ook in de handel en reparatie was sprake van een hoog aantal faillissementen, vooral in de groot- en detailhandel in kleding en schoenen en in meubels en woninginrichting.

5.5.2 Uitgesproken faillissementen van bedrijven (excl. eenmanszaken)

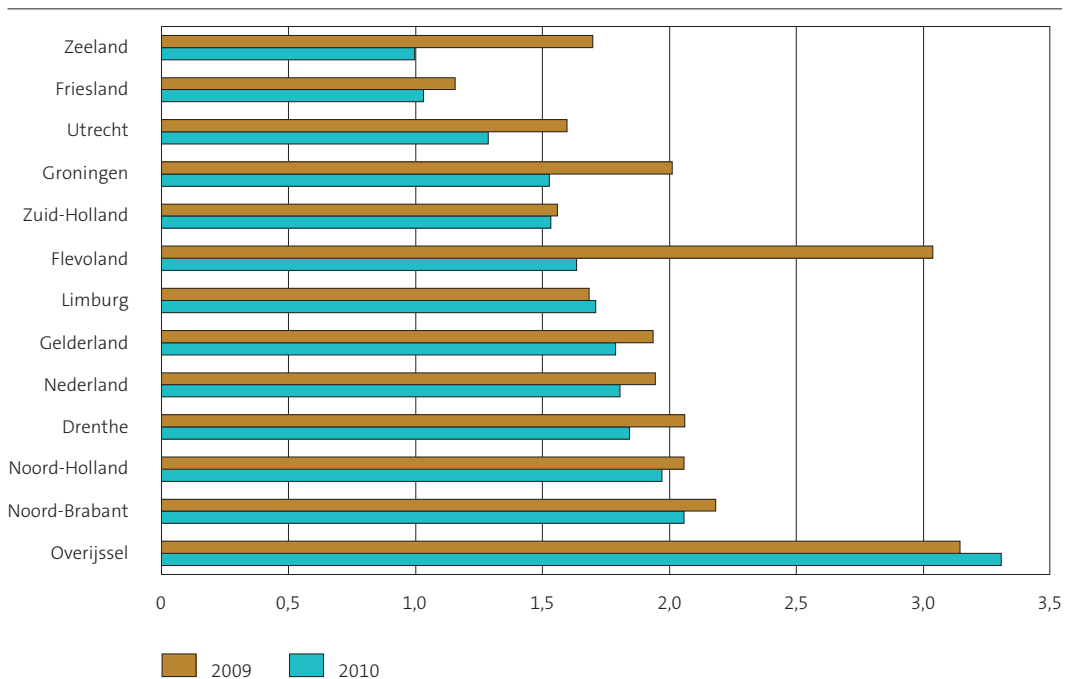
	2005	2007	2008	2009	2010	2010 t.o.v. 2009
	<i>aantal</i>					<i>%</i>
Landbouw	78	64	67	114	111	-3
Industrie	505	405	375	827	813	-2
Bouwnijverheid	444	369	408	696	831	19
Handel en reparatie	1 088	898	985	1 648	1 381	-16
Horeca	260	148	149	225	240	7
Vervoer, opslag en communicatie	342	185	239	417	381	-9
Financiële instellingen	665	433	443	816	581	-29
Zakelijke dienstverlening	1 069	848	914	1 832	1 470	-20
Onderwijs, gezondheidszorg en overige dienstverlening	233	235	254	420	417	-1
Onbekend	28	4	6	—	—	
Totaal (inclusief onbekend)	4 712	3 589	3 840	6 995	6 225	-11

Bron: CBS, Faillissementenstatistiek.

Flevoland: aantal failliete personen bijna gehalveerd

Het aantal faillissementen van natuurlijke personen daalde in 2010 in bijna alle provincies, behalve Overijssel en Limburg. De sterkste daling vond plaats in Flevoland: het aantal failliet verklaarde personen kwam hier 45 procent lager uit dan in 2009. Gemiddeld werden 2 op de tienduizend Nederlanders van 18 jaar of ouder in 2010 failliet verklaard. Tussen de provincies varieerde dit cijfer van gemiddeld 1 faillissement op de tienduizend inwoners in Zeeland tot ruim 3 op de tienduizend in Overijssel.

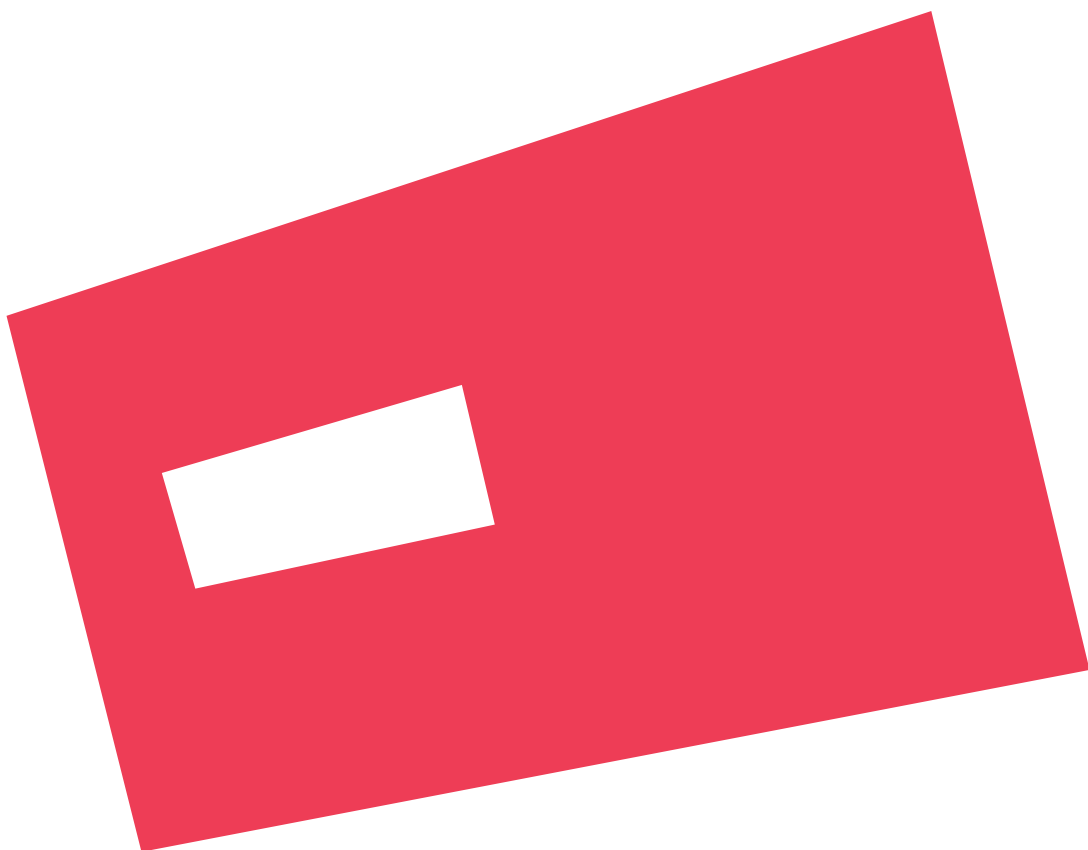
5.5.3 Uitgesproken faillissementen natuurlijke personen per tienduizend inwoners (18 jaar en ouder)

Bron: CBS, Faillissementenstatistiek.

Overheid en zorg

6

Overheid en zorg

6.1 Inleiding

6.2 Overheidssaldo en overheidsschuld

- Schuldquote verder gestegen

6.3 Overheidsinkomsten en overheidsuitgaven

- Belastingontvangsten groeien met 4 procent
- Uitgaven blijven stijgen

6.4 Consumptie van de overheid en zorgconsumptie

- Laagste groei overheidsconsumptie sinds 2005
- Groeitempo zorgconsumptie van de overheid neemt af

6.1 Inleiding

De economische groei veroorzaakte in 2010 een stijging van de belastinginkomsten. Doordat de overheidsuitgaven bijna evenveel toenamen als de inkomsten, bleef het overheids-saldo in 2010 voor het tweede jaar op rij fors negatief. Vooral aan uitkeringen voor de wettelijke sociale verzekeringen en voorzieningen werd, net als voorgaande jaren, meer uitgegeven. Het forse overheidstekort heeft ook in 2010 bijgedragen aan een verhoging van de overheidsschuld. Deze stijging werd wel iets afgeremd door aflossingen van financiële instellingen die tijdens de kredietcrisis overheidssteun hadden ontvangen. De overheidsschuld en het overheidstekort van Nederland voldeden in 2010 nog niet aan de Europese begrotingsnormen.

6.2 Overheidssaldo en overheidsschuld

Het economische crisisjaar 2009 liet ook in 2010 zijn sporen na op de overheidsfinanciën. Ondanks de economische groei van bijna 2 procent was er nog steeds sprake van een tekort van 30 miljard euro. Dit was wel iets lager dan het jaar ervoor toen het tekort met 32 miljard een recordhoogte bereikte. Het tekort daalde van 5,6 naar 5,1 procent van het bbp in 2010. Dit is nog steeds ver verwijderd van de Europese begrotingsnorm van 3 procent.

Het tekort van de centrale overheid nam met 3,6 miljard toe tot 23,4 miljard euro. De stijging werd veroorzaakt door het kwijtschelden van oude schulden van de voormalige ziekenfondsen die nog op de balans van de sociale fondsen stonden. De sociale fondsen zagen zo hun tekort van 8,2 miljard in 2009 dalen naar 1,8 miljard euro in 2010. De lokale overheden kwamen in 2010 verder in het rood te staan. Het tekort steeg met meer dan één miljard tot 4,8 miljard euro. Hier speelde de overname in 2009 van de Westerscheldetunnel door de provincie Zeeland een rol. In 2009 kreeg de provincie bij de overname een grote som geld van de overheid om toekomstige verliezen mee te dekken. In 2010 kocht de provincie op haar beurt toekomstige verliezen af bij de nv Westerscheldetunnel. Het overschot van de provincies van 0,7 miljard euro veranderde daarmee in een tekort van 0,9 miljard euro in 2010.

Schuldquote verder gestegen

De schuld bedroeg aan het eind van 2010 bijna 370 miljard euro. Dit komt overeen met een schuldquote van 62,9 procent van het bbp, ruim 2 procentpunt hoger dan in 2009 en boven de Europese schuldnorm van 60 procent. In 2007 was de schuld nog maar 45,3 procent van het bbp. Niet alleen de forse tekorten van de afgelopen twee jaar verhoogden de overheidsschuld fors. Ook de steun aan de financiële sector droeg stevig bij aan de hoge overheidsschuld. De kapitaalinjecties in de financiële sector van de afgelopen jaren hadden eind 2010 een cumulatief effect op de overheidsschuld van omstreeks 54 miljard euro (zie kader).

Kapitaalinjecties in financiële sector verhoogden schuld met 54 miljard euro

Sinds het begin van de kredietcrisis heeft de overheid de financiële sector met kapitaalinjecties gesteund. Zo werd Fortis, inclusief ABN AMRO, genationaliseerd. Ook ING, Aegon en SNS Reaal kregen steun van de overheid. ING zelfs een tweede keer toen de overheid de Amerikaanse hypotheekportefeuille overnam. Deze steunmaatregelen hadden vanaf 2008 een negatief effect op het overheidstekort en de schuld.

In 2010 leidden de steunmaatregelen tot een ruim 1 miljard hoger tekort. Een jaar eerder was het negatieve effect meer dan 2 miljard euro. De gevolgen voor het tekort, dat deze twee jaren rond de 30 miljard euro bedroeg, vielen dus mee. Voor de overheidsschuld was het effect groter. In 2010 hadden de steun-

maatregelen een aandeel in de schuld van ruim 54 miljard euro. In 2009 was dit nog ruim 59 miljard. Per saldo werd de schuld in 2010 dus bijna 5 miljard kleiner. Tegenover deze schuld stond ongeveer 43 miljard aan bezittingen. De waarde van de bezittingen kan echter fors fluctueren. Vooral de precieze waarde van het aandeel in ABN AMRO is onzeker.

Ook de door de overheid afgegeven garanties geven enig risico. In 2010 had de overheid nog bijna 40 miljard aan garanties op leningen aan financiële instellingen uitstaan. Tot nu toe is geen enkele garantie aangesproken en heeft de overheid juist verdiend aan de geïnde garantiëpremies.

Effecten steunmaatregelen financiële sector op tekort en schuld

	2008	2009*	2010*
<i>mld euro</i>			
Inkomsten	0,5	2,4	1,5
Uitgaven	0,6	4,6	2,7
Overheidssaldo (= EMU-saldo)	0,0	-2,3	-1,2
Vorderingen	76,2	52,7	42,6
ww.			
leningen	44,3	7,8	4,6
effecten m.u.v. aandelen	0,0	16,4	13,5
aandelen en overige deelnemingen	30,6	27,2	23,2
overlopende activa	1,2	1,3	1,3
Schulden¹⁾ (= EMU-schuld)	82,7	59,2	54,1
ww.			
leningen	10,0	25,5	19,8
effecten m.u.v. aandelen	72,7	33,6	34,4
Memorandum item			
Verstrekte garanties	2,7	79,7	39,9

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

¹⁾ Schulden zijn nominaal gewaardeerd conform EMU-definitie.

6.2.1 Financiering van het overheidstekort

	2006	2007	2008	2009*	2010*
<i>mld euro</i>					
Overheidsschuld (1)	255,9	259,0	347,5	347,1	369,9
w.v.					
chartaal geld	0,6	0,6	0,6	0,5	0,4
kortlopende waardepapieren	13,9	16,7	84,1	57,6	53,2
obligaties	196,9	191,3	198,7	210,2	238,4
kortlopende leningen	5,7	11,8	13,6	12,1	13,7
langlopende leningen	38,8	38,6	50,5	66,7	64,2
Verandering in overheidsschuld ($\Delta 1=2+3+4+5$)	-10,1	3,1	88,5	-0,4	22,8
Transacties in financiële activa (2)	-2,8	5,9	88,4	-29,4	-5,3
w.v.					
chartaal geld en deposito's	-3,8	6,8	0,1	-1,9	-3,9
effecten m.u.v. aandelen	-0,1	0,3	-0,1	21,0	-2,0
leningen	-0,2	2,7	45,2	-26,9	-1,0
aandelen en overige deelnemingen	-4,9	-2,4	37,2	-25,4	-1,1
handelskredieten en transitorische posten	6,2	-1,4	6,0	3,7	2,7
Transacties in financiële passiva¹⁾ (3)	-5,4	-1,8	2,7	0,2	-1,1
Overheidstekort (4)	-2,9	-1,0	-3,1	31,8	30,0
Overige (5)	0,9	0,0	0,5	-3,0	-0,7
<i>% bbp</i>					
EMU-schuld	47,4	45,3	58,5	60,8	62,9

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

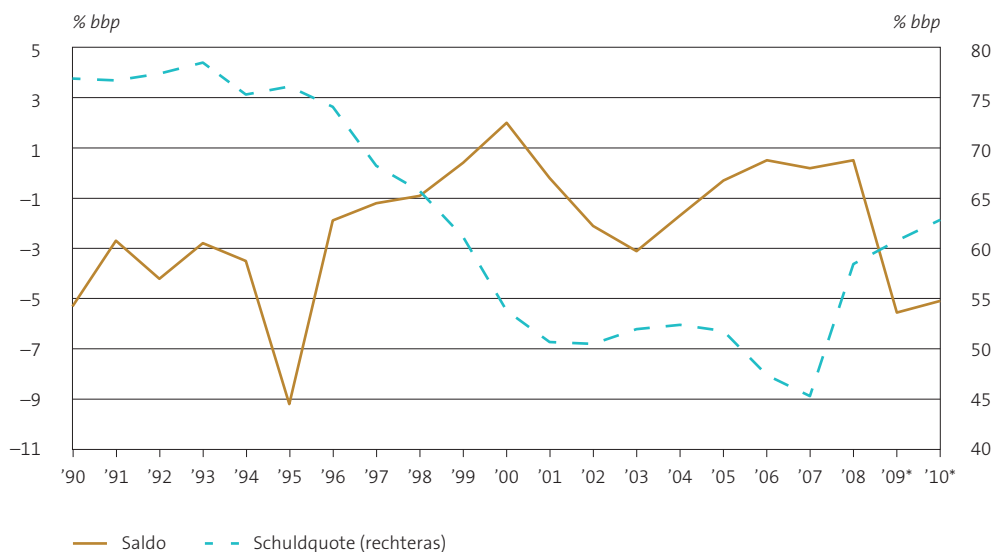
¹⁾ Handelskredieten en transitorische posten

De overheidsschuld is iets minder toegenomen dan het tekort van 30 miljard euro doet vermoeden. Het tekort kan immers ook gefinancierd worden met de opbrengsten uit verkoop of aflossingen van financiële activa. Daarnaast kan de schuld minder toenemen dan het tekort door uitstel van betalingen. De transitorische schulden (nog te betalen facturen en vooruitontvangen bedragen) tellen volgens de Europese normen namelijk niet mee in de officiële overheidsschuld. Tot slot hoeft de toename van de schuld niet gelijk te zijn aan het tekort omdat schuldtitels boven of onder hun aflossingswaarde kunnen zijn uitgegeven. Ook varieert de waarde van schuldtitels in vreemde valuta door wisselkoersveranderingen.

De opbrengst uit verkoop en aflossingen van financiële activa was de voornaamste verklaring voor het verschil tussen de toename van de schuld en het overheidstekort. Omdat de overheid per saldo 5,3 miljard euro ontving doordat uitstaand geld werd terugbetaald, hoefde zij minder schulden aan te gaan om het tekort te financieren. De post 'chartaal

geld en deposito's verminderde met 3,9 miljard euro doordat de lokale overheden dit bedrag aan deposito's opnamen. De lokale overheden investeerden dit geld deels in de aankoop van effecten. Zij belegden hiermee een deel van de opbrengsten uit de verkoop van de energiebedrijven Nuon en Essent in 2009.

6.2.2 Overheidssaldo en -schuld¹⁾

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

¹⁾ Conform EMU-definities.

De opbrengst uit de verkoop van effecten (met uitzondering van aandelen) leverde per saldo 2,0 miljard euro op, waarmee een deel van het tekort kon worden gefinancierd. Een groot gedeelte van deze verkoop had betrekking op de doorgaande aflossingen van Amerikaanse hypotheekeffecten die de overheid in 2009 van ING had overgenomen. In 2010 werd hieruit voor ongeveer 4 miljard euro aan aflossingen ontvangen. Hiermee kon de overheid direct een deel van de schuld aan ING aflossen waarmee in 2009 de overname was gefinancierd. Er restte eind 2010 nog een schuld van 12,8 miljard euro aan ING. Naast deze aflossingen schafte de overheid ook nieuwe effecten aan. Zo kocht de Staat obligaties van Curaçao en Sint Maarten, en belegden de lokale overheden in verschillende obligaties. De helft van deze beleggingen was in Nederlandse staatsleningen.

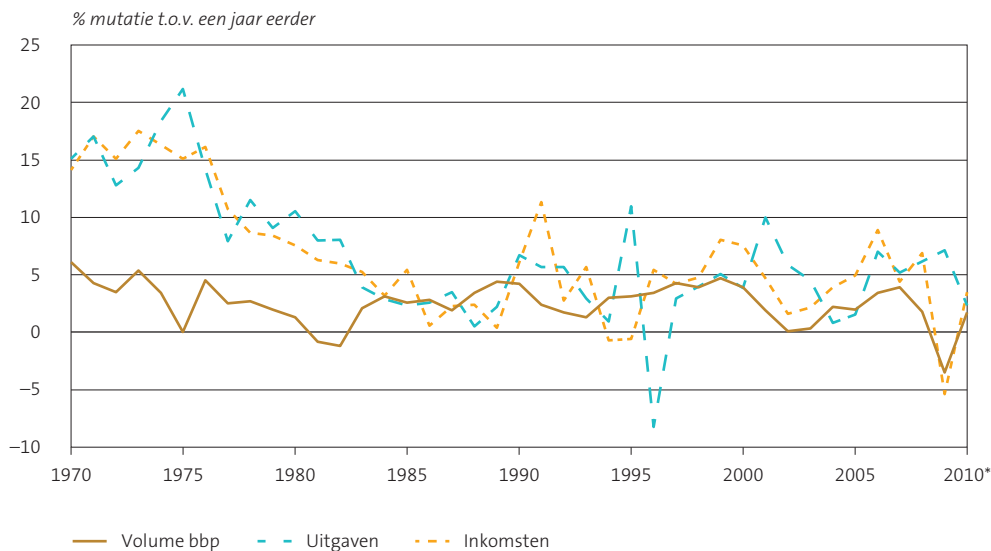
Bij de afname van de leningen had de aflossing door Fortis van 3,3 miljard euro de grootste invloed. Met deze aflossing heeft de overheid 3 miljard euro kunnen aflossen op de lening die het in 2008 kreeg van Fortis Holding (Brussel). Aan de andere kant werden ook nieuwe leningen verstrekt. Griekenland werd bijvoorbeeld geholpen met 1,3 miljard euro aan langlopende leningen.

6.3 Overheidsinkomsten en overheidsuitgaven

De economische groei had tot gevolg dat de overheidsinkomsten via de belastingen in 2010 weer stegen. Het jaar ervoor waren de inkomsten fors gedaald. Het niveau van de overheidsinkomsten lag in 2010 nog wel iets onder het niveau van 2008. Doordat de overheidsuitgaven in 2010 bijna even veel stegen als de inkomsten, verminderde het gat tussen inkomsten en uitgaven nauwelijks.

De overheidsinkomsten volgen in het algemeen zeer nauw de ontwikkeling van het bnp. Als bedrijven en burgers meer produceren en verdienen leidt dit ook tot hogere belastinginkomsten bij de overheid. Met andere woorden, de belastinginkomsten vertonen een cyclisch gedrag. Voor de overheidsuitgaven is dit veel minder het geval. Een groot deel van de overheidsuitgaven, zoals de sociale uitkeringen en voorzieningen, stijgen juist extra in tijden van crisis; zij gedragen zich anti-cyclisch, om de economie weer uit het dal te halen. De Nederlandse overheid besteedde in 2010 ongeveer 3 miljard aan stimuleringsmaatregelen.

6.3.1 Ontwikkeling inkomsten en uitgaven

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Dit patroon is goed te zien over de afgelopen veertig jaar. In economisch slechte jaren als 1975, 1981/1982, 2002/2003 en 2009 stegen de overheidsuitgaven sterker dan de inkomsten en raakten de financiën uit evenwicht. Het evenwicht werd in de jaren erna min of meer hersteld doordat de uitgaven door regeringsbeleid minder stegen dan de inkomsten. Het gat tussen uitgaven en inkomsten dat in 2009 ontstaan is, is echter veel groter dan dat in eerdere crisisjaren. Een deel van het gat werd veroorzaakt door uitgaven van tijdelijke aard zoals die aan werkloosheidsuitkeringen en de stimuleringsuitgaven. Echter, een groot deel van de uitgaven, vooral die gerelateerd aan de zorg, heeft een structureel hoger niveau gekregen, terwijl het niveau van de inkomsten een achterstand heeft opgelopen. Het kabinet Rutte is daarom van plan de komende jaren voor 18 miljard euro te bezuinigen.

Belastingontvangsten groeien met 4 procent

De overheidsinkomsten stegen in 2010 met 3,5 procent ten opzichte van het jaar ervoor. De belastingen en premies wettelijke sociale verzekeringen vormen meer dan 80 procent van de totale inkomsten. Zij stegen samen ruim 4 procent. Het totaal aan opbrengsten bedroeg 225,9 miljard euro. De belasting- en premiedruk kwam hiermee uit op 38,4 procent van het bbp. Ook de afgelopen jaren schommelde dit cijfer rond de 38,5 procent.

6.3.2 Inkomsten en uitgaven van de overheid

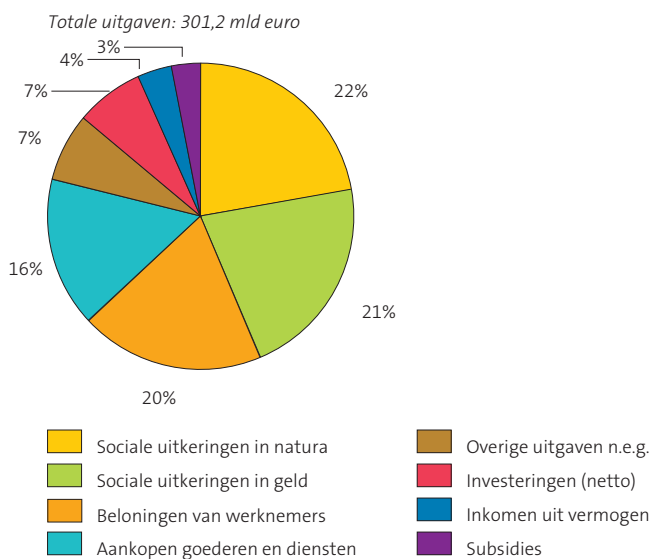
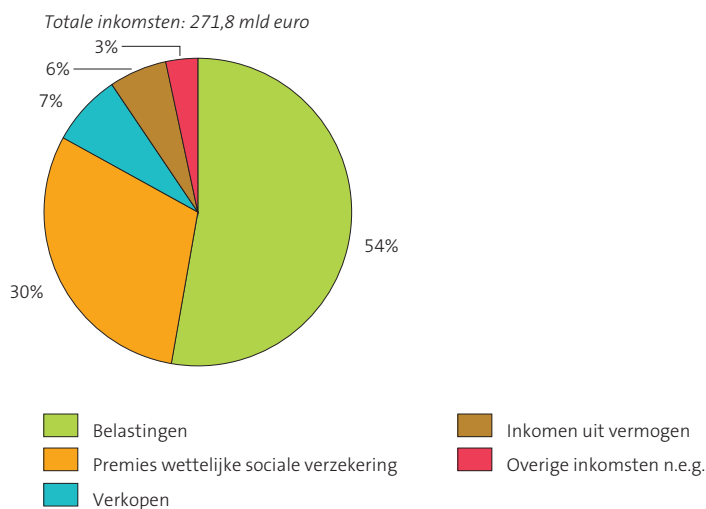
	2006	2007	2008	2009*	2010*	mutatie 2009* - 2010*
	<i>mld euro</i>					%
Inkomsten	248,8	259,8	277,7	262,7	271,8	3,5
w.v.						
belastingen en premies wettelijke sociale verzekering	207,9	218,1	229,8	216,8	225,9	4,2
w.v.						
belastingen	132,3	141,0	143,6	137,6	143,1	4,0
premies wettelijke sociale verzekering	75,6	77,1	86,3	79,2	82,8	4,5
overige inkomsten	40,9	41,7	47,8	46,0	45,9	0,0
w.v.						
marktproductie	17,6	18,0	18,8	19,1	20,3	6,1
inkomen uit vermogen	14,6	14,8	20,3	17,8	16,5	-7,3
overige inkomsten n.e.g.	8,7	8,8	8,7	9,0	9,1	1,5
Uitgaven	246,0	258,8	274,8	294,4	301,2	2,3
w.v.						
beloning van werknemers	50,2	52,3	54,7	57,7	59,1	2,5
intermediair verbruik	39,0	41,0	44,0	47,6	47,7	0,1
investeringen (bruto)	17,9	19,0	20,5	21,6	21,4	-1,0
sociale uitkeringen in geld	53,8	54,5	57,3	61,3	64,7	5,4
sociale uitkeringen in natura	51,7	55,9	59,3	63,5	66,6	4,8
subsidies	6,1	7,1	7,2	8,9	8,9	-0,4
inkomen uit vermogen	11,9	12,6	13,2	12,4	11,3	-9,3
overige uitgaven n.e.g.	15,3	16,5	18,5	21,3	21,7	2,0
Vorderingensaldo	2,8	0,9	2,9	-31,7	-29,4	
Rentevoordeel / nadeel uit swapcontracten	0,1	0,1	0,2	-0,1	-0,6	
Overheidssaldo (conform EMU)	2,9	1,0	3,1	-31,8	-30,0	
w.v.						
centrale overheid	4,6	2,8	2,9	-19,9	-23,4	
lokale overheid	-0,3	-1,2	-2,7	-3,7	-4,8	
wettelijke sociale verzekeringsinstellingen	-1,5	-0,6	2,9	-8,2	-1,8	

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Voornamelijk de btw-opbrengsten en de inkomsten uit vennootschapsbelasting zorgden voor een stijging van de overheidsinkomsten. Doordat het in 2010 weer beter ging met de economie, stegen deze twee inkomstenposten. De btw-opbrengsten zijn nu weer op het niveau van voor de crisis. De inkomsten uit vennootschapsbelasting liggen daarentegen nog ruim 30 procent onder het niveau van 2008. De loonbelasting leverde de overheid in 2010 minder op dan in 2009. Hier spelen echter in belangrijke mate interne overboekingen tussen loonbelasting, inkomstenbelastingen en de wettelijke sociale premies. Het is daarom inzichtlijker om de gezamenlijke opbrengst van deze drie posten te beschouwen. Deze steeg met ruim 3 procent. Van de overige belastingen steeg de dividendbelasting met 15 procent het meest. Net als bij de vennootschapsbelasting bevindt het niveau

zich echter ver onder dat van voor de crisis. De motorrijtuigenbelasting steeg met ruim 7 procent ook fors. De tarieven van de motorrijtuigenbelasting werden in 2010 namelijk extra verhoogd. Gekoppeld hieraan waren lagere tarieven voor de aanschafbelasting voor personenauto's en motorrijtuigen.

6.3.3 Overheidsinkomsten en -uitgaven, 2010*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

De overige inkomsten bleven nagenoeg stabiel. De verkoop van goederen en diensten leverde de overheid 20,3 miljard euro op, ruim 1 miljard euro meer dan in 2009. Bijna de helft van deze stijging bestond uit premies die de overheid ontving voor het afgeven van garanties voor leningen aan financiële instellingen. Onder de verkopen vallen verder onder meer leges, huuropbrengsten en de afvalstoffenheffing. Deze stegen veelal mee met de inflatie.

Het inkomen uit vermogen nam met 1,3 miljard af tot 16,5 miljard euro. Meer dan de helft van het inkomen uit vermogen bestond uit aardgasbaten. Deze stegen met 0,6 miljard tot 9,3 miljard euro doordat de overheid profiteerde van de hoge olieprijs, gecombineerd met een sterke stijging van het verbruikte aardgas. Alleen in 2008 waren de aardgasbaten hoger. De steun aan de financiële sector leverde de overheid in 2010 minder op dan in 2009. Een groot deel van de leningen is inmiddels afgelost, terwijl de kapitaal deelnemingen nauwelijks dividend opleverden. Ontving de overheid in 2009 nog 2,3 miljard euro in de vorm van rente en dividend in het kader van de verschillende steunmaatregelen, in 2010 was dit nog maar 0,9 miljard euro. De gemeenten en provincies zagen hun inkomen uit vermogen met 0,2 miljard euro dalen. Door de verkoop van Nuon en Essent ontvingen zij veel minder dividend uit deelnemingen. De rente op het geld dat zij met de verkoop opzij hebben gezet, bracht een stuk minder op dan de vroegere dividendopbrengsten.

6.3.4 Belasting- en premie-inkomsten van de overheid

	2006	2007	2008	2009*	2010*	mutatie 2009* - 2010*
	<i>mld euro</i>					<i>%</i>
Belastingen	132,3	141,0	143,6	137,6	143,1	4,0
ww.						
loonbelasting	31,6	37,7	40,6	47,0	46,1	-2,0
belasting over de toegevoegde waarde (btw)	39,0	41,9	42,3	39,9	42,5	6,5
vennootschapsbelasting	17,9	18,6	18,8	11,6	12,8	10,2
accijnzen	9,9	10,0	10,5	10,7	11,1	4,0
milieuheffingen	7,6	7,0	8,1	8,3	8,5	1,5
motorrijtuigenbelasting (incl. eurovignet)	3,9	4,1	4,5	4,9	5,2	7,1
onroerendezaakbelasting	2,6	2,7	2,8	2,9	3,0	3,5
overdrachtsbelasting	4,6	4,9	4,4	2,7	2,8	1,5
dividendbelasting	4,2	3,8	4,0	2,1	2,4	15,2
belasting van personenauto's en motorrijwielen (BPM)	3,5	3,6	3,2	2,1	2,1	-2,3
inkomstenbelasting	3,5	2,3	-0,1	0,5	2,1	288,0
overige	4,1	4,5	4,5	4,7	4,6	-3,4
Premies wettelijke sociale verzekering	75,6	77,1	86,3	79,2	82,8	4,5
	<i>% bbp</i>					
Belasting- en premiedruk overheid	38,5	38,1	38,7	38,0	38,4	

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Uitgaven blijven stijgen

De overheidsuitgaven stegen in 2010 met 2,3 procent. In 2009 bedroeg de stijging nog meer dan 7 procent. De uitgaven namen in 2010, ondanks een toename van de sociale uitkeringen en voorzieningen met ongeveer 5 procent, relatief weinig toe. Behalve de beloningen van ambtenaren stegen de overige overheidsuitgaven in 2010 namelijk nauwelijks of namen zelfs af.

De overheid besteedt meer dan 40 procent van de totale uitgaven aan sociale uitkeringen en voorzieningen. Deze stegen in 2010 met 6,3 miljard tot 131,2 miljard euro. De wettelijke sociale-verzekeringsuitkeringen in natura die de zorguitgaven in het kader van de Zorgverzekeringswet en de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten omvatten, bleven net als afgelopen jaar sterk stijgen, met 2,7 miljard tot 56,5 miljard euro. De wettelijke sociale-verzekeringsuitkeringen in geld namen met 2,1 miljard toe tot 45,9 miljard euro. De toenemende vergrijzing leidde tot 1,0 miljard euro meer uitgaven aan AOW-uitkeringen. Als gevolg van de economische neergang van de laatste jaren gaf de overheid bovendien 1,3 miljard euro extra uit aan werkloosheidsuitkeringen. De uitgaven aan de Werkloosheidswet namen zo toe tot 7,1 miljard euro, een stijging van ruim 20 procent.

1,3 miljard extra uitgegeven aan werkloosheidsuitkeringen

De uitkeringen in het kader van sociale voorzieningen die vanuit de algemene middelen worden bekostigd (onder meer bijstand, kinderopvangtoeslag en zorgtoeslag) namen met 1,4 miljard toe tot bijna 28,7 miljard euro. De regelingen die burgers beschermen tegen te hoge zorguitgaven (de zorgtoeslag, de tegemoetkoming buitengewone uitgaven en de Wet Maatschappelijke Ondersteuning) zorgden in hoofdzaak voor deze stijging.

6.3.5 Uitkeringen

	2006	2007	2008	2009*	2010*
<i>mld euro</i>					
Uitkeringen wettelijke sociale verzekering in geld	39,9	40,2	41,4	43,8	45,9
ww.					
Arbeidsongeschiktheidswetten (WIA, WhK, AOK, WAZ)	8,5	8,7	9,0	8,8	8,7
Algemene Ouderdomswet (AOW)	24,2	25,2	26,4	27,6	28,6
Werkloosheidswet (WW)	5,5	4,6	4,3	5,8	7,1
Uitvoeringsfonds voor de Overheid (UFO)	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5
Algemene Nabestaandenwet (ANW)	1,3	1,3	1,2	1,1	1,1
Uitkeringen wettelijke sociale verzekering in natura	46,1	47,9	50,4	53,8	56,5
ww.					
Zorgverzekeringswet (ZVW)	25,3	26,8	30,2	32,3	34,1
Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ)	20,8	21,0	20,1	21,5	22,4
Uitkeringen sociale voorziening in geld	14,0	14,3	16,0	17,6	18,7
ww.					
Algemene Bijstand (in geld)	4,2	4,0	3,8	4,0	4,3
Algemene Kinderbijslagwet (AKW) en kindgebonden budget	3,3	3,3	4,2	4,3	4,3
Zorgtoeslag	2,5	2,7	3,4	3,6	3,8
Jonggehandicapten (Wajong)	1,5	1,7	1,9	2,1	2,2
Studiebeurzen	1,0	0,8	0,6	0,5	0,4
Overige	1,5	1,8	2,1	3,0	3,7
Uitkeringen sociale voorziening in natura	5,6	8,0	9,0	9,8	10,0
ww.					
Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO/WVG)	0,8	2,0	2,1	2,2	2,4
Huurtoeslag	2,0	2,1	2,2	2,1	2,2
Kinderopvangtoeslag	0,8	1,9	2,7	2,9	2,9
Overige	1,9	2,0	2,0	2,5	2,5
Totaal wettelijke sociale uitkeringen en sociale voorzieningen	105,6	110,4	116,7	124,9	131,2

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

De overheid gaf in 2010 met 8,9 miljard euro nagenoeg evenveel subsidies aan bedrijven als in 2009. De subsidies aan onderzoek en ontwikkeling namen toe. Hiertegenover stond een daling van enkele loonsubsidies waaronder de deeltijd-WW, die in 2009 was ingevoerd.

De loonuitgaven namen in 2010 met 2,5 procent toe tot 59,1 miljard euro. Het aantal mensen in overheidsdienst nam met bijna 1,5 procent toe. Verder stegen de lonen door afspraken uit cao's die enkele jaren vóór de crisis waren afgesloten. De aankoop van goederen en diensten kostte de overheid in 2010 daarentegen nauwelijks meer dan in 2009 en bedroeg 47,7 miljard euro.

De investeringen daalden tot 21,4 miljard euro. De overheidsinvesteringen in grond-, weg- en waterbouw (GWW) daalden in 2010, waar in 2009 nog sprake was van een stijging. De

daling is vooral het gevolg van de inzakkende nieuwbouw. Het aantal nieuwbouwprojecten liep drastisch terug en gemeenten hoefden daarom veel minder terreinen bouwrijp te maken. Dit had een fors neerwaarts effect op de GWW-investeringen.

De rente-uitgaven namen in 2010 met ruim 1,1 miljard euro af tot 11,3 miljard euro. Dit waren de laagste rentelasten voor de overheid van de laatste dertig jaar, ondanks de zeer hoge overheidsschuld. Dit kwam voornamelijk door de historisch lage rentetarieven in 2010.

De overige uitgaven bestaan ten slotte voornamelijk uit inkomens- en kapitaaloverdrachten, en grondaan- en -verkoop. Hier speelden enkele incidentele factoren een rol. In 2010 werd een deel van de kapitaalinjecties in Fortis en ABN AMRO als een kapitaaloverdracht geboekt, omdat hier eenmalige kosten mee moesten worden gedekt. Dit bedroeg 0,9 miljard euro tegenover 2,2 miljard euro in 2009. Daarentegen kostte de overname van schuld in 2010 van de voormalige Nederlandse Antillen in het kader van de nieuwe staatkundige structuur 1,6 miljard euro tegenover 0,5 miljard euro een jaar eerder. Tezamen vielen de kapitaaloverdrachten in 2010 zo 0,3 miljard lager uit dan in 2009. De inkomensoverdrachten kwamen ongeveer 2 miljard euro hoger uit. In 2009 heeft de overheid eenmalig terugbetalingen van de BNI-afdrachten ter hoogte van 2,5 miljard euro van de EU ontvangen. Het saldo van aan- en verkoop van grond dat onder de uitgaven wordt geboekt, nam ten slotte met 1,2 miljard af. Gemeenten verkochten per saldo weer meer grond aan projectontwikkelaars nadat in 2009 het dieptepunt was bereikt.

6.4 Consumptie van de overheid en zorgconsumptie

Laagste groei overheidsconsumptie sinds 2005

Gecorrigeerd voor prijsveranderingen groeiden de consumptieve bestedingen van de overheid in 2010 met 1,0 procent ten opzichte van een jaar eerder. De volumegroei was hiermee fors lager dan in het crisisjaar 2009. In dat jaar namen de consumptieve bestedingen nog met 4,8 procent toe. De matige groei van 1,0 procent is de laagste sinds 2005. Ook toen was er sprake van een rem op de groei van de consumptieve overheidsuitgaven na een

periode van economische neergang. De overheid consumeerde in 2010 bijna 168 miljard euro en nam hiermee meer dan een kwart van het totale bbp voor haar rekening.

Onderscheid overheidsconsumptie en -uitgaven

De overheidsconsumptie bestaat uit de kosten die de overheid maakt om haar taken uit te voeren. De consumptieve uitgaven van de overheid zijn per definitie gelijk aan de som van de uitgaven aan de beloning van werknemers, de aankoop van goederen en diensten (inclusief sociale uitkeringen in natura) en de afschrijvingen, minus de opbrengsten uit de verkoop van goederen en diensten. De consumptieve uitgaven wijken hiermee af van de totale uitgaven van de overheid. Rentelasten en overdrachten (met uitzondering van sociale uitkeringen in natura) tellen niet mee in de overheidsconsumptie. Verder tellen bij de uitgaven de bruto-investeringen mee, en niet de afschrijvingen. De overheidsconsumptie vormt een belangrijke component bij de bestedingsanalyse van het bbp. De overheid is naast de sector huishoudens de enige sector in de economie die consumeert.

De overheidsconsumptie kan verdeeld worden in collectieve en

individuele consumptie. De collectieve consumptie betreft de uitgaven aan overheidsdiensten die niet aan individuele burgers zijn toe te rekenen. Dit zijn uitgaven aan politie, defensie en openbaar bestuur. De individuele consumptie zijn de uitgaven die toe te rekenen zijn aan specifieke groepen burgers. Dit kunnen aankopen van goederen en diensten bij derden zijn die de overheid (grotendeels) gratis verstrekt aan individuele burgers (consumptie in natura). De belangrijkste uitgaven binnen de individuele consumptie zijn die in het kader van de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) en de basiszorg (Zorgverzekeringsfonds). De individuele consumptie bestaat naast de consumptie in natura ook uit uitgaven van de overheid die weliswaar niet direct ten behoeve van individuele burgers worden gedaan, maar die wel individueel toe te rekenen zijn aan burgers (overige individualiseerbare consumptie). De belangrijkste categorie hier wordt gevormd door de onderwijsuitgaven.

De collectieve overheidsconsumptie gecorrigeerd voor prijsveranderingen daalde in 2010 met 1,6 procent. In 2009 was er nog sprake van een volumestijging van 5,1 procent. Voornaamste oorzaak was de daling van de aankopen van de overheid. De loonkosten stegen nog wel, maar niet zo snel als in het voorgaande jaar. De individuele overheidsconsumptie nam in volume toe met 2,7 procent. De consumptie in natura groeide hierbinnen het snelst, met een volumestijging van 3,6 procent. Deze groei was voornamelijk het resultaat van de stijgende collectieve uitgaven aan zorg. Vooral de ziekenhuiszorg en de geestelijke gezondheidszorg (GGZ) lieten in 2010 stijgingen zien.

6.4.1 Consumptie van de overheid

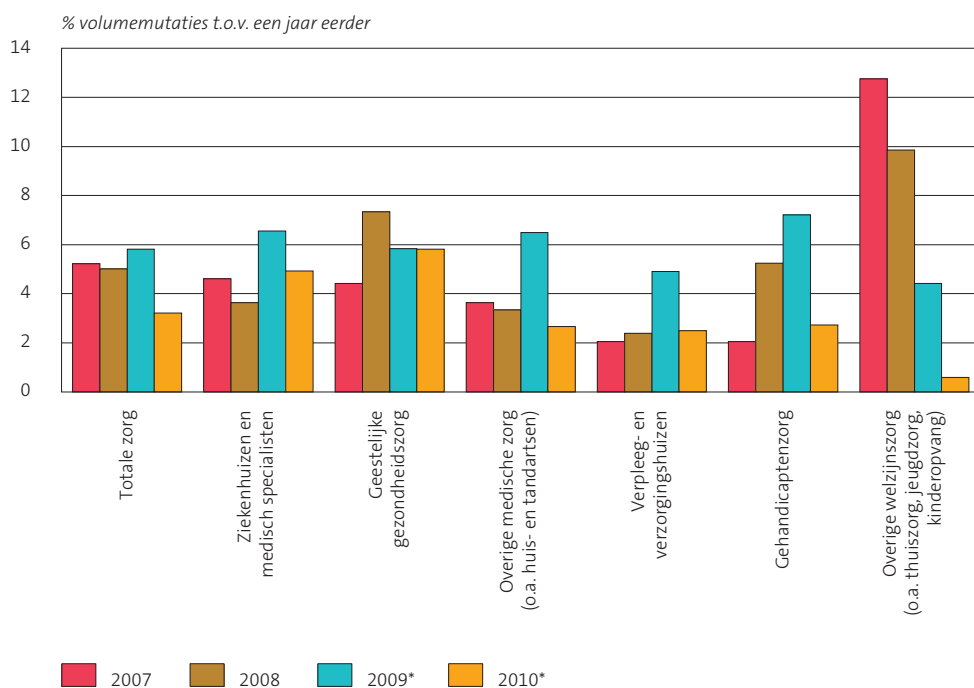
	2007	2008	2009*	2010*	2010*
	% volumemutaties				mld euro
Consumptie overheid	3,5	2,8	4,8	1,0	167,6
w.v.					
collectieve consumptie	2,9	2,5	5,1	-1,6	66,9
individuele consumptie	3,9	3,0	4,7	2,7	100,7
w.v.					
consumptie in natura	5,7	4,2	6,2	3,6	66,6
individualiseerbare consumptie	0,8	0,7	1,7	1,0	34,1

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Groei tempo zorgconsumptie van de overheid neemt af

Ongeveer een derde van de overheidsconsumptie bestaat uit uitgaven aan zorg en welzijn. Met regelingen als de AWBZ en de Zorgverzekeringswet wordt bijna 85 procent van de productie van zorg en welzijn door de overheid gefinancierd. Het volume van het door de overheid gefinancierde deel van de totale zorgproductie is in 2010 met 3,2 procent gegroeid. Als gevolg van de bevolkingsgroei, de vergrijzing, technologische innovaties en de grote vraag naar kwalitatief hoogstaande zorg door burgers, is de consumptie van zorg al een aantal jaren stijgende. In 2010 zette deze stijging door, maar het tempo van de stijging nam wel af.

6.4.2 Volumegroei overheidsconsumptie van zorg

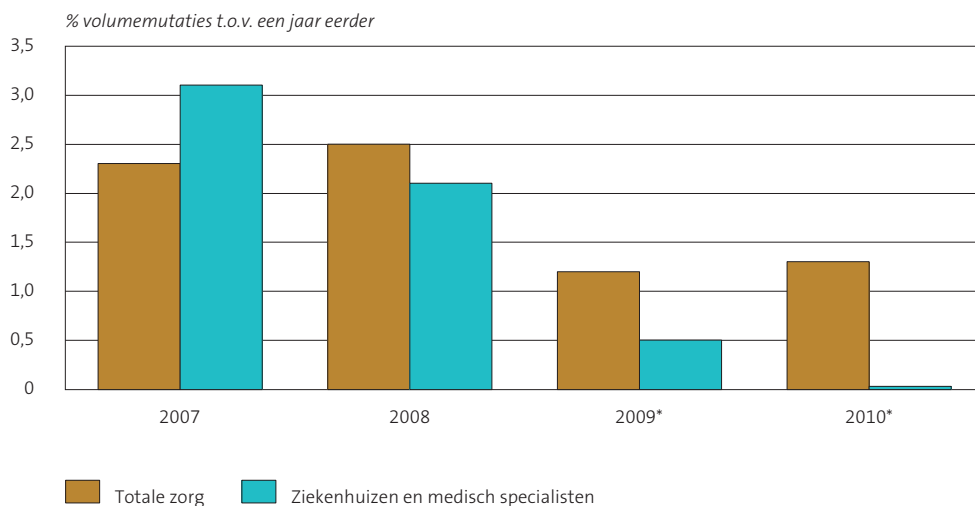

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Bij vrijwel alle soorten van zorgproductie was er sprake van een afname van het groeitempo. Opvallend is de forse afname bij de overige welzijnszorg. De overheidsbijdragen aan kinderopvang speelden daarin een grote rol. Nadat deze in 2007 en 2008 explosief stegen, probeerde de regering de uitgaven te beteugelen. In 2010 groeiden de overheids-

bijdragen aan kinderopvang helemaal niet meer. Doordat de consumptieve uitgaven aan overige welzijnszorg bijna 20 procent van het totaal uitmaken, had dit veel invloed op de totale consumptie van de zorg. Ook bij de gehandicaptenzorg lag het groeipercentage fors lager. Hier speelde versoering van vervoersvoorzieningen, begeleiding en hulpmiddelen een rol. De ziekenhuiszorg en de GGZ lieten slechts een beperkte afname van het groeitempo zien. Met een volumegroei van 5,8 procent was de GGZ in 2010 de snelst stijgende bedrijfstak binnen de collectieve zorg. De consumptieve uitgaven van de overheid aan zorg worden niet alleen beïnvloed door het volume, maar ook door de prijsontwikkeling. In 2010 werd de trend van kleinere prijsstijgingen in de zorg doorgezet. De druk op de tarieven van medisch specialisten binnen de ziekenhuiszorg was een belangrijke oorzaak voor deze kleinere prijsstijgingen.

6.4.3 Prijsontwikkeling overheidsconsumptie van zorg

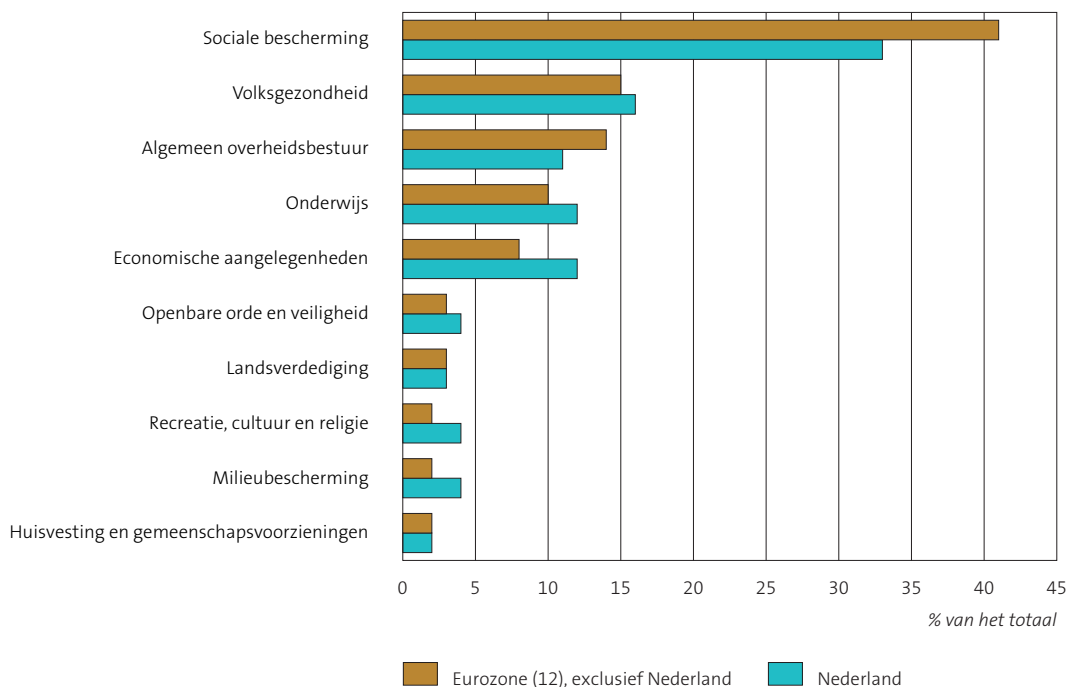
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Nederlandse uitgaven aan sociale bescherming relatief laag

Bij een vergelijking tussen de Nederlandse overheidsuitgaven en het gemiddelde van de eurozone (12)¹⁾ valt op dat in Nederland relatief weinig uitgaven worden gealloceerd aan sociale bescherming en algemeen overheidsbestuur. Aan alle

andere categorieën, op huisvesting en landsverdeling na, geeft Nederland relatief meer uit. Dit geldt met name voor economische aangelegenheden.

Allocatie overheidsuitgaven, 2009*

Bron: Eurostat en CBS.

Een uitsplitsing van de uitgaven voor sociale bescherming laat zien dat de Nederlandse overheidsuitgaven voor nabestaanden en voor ouderen relatief laag zijn. Dit komt vooral omdat in Nederland de pensioenen grotendeels niet door de overheid worden gefinancierd, maar via pensioenfondsen. De AOW is de enige grote regeling die rechtstreeks door de overheid wordt gefinancierd. Dit deel van het pensioen is niet inkomensgerelateerd en beperkt zich tot het garanderen van een bestaansminimum. In bijvoorbeeld Duitsland is het staatspensioen wel inkomensgerelateerd en valt het daardoor voor veel mensen hoger uit dan in Nederland.

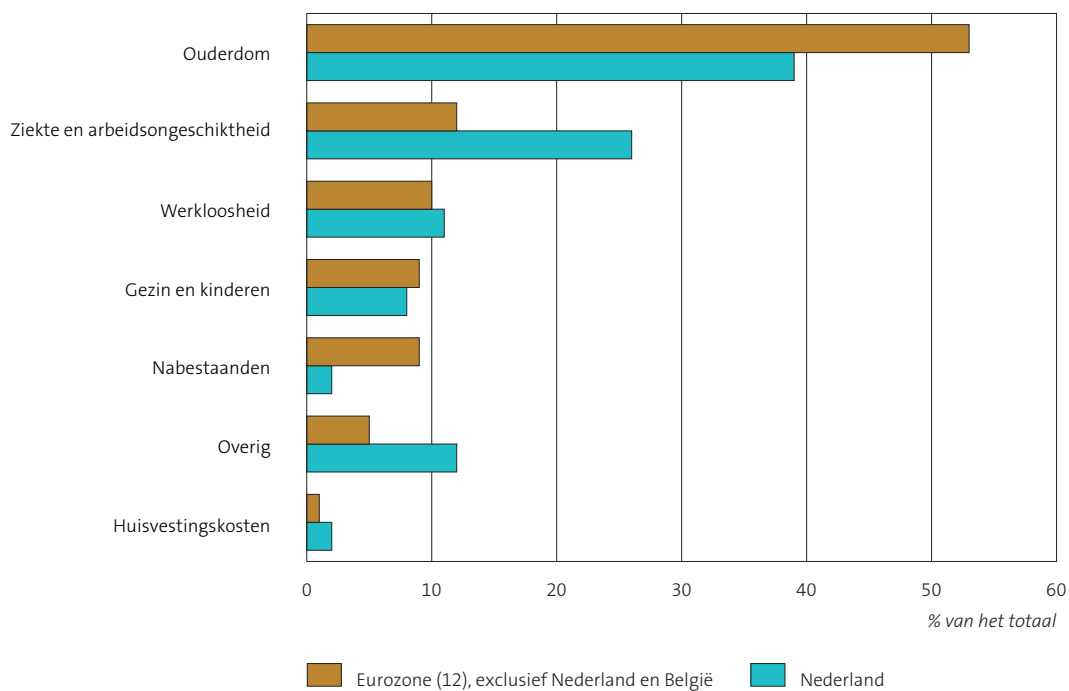
De nabestaandenuitkeringen van overheidswege bestaan in Nederland hoofdzakelijk uit de Algemene nabestaandenwet (Anw) die ophoudt bij de leeftijd van 65 jaar. Net als de AOW

bestaat de Anw uit een vast bedrag dat niet gerelateerd is aan het inkomen van de overledene. Wel wordt de Anw verlaagd wanneer de nabestaande eigen inkomsten heeft. In de meeste andere Europese landen, zoals Duitsland, is het nabestaandenspensioen van overheidswege afhankelijk van het inkomen van de overledene.

Tegenover de relatief lage uitgaven aan ouderen en nabestaanden staan relatief hoge uitgaven aan ziekte en arbeidsongeschiktheid. Vergeleken met andere landen telt Nederland een vrij groot aantal arbeidsongeschikten.

1) Oostenrijk, België, Duitsland, Spanje, Finland, Frankrijk, Griekenland, Ierland, Italië, Luxemburg, Portugal en Nederland.

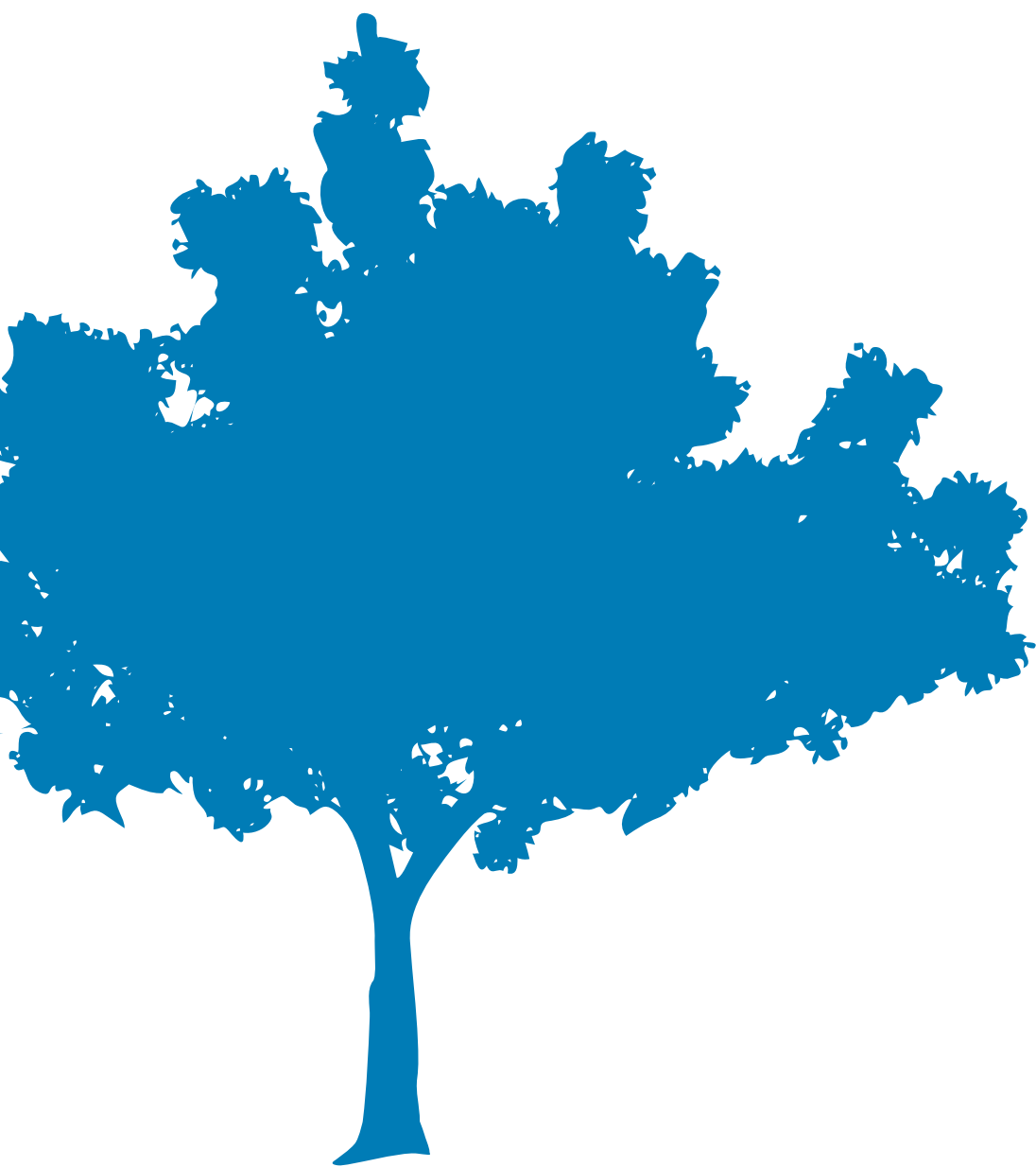
Uitgaven sociale bescherming, 2009*

Bron: Eurostat en CBS.

Thema-
artikelen

7

De Europese schuldencrisis

- Macro-economische onevenwichtigheden
- Van financiële crisis naar landencrisis
- Van landencrisis naar financiële crisis
- Hoe nu verder?
- Conclusie

De Europese schuldencrisis

Hoewel de economische groei en de werkgelegenheid in veel landen weer aantrekken, doen zich, drie jaar nadat de financiële wereld op haar grondvesten schudde, nog steeds naschokken voor. De zwaarste naschok tot nu toe is de crisis rondom de Europese staats-schulden die in het voorjaar van 2010 begon. Directe aanleiding was onzekerheid over de houdbaarheid van de Griekse overheidsfinanciën. Al snel rezen er ook twijfels over de Portugese en Spaanse overheidsfinanciën. In april 2010 escaleerde de crisis. Even leek het er zelfs op dat de Europese Monetaire Unie (EMU) en de gemeenschappelijke munt in gevaar zouden komen.

De oprichting van een speciaal Europees noodfonds bracht de rust op de financiële markten weer terug. Enkele maanden later ontstond er echter nieuwe onrust, ditmaal rondom de Ierse staatsschuld. Na weken van ontkenningen zag de Ierse regering zich eind november gedwongen een beroep te doen op steun van de Europese Unie (EU) en het Internationaal Monetair Fonds (IMF). In het voorjaar van 2011 moest ook Portugal een beroep doen op de EU en het IMF. Daarmee is de crisis rondom de staatsschulden allerm minst ten einde. Het Europese noodfonds is slechts een tijdelijke faciliteit en ook de structurele onevenwichtig-heden die aan de schuldencrisis ten grondslag liggen verdwijnen niet zomaar.

Dit artikel belicht in hoofdlijnen de achtergronden en de gevolgen van de schuldenpro-blematiek in de eurozone. Eerst wordt ingegaan op de macro-economische onevenwichti-gheden die sinds de invoering van de euro tussen de eurolanden zijn ontstaan. Daarna zal worden uiteengezet hoe deze onevenwichtig-heden tot een nieuwe financiële crisis konden leiden. Vervolgens wordt een aantal mogelijke oplossingen van de schuldencrisis besproken, inclusief de gevolgen voor Nederland.

Macro-economische onevenwichtig-heden

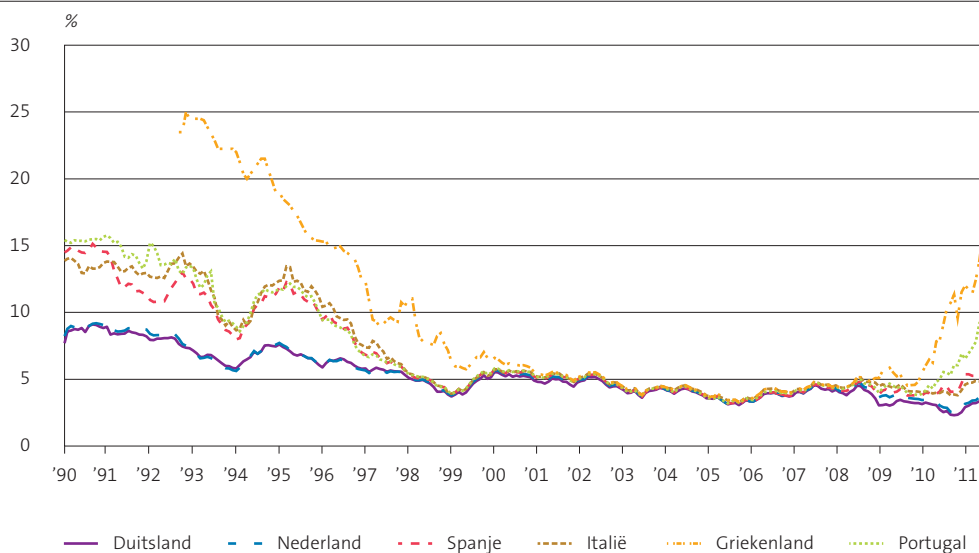
Convergentie kapitaalmarktrente

In 1992 werd besloten tot de oprichting van de Europese Economische en Monetaire Unie (EMU) en de invoering van de euro per 1 januari 1999. Op die datum werden de wissel-koersen tussen de euro en de valuta van de elf deelnemende landen definitief vastge-steld. In het Verdrag van Maastricht werd een aantal criteria vastgelegd, de zogenaamde convergentiecriteria, waaraan landen die wensten toe te treden tot de monetaire unie dienden te voldoen. Zo mag het begrotingstekort van de overheid niet meer dan 3 procent van het bruto binnenlands product bedragen en mag de overheidsschuld niet boven de

60 procent van het bruto binnenlands product uitkomen. Als de schuld toch boven dit maximum uitkomt, worden beleidsmaatregelen verwacht die erop gericht zijn de schuld te verminderen.

De maatregelen die landen namen om aan de criteria voor toetreding tot de euro te voldoen leidden tot een convergentie van de rente op de kapitaalmarkt. Dit proces werd versterkt doordat beleggers zich geen zorgen meer maakten over toekomstige inflatie of een devaluatie van bijvoorbeeld de lire of de peseta. Beleggers gingen er, naar nu blijkt ten onrechte, van uit dat het risico op staatsobligaties binnen de eurozone overal gelijk was. Dit vertaalde zich in een kleinere risicopremie op de staatsobligaties van landen die voorheen een hoge rente kenden. Een zelfde proces van convergentie deed zich voor in landen die later tot de euro toetraden, zoals Griekenland, dat zich in 2001 bij de EMU aansloot.

7.1 Rente op tienjaars staatsobligaties

Bron: Eurostat.

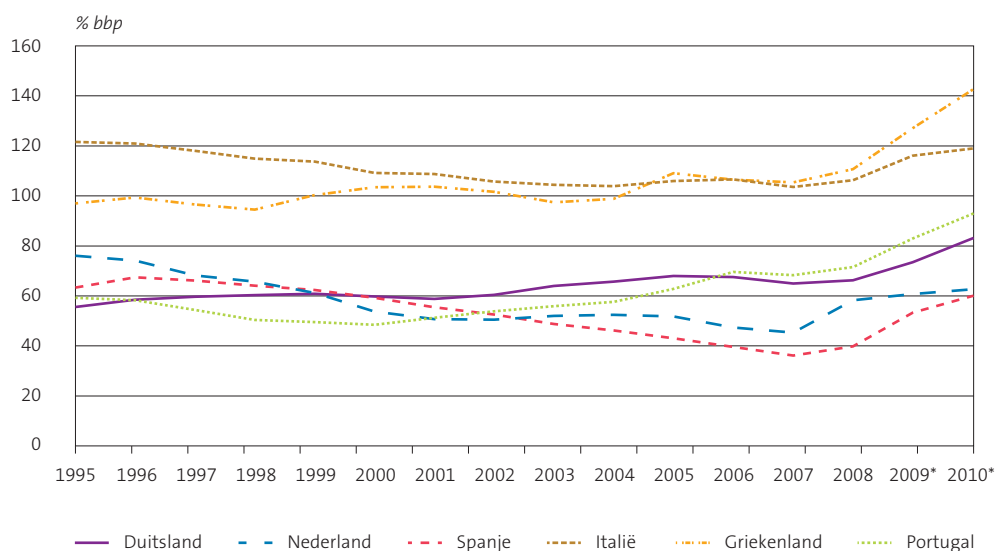
Leningen goedkoper door lage kapitaalmarktrente

De daling van de rente op de kapitaalmarkt in landen waar de rente voorheen hoog was, had merkbare gevolgen voor zowel huishoudens, ondernemingen en de overheid. Lenen werd een stuk goedkoper. Een daling van de hypotheekrente met enkele procentpunten betekent bijvoorbeeld dat huishoudens per jaar duizenden euro's minder aan rente hoeven te betalen, of bij gelijkblijvende lasten een hogere hypotheek kunnen nemen. Ook investeren wordt bij een lagere rente een stuk aantrekkelijker. De daling van de rente

leidde daarom tot een stijging van de consumptie en de investeringen, een daling van de besparingen en een versnelling van de kredietgroei.

De lage rente stimuleerde niet alleen de consumptie in de private sector, maar ook de overheidsuitgaven. Dit betekende dat landen als Griekenland en Italië de uitstaande staatsschuld konden herfinancieren tegen gunstige voorwaarden waardoor de rentelasten daalden. Tegelijkertijd leidde de toename van de consumptie in de private sector tot een stijging van de belastinginkomsten. Ondertussen bleven de overheidsuitgaven gewoon doorstijgen. Het netto-resultaat was dat de overheidsschuld in Italië en Griekenland nagenoeg gelijk bleef. Voor zover de ratio van de overheidsschuld ten opzichte van het bruto binnenlands product daalde, is dat toe te schrijven aan de snellere stijging van het bruto binnenlands product.

7.2 Overheidsschuld

Bron: ECB.

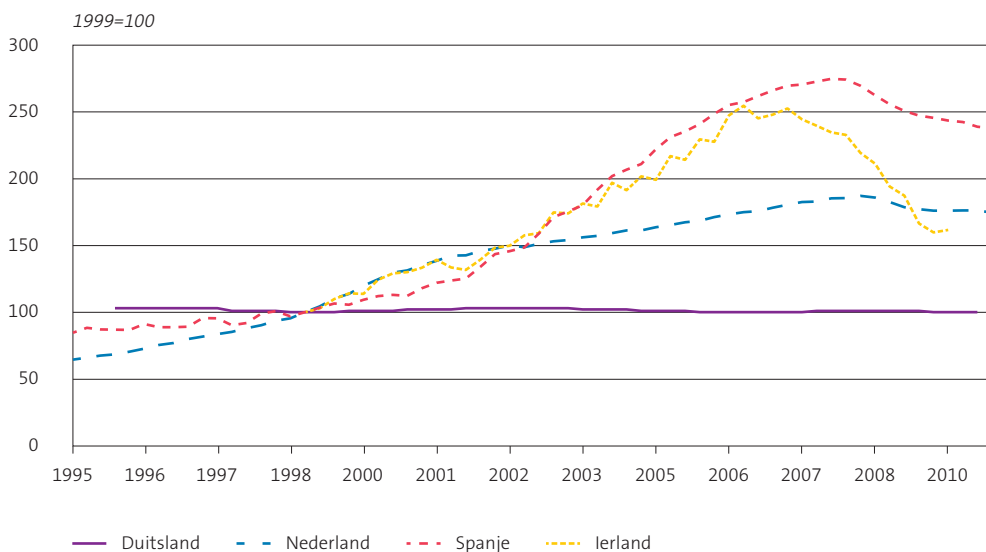
Tweedeling in de eurozone

Het wegvallen van het wisselkoersrisico maakte het voor banken aantrekkelijker om in andere eurolanden kredieten te verstrekken. Hierdoor kon het totaal uitstaande bedrag aan kredieten in landen met een voorheen hoge rente nog verder stijgen. Het aandeel interbancaire leningen in de eurozone steeg sinds de introductie van de euro van 15 naar 25 procent. Met name banken in Duitsland, Frankrijk en Nederland leenden grote bedragen aan banken en overheden in Zuid-Europese landen (zie ook figuur 7.6).

Onevenwichtigheden door ongebreidelde kredietgroei

Door het makkelijk verkrijgbare krediet stegen in Spanje en Ierland de investeringen in met name de onroerendgoedmarkt. Dit leidde tot een stijging van de huizenprijzen in wat nu een speculatieve zeepbel blijkt te zijn geweest. De hausse leidde tot een stijging van de lonen in de bouwsector. Om aantrekkelijk te blijven voor werknemers moesten de andere sectoren met deze loonstijging meegaan. Hierbij kan een onderscheid gemaakt worden tussen de verhandelbare sector, zoals landbouw en industrie, en de niet-verhandelbare sector, zoals de bouw. De niet-verhandelbare sector ondervindt geen concurrentie uit het buitenland, de verhandelbare sector wel. De prijzen en lonen in de niet-verhandelbare sector konden vrijwel onbelemmerd stijgen. Door het meestijgen van de lonen in de verhandelbare sector kwam hier de winstgevendheid onder druk te staan. Dit maakte landen als Spanje en Ierland, maar ook Portugal en Griekenland minder aantrekkelijk voor directe investeringen of overnames door buitenlandse ondernemingen.

7.3 Huizenprijzen

Bron: BIS.

Concurrentie binnen Europa

De groeiende macro-economische onevenwichtigheden tussen de lidstaten van de eurozone uitte zich onder andere in de nominale loonkosten per eenheid product en de reële effectieve wisselkoers.

Nominale loonkosten

De nominale arbeidskosten per eenheid product geven de verhouding weer tussen de loonkosten en de arbeidsproductiviteit. Een stijging van de loonkosten per eenheid product betekent dat de loonkosten sneller stijgen dan de arbeidsproductiviteit. Stijgende arbeidskosten per eenheid product kunnen nadelig zijn voor de concurrentiepositie en de export als andere factoren zoals de kosten van kapitaal en de wisselkoers niet voor de stijging compenseren. Binnen de eurozone zijn de mogelijkheden om deze factoren te beïnvloeden beperkt.

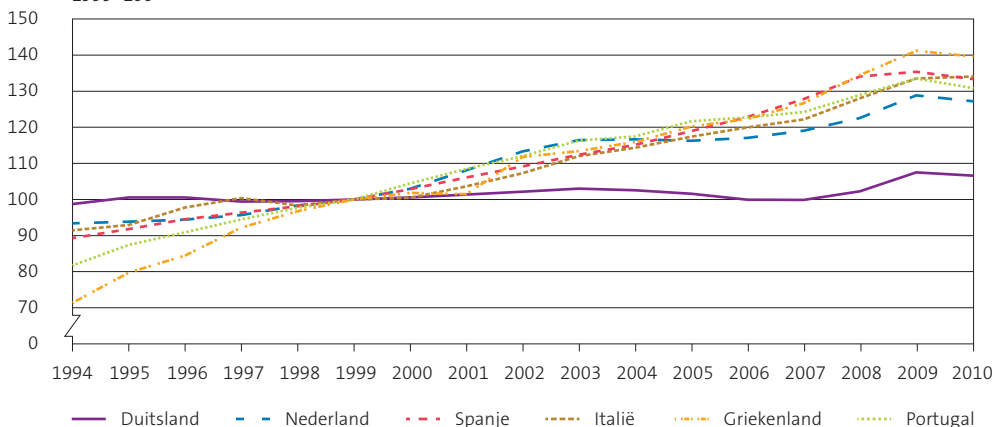
Reële effectieve wisselkoers

De reële effectieve wisselkoers is gedefinieerd als de met handelsgewichten gewogen wisselkoers van een valuta gecorrigeerd voor inflatieverschillen. De reële effectieve wisselkoers geeft zowel de relatieve prijsontwikkeling als de ontwikkeling van de wisselkoers weer. Een stijging van de reële effectieve wisselkoers weerspiegelt een verslechtering van de concurrentiepositie van een land.

De keuze van 2000 als basisjaar in beide grafieken is enigszins arbitrair en suggereert ten onrechte dat er destijds sprake was van een evenwichtssituatie en dat nadien sprake was van divergentie.

Nominale loonkosten per eenheid product

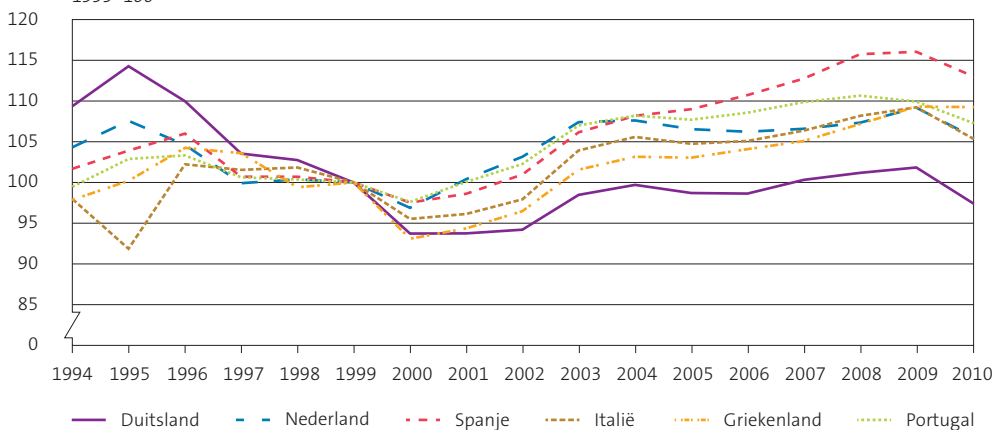
1999=100

Bron: Europese Commissie.

Reële effectieve wisselkoers

1999=100

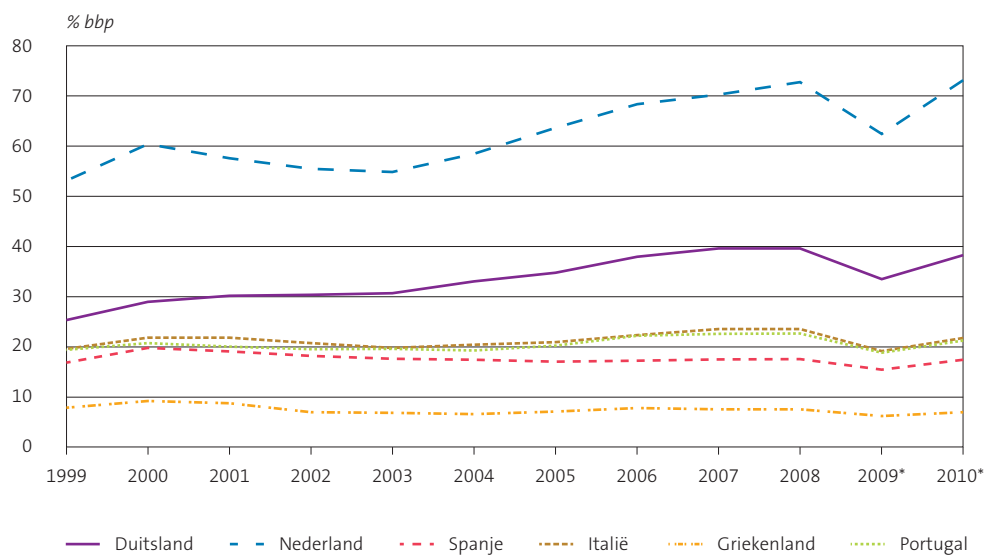

Bron: Europese Commissie.

Bij de introductie van de euro zuchtte Duitsland nog onder de kosten van de eenwording. Bovendien had Duitsland aanvankelijk te lijden onder concurrentie uit Zuid-Europese landen. De investeringen waren in Duitsland daarom laag en ook de loonkosten stegen niet of nauwelijks. De loonmatiging in Duitsland aan de ene kant en de stijging van de loonkosten in Griekenland, Portugal en Spanje aan de andere kant leidde tot toenemende verschillen in concurrentiepositie in de eurozone (zie bovenstaand kader).

De export als percentage van het bbp is in Spanje, Griekenland en Portugal sinds 2000 nagenoeg gelijk gebleven, maar in Duitsland en Nederland gestegen. De opkomst van China was goed voor de Duitse export, die voor een belangrijk deel bestaat uit duurzame kapitaalgoederen, maar slecht voor de concurrentiepositie van Zuid-Europese landen. In de eerste jaren na de introductie daalde de koers van de euro ten opzichte van de dollar en de yen, maar vanaf 2002 begon de euro in waarde te stijgen. De appreciatie van de euro ten opzichte van diverse andere valuta was eveneens nadelig voor landen die naar landen buiten de EU exporteren, maar had weinig effect voor landen als Nederland die voornamelijk binnen de EU exporteren.

7.4 Export

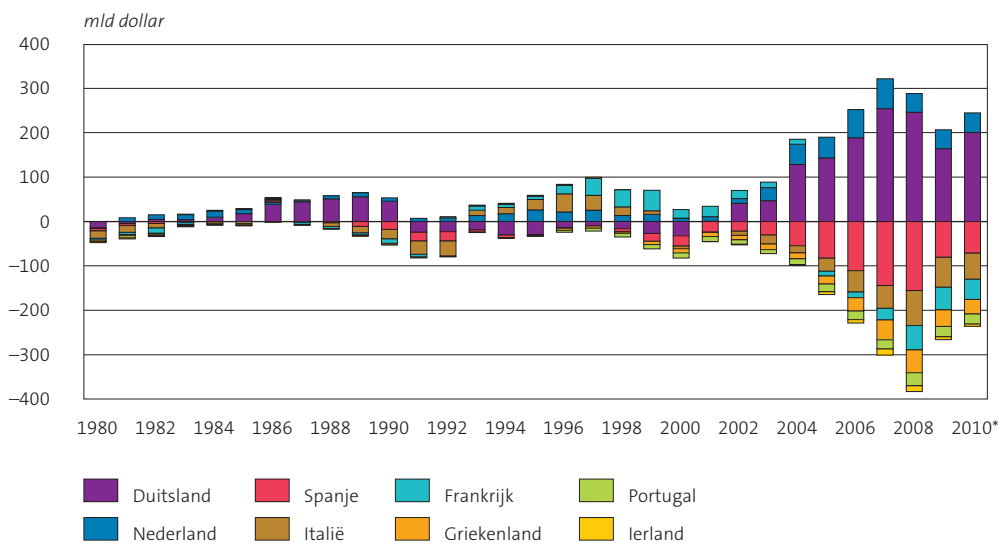

Bron: Eurostat.

Deze ontwikkelingen bij elkaar leidden tot een groeiende tweedeling binnen de eurozone tussen landen met een overschot op de lopende rekening, zoals Duitsland en Nederland,

en landen met een tekort op de lopende rekening, zoals Spanje, Griekenland, Portugal en Italië. De onevenwichtigheden op de lopende rekening zijn niet inherent negatief. Kapitaal stroomt naar de sector met het hoogste rendement. Probleem is dat het kapitaal stroomde naar sectoren die niet erg productief waren en weinig bijdroegen aan de export.

7.5 Saldo lopende rekening

Bron: IMF.

Van financiële crisis naar landencrisis

Overheidsfinanciën verslechterd door kredietcrisis

De financiële crisis maakte een abrupt einde aan de kredietgroei in Spanje en Ierland. In de periode na het faillissement van Lehman Brothers, in september 2008, kwam de interbankaire geldmarkt nagenoeg tot stilstand. Onzekerheid over de financiële positie van andere banken en forse dalingen op de aandelenmarkten leidden ertoe dat veel banken terughoudend werden bij het verstrekken van nieuwe leningen. Het gevolg was dat er een einde kwam aan de instroom van buitenlands kapitaal naar landen als Griekenland, Spanje en Ierland. Banken in deze landen waren plotseling aangewezen op financiering op basis van lokale deposito's. In Ierland had dit tot gevolg dat banken in grote liquiditeitsproblemen kwamen en uiteindelijk door de overheid gered moesten worden.

De financiële crisis leidde wereldwijd tot een terugval in de vraag die zich vertaalde in een afname van de industriële productie. Met enige vertraging werkte dit door in de vraag naar financiële en zakelijke diensten. Door de teruglopende economische groei daalden bovendien de belastinginkomsten en steeg de werkloosheid en daarmee de uitgaven aan sociale zekerheid. Veel overheden besloten tot een breed scala aan maatregelen in een poging de economie te stimuleren. Als gevolg van de lagere belastinginkomsten en de hogere uitgaven stegen in veel landen het overheidstekort en de staatsschuld.

Op het hoogtepunt van de financiële crisis, in het najaar van 2008, zagen diverse landen, waaronder Nederland en Ierland, zich bovendien genoodzaakt financiële instellingen met kapitaalinjecties te ondersteunen of zelfs te nationaliseren. Hierdoor steeg de staatsschuld in deze landen met vele miljarden euro's, dollars of ponden.

Hoge staatsschuld wordt problematisch

Een stijging van de staatsschuld hoeft op zich geen probleem te zijn, mits de economische groei weer aantrekt en de staatsschuld voorafgaand aan de crisis relatief laag is. Landen met een hoge staatsschuld en een gering groeipotentieel kunnen echter in een schuldenpiraal terecht komen. Ieder jaar moeten overheden een gedeelte van de uitstaande schuld herfinancieren door de uitgifte van nieuw schuldpapier. Door de groeiende vraag naar kapitaal en de verslechterde economische en fiscale vooruitzichten werd het een steeds grotere uitdaging al het schuldpapier bij beleggers te plaatsen. Die hebben immers de keus in welke effecten zij beleggen.

In het voorjaar van 2010 bleek dat de Griekse overheidsschuld hoger was dan eerder gerapporteerd. Griekenland had via slimme derivatentransacties de werkelijke hoogte van de schuld jarenlang gemaskeerd. Kredietbeoordelaars, zoals Moody's en Standard and Poor's stelden hierop de kredietwaardigheid van Griekenland neerwaarts bij. Dit had als gevolg dat de rente die Griekenland op de kapitaalmarkt moest betalen naar recordhoogte steeg en de koersen van obligaties navenant daalden (zie figuur 7.1).

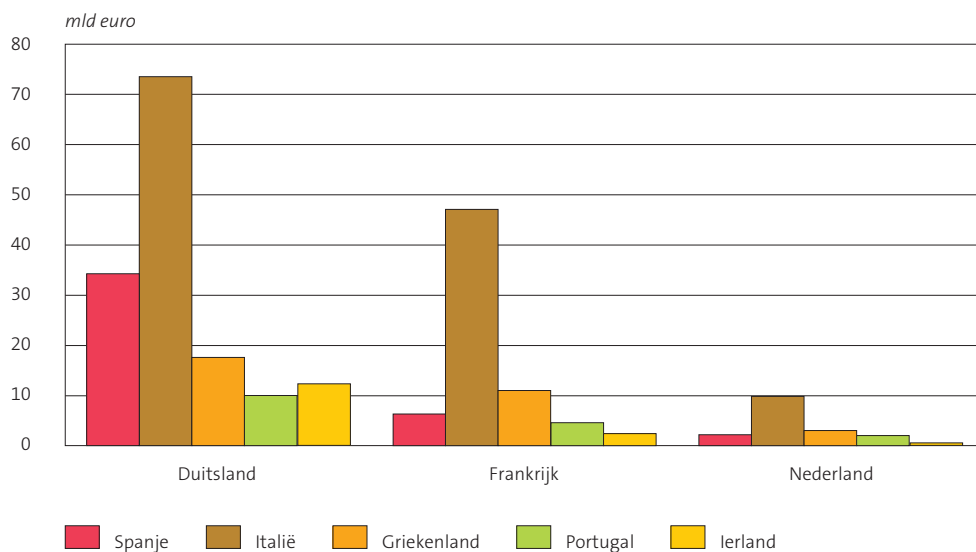
Van landencrisis naar financiële crisis

Staatsobligaties zijn in het bezit van binnenlandse en buitenlandse banken, pensioenfondsen, verzekeringsmaatschappijen en beleggingsfondsen. Aangezien veel financiële instellingen hun bezittingen tegen marktwaarde waarderen, betekent een daling van de koers van staatsobligaties dat banken een afboeking moeten doen op hun obligatieportefeuille. Omdat banken van elkaar niet weten hoeveel zij moeten afboeken, stijgt het tegenpartijrisico in het gehele financiële systeem. Een landencrisis kan daarom leiden tot een nieuwe financiële crisis.

Stresstest

Om duidelijkheid te verkrijgen over de soliditeit van het Europese bankwezen besloten de Europese Commissie, de ECB en de centrale banken van de eurozone in maart 2010 tot het uitvoeren van een zogenaamde stresstest waarbij banken de gevolgen van een somber economisch scenario moesten doorrekenen. De centrale vraag daarbij was of banken voldoende kapitaalbuffers hadden om een periode van economische tegenspoed te doorstaan. In het sombere scenario werd onder andere uitgegaan van een daling van de economische groei, een stijging van de werkloosheid, een verdere daling van de huizenprijzen en de prijzen van commercieel vastgoed, een stijging van de korte en de lange rente en een daling van de koersen van Griekse, Portugese en Ierse staatsobligaties. De vier grote Nederlandse banken, ING, ABN Amro, Rabobank en SNS Reaal doorstonden de stresstest. Uit de stresstest bleek dat met name Duitse en Franse banken veel Spaanse, Griekse en Portugese staatsschuld op de balans hebben staan. Nederlandse banken hebben alleen een substantieel aandeel Italiaanse obligaties.

7.6 Overheidsschuld van risicolanden in handen private banken

Bron: Europese Bank Autoriteit, Stresstest, voorjaar 2010.

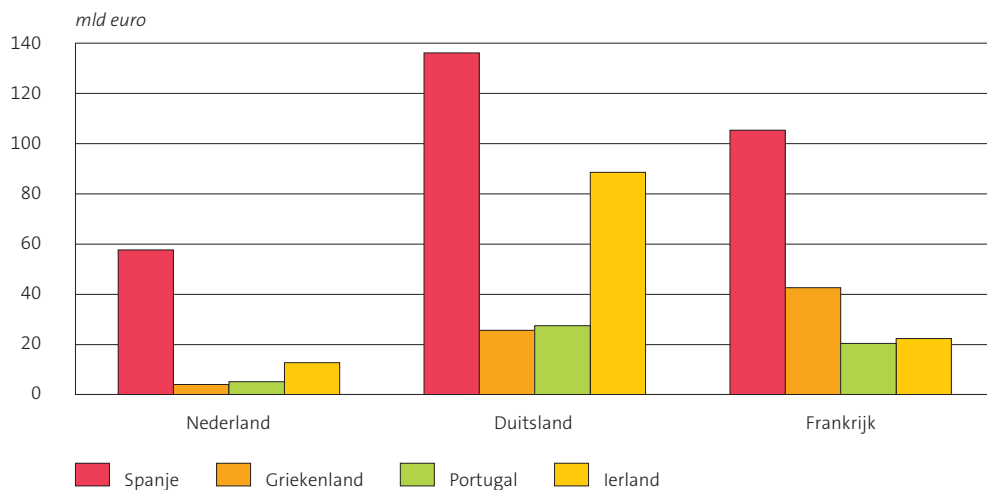
Stresstest niet uitputtend

Direct na de publicatie van de resultaten was er veel kritiek op de Europese stresstest. Zo werden uitsluitend obligaties die banken voor handelsdoeleinden in portefeuille heb-

ben in de test opgenomen. Obligaties die tot aan het einde van de looptijd aangehouden worden, hoefden niet te worden meegeteld. De reden hiervoor was dat er vanuit werd gegaan dat een land niet failliet zal gaan of gedwongen wordt de uitstaande staatsschuld te herstructureren door minder dan 100 procent van de hoofdsom terug te betalen. Saillant detail, ook de Ierse banken die slechts enkele maanden later aan de rand van de afgrond stonden, slaagden voor de stresstest.

Banken zijn niet alleen direct blootgesteld aan het risico dat overheden hun uitstaande schuld saneren, maar ook indirect, middels leningen aan andere banken en derivaten-transacties. Uit cijfers van de Bank voor Internationale Betalingen (BIS) blijkt dat wanneer hier rekening mee wordt gehouden, banken voor een veel groter bedrag zijn blootgesteld aan landenrisico's. Opvallend is bijvoorbeeld het grote bedrag aan Spaanse leningen dat Nederlandse banken hebben uitstaan. Opmerkelijk is ook het grote bedrag dat Duitse banken aan Ierse banken hebben uitgeleend.

7.7 Totaal leningen aan risicolanden in handen private banken

Bron: BIS, Quarterly Review, juni 2011.

Daling koersen staatsobligaties brengt liquiditeit banken in gevaar

De twijfels rondom de Griekse, Ierse en Portugese overheidsfinanciën uitten zich onder meer in een daling van de koersen van hun staatsobligaties. Een dergelijke daling heeft grote gevolgen voor de financiering van banken, die staatsobligaties gebruiken als onderpand. Veel banken voorzien in hun financieringsbehoefte door een zogenaamde *repo* (*repurchase agreement*), aan te gaan met een andere financiële instelling (zie onder-

staand kader). Repo's hebben veelal een looptijd van één dag of enkele dagen, omdat de financieringsbehoefte van een bank van dag tot dag verandert. Dit betekent dat banken dagelijks een bedrag aan repo's moeten doorrollen. Als de waarde van het onderpand daalt, moet de bank, om het zelfde bedrag te financieren, extra onderpand inbrengen; doet zij dat niet dan kan de bank minder lenen. Omdat staatsobligaties verondersteld worden een laag risico te hebben, worden zij veel gebruikt als onderpand. Als echter de koersen van staatsobligaties plotseling dalen, kan de liquiditeit van een bank in gevaar komen, omdat zij minder onderpand heeft om tegen te lenen.

Repurchase agreements

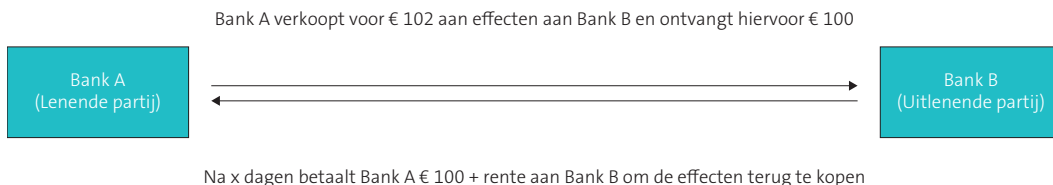
Een repurchase agreement, kortweg repo, is een financiële transactie waarbij gelijktijdig effecten worden gekocht en verkocht en alleen de afwikkeldata verschillen. In de praktijk komt een repo neer op een lening tegen onderpand. Als de verkopende partij niet in staat is de effecten terug te kopen vervalt het onderpand aan de tegenpartij. Staatsobligaties zijn het meest geliefd als onderpand, maar ook gesecuritiseerde effecten met een hoge kredietbeoordeling worden veel gebruikt. Securitisa-tie, ookwel effectivering of vertiteling, is een financiële techniek waarbij activa worden samengevoegd en verkocht als verhandelbare securities (effecten). Financiële instituten en bedrijven gebruiken securitisatie om de huidige waarde van toekomstige kasstromen direct te realiseren.

Hoewel de repomarkt zich grotendeels aan het oog van het brede publiek onttrekt, gaan er dagelijks zeer grote bedragen in om. Op basis van een enquête onder de 52 grootste Europese financiële instellingen schat de International Capital Market Association dat de onderliggende waarde van de uitstaande repo-contracten alleen al in Europa ongeveer 6 800 miljard euro bedraagt (medio 2010).

Soms verlangt een bank een zogenaamde haircut (afstempelen): voor een gegeven bedrag aan onderpand ontvangt de lenende partij dan minder dan 100 procent van de waarde van het onderpand. Banken doen dit om zich in te dekken tegen het risico dat zij de effecten op de markt moeten verkopen als de tegenpartij in gebreke blijft. Volgens de Amerikaanse econoom Gary Gorton¹⁾ was de financiële crisis van 2007 en 2008 een gevolg van het feit dat tegenpartijen een steeds hogere haircut vroegen omdat zij twijfelden aan de waarde van de gesecuriti-seerde effecten die als onderpand voor veel transacties dienden. Het gevolg was dat banken soms van de ene op de andere dag minder konden lenen. Gorton spreekt in dit verband van een bank run in de repomarkt. Tijdens de Europese schuldencrisis twijfel(d)en banken aan de waarde van de Griekse, Ierse en Portugese staatsobligaties die als onderpand dienden.

¹⁾ Gary Gorton (2010), *Slapped By the Invisible Hand*, Oxford University Press.

Repurchase Agreement (repo)

De onzekerheid omtrent de kredietwaardigheid van banken leidde in 2010 enkele malen tot spanningen op de interbancaire geldmarkt. Banken parkeerden hun overvloedige mid-delen liever tijdelijk tegen een lage rente bij de centrale bank dan het tegen een hogere rente aan een andere particuliere bank uit te lenen. Griekse, Portugese en Ierse banken

zagen zich daarom genoodzaakt zich tot de ECB te wenden om in hun liquiditeitsbehoefte te voorzien. Hierbij trad de ECB als tegenpartij op in een repo-transactie. De ECB ontving daarbij als onderpand de staatsobligaties die gewone banken niet meer accepteerden.

Europees noodfonds opgericht

Om de aanhoudende onrust op de financiële markten te bezweren lanceerden de ministers van financiën van de EU in het weekend van 8 en 9 mei 2010 een plan dat voorzag in de oprichting van een speciaal fonds, later tot *European Financial Stability Facility* gedoopt, dat leningen kan verstrekken aan lidstaten van de EMU die in financiële moeilijkheden verkeren. Hiertoe leent het fonds geld op de financiële markten. De verplichtingen die het fonds aldus aangaat worden gegarandeerd door de aandeelhouders, de lidstaten van de EMU. Het Nederlandse aandeel hierin bedraagt ongeveer 26 miljard euro. Het fonds kan leningen verstrekken tot een totaalbedrag van 440 miljard euro. In 2013 krijgt het fonds een permanente status en zal dan verder gaan onder de naam European Stability Mechanism. Bij het schrijven van dit artikel is er druk overleg tussen de ECB en de EU-lidstaten over de omvang en status van dit noodfonds.

Hoe nu verder?

Er zijn diverse oplossingen te bedenken voor de schulden crisis. De aandacht richt zich in de zomer van 2011 vooral op Griekenland. Door de EU en het IMF zijn in Griekenland en Portugal ingrijpende hervormingen afgedwongen. Deze hervormingen staan of vallen echter met de bereidheid van de bevolking deze te ondergaan en het vermogen van de overheid om de hervormingen door te voeren. Het is bijvoorbeeld nog maar de vraag of de aan Griekenland opgelegde privatiseringen het ingecalculeerde bedrag opleveren.

De vraag bij alle plannen is wie uiteindelijk de verliezen lijdt. Bij een nationalisatie zoals in het geval van ABN Amro en Fortis zijn het de aandeelhouders, in het geval van een herstructurering van de uitstaande schuld de obligatiehouders, in het geval van een redingsoperatie door de overheid de belastingbetalers.

Nieuwe lening

Het Europese noodfonds kan in totaal voor 500 miljard euro aan leningen verstrekken. Op dit moment is voor een gedeelte van dit bedrag een beroep gedaan op het fonds. Om de paar maanden loopt een gedeelte van de uitstaande obligaties van Griekenland, Portugal en Ierland af. Als zij de schuld niet op de financiële markt kunnen herfinancieren omdat de rente te hoog is, dient de schuld op een andere manier geherfinancierd te worden. De landen kunnen hiertoe een beroep doen op het noodfonds. In zekere zin wordt de schuld van landen met een lage kredietwaardigheid zo omgezet in een schuld met een hoge kredietwaardigheid, op basis van de garanties van landen als Duitsland en Nederland die

zelf een hoge kredietwaardigheid hebben. Critici merken dan ook op dat het mede dit soort financiële constructies zijn die ten grondslag lagen aan de financiële crisis van 2007 en 2008. Ook de leningen van het noodfonds zullen echter op termijn afgelost moeten worden.

Afstempelen

Bij afstempelen wordt slechts een gedeelte van de nominale waarde van een obligatie terugbetaald. Dit zou kunnen betekenen dat banken die op dit moment Griekse, Ierse of Portugese obligaties in portefeuille hebben opnieuw extra kapitaal nodig hebben en dat pensioenfondsen onder de dekkinggraad zakken. Dit zou tot nieuwe onrust op de financiële markten kunnen leiden, omdat banken van elkaar niet weten hoeveel obligaties zij in bezit hebben. Aangezien met name Griekse banken Griekse staatsschuld op de balans hebben staan, zou afstempelen van schulden desastreuze gevolgen hebben voor het Griekse bankwezen. Daarnaast zou een herstructurering van bijvoorbeeld de Griekse schuld de vraag oproepen of een zelfde lot ook de Portugese en Ierse schuld wacht. Afstempelen van schulden zou ook consequenties hebben voor de ECB. Griekse, Ierse en Portugese banken hebben via repo-transacties met de ECB voor vele miljarden euro's aan Griekse en Portugese staatsobligaties in onderpand gegeven om in hun liquiditeitsbehoefte te voorzien. Daarnaast heeft de ECB voor naar schatting 40 miljard euro aan Griekse staatsobligaties opgekocht. Een afboeking van de nominale waarde zou een verlies voor de ECB tot gevolg hebben en kunnen betekenen dat de ECB zelf opnieuw gekapitaliseerd moet worden.

Verlenging van de looptijd

Een volgende optie is een al dan niet vrijwillige verlenging van de looptijd van de uitstaande obligaties, al dan niet met behoud van de bestaande couponrente. De obligatie zou dan pas over tien of twintig jaar aflopen in plaats van dit of volgend jaar. De obligaties zouden dan gewoon op de balans van de financiële instellingen kunnen blijven staan en het uitgevende land zou de schuld niet hoeven te herfinancieren. Het is echter nog maar de vraag of financiële instellingen hiermee vrijwillig zouden instemmen.

Een variant op een verlenging van de looptijd is het uitruilen van bestaande obligaties voor nieuwe obligaties met een langere looptijd van een nieuw op te richten fonds. Via een dergelijk plan is in de jaren tachtig ook de crisis rondom de schulden van Latijns-Amerikaanse landen opgelost.

Een complicerende factor is dat financiële marktpartijen op meerdere manieren aan risico op staatsschuld zijn blootgesteld. Financiële instellingen kopen van elkaar zogenaamde credit default swaps om zich in te dekken tegen een mogelijk bankroet van een tegenpartij. Echter, tegenover de ontvangende partij staat, net als bij een gewone verzekering, een uitkerende partij. Het is onbekend hoeveel van deze credit default swaps er uit staan en wie voor welk bedrag in handen heeft. Er bestaat derhalve de vrees dat een bankroet

van Griekenland of een ander land tot nieuwe onrust op de financiële markten leidt. De onzekerheid wordt versterkt doordat onbekend is of afstempelen van schulden of een verlenging van de looptijd als een bankroet zullen worden aangemerkt.

Zwakke landen stappen uit de euro

Een alternatief is dat landen als Griekenland uit de euro stappen. Griekenland zou in dat geval een zelfstandig monetair economisch beleid kunnen voeren. Een eventuele nieuwe Griekse valuta zou bij invoering echter direct sterk in waarde dalen ten opzichte van de euro waardoor de exportpositie weliswaar zou verbeteren, maar een herstructurering van de schuld onvermijdelijk zou worden. De schuld staat immers uit in euro's. Omgerekend in de nieuwe valuta zou de overheidsschuld als percentage van het bbp tot ongeken- de hoogte stijgen. Invoering van een nieuwe munt zou derhalve gelijk staan aan een bankroet. Een conversie zou ook een grote kapitaalvlucht uit Griekenland tot gevolg hebben. De Griekse banken zouden direct omvallen en, om een bankrun te voorkomen, genatio- naliseerd moeten worden. Uittreding van Griekenland zou verder de vrees oproepen dat andere landen zouden kunnen volgen, waardoor er een enorme kapitaalvlucht uit deze landen en de eurozone als geheel zou ontstaan. De gevolgen van uittreding van een enkel land zijn, kortom, niet te overzien.

Bij de afweging van de diverse opties wordt niet alleen gekeken naar de directe kosten en baten, maar ook naar de indirecte voor- en nadelen van verdere steunoperaties of het afwijzen daarvan. Als Griekenland, Portugal of Spanje uit de euro zouden stappen, zou dit grote gevolgen hebben voor de Nederlandse export. Het zou niet alleen nadelig zijn voor de Nederlandse export naar deze landen, maar ook voor de export van bijvoorbeeld land- en tuinbouwproducten naar andere landen. Een nieuwe Griekse, Spaanse of Portugese munt zou onmiddellijk sterk in waarde dalen ten opzichte van de euro waardoor produc- ten een stuk goedkoper worden dan die van Nederlandse producenten.

Conclusie

Door de onderlinge verwevenheid van banken, centrale banken en overheden is een oplos- sing van de Europese schulden crisis nog niet in zicht. De leningen die in het voorjaar van 2010 door de EU en het IMF aan Griekenland werden toegekend hadden als doel een liqui- diteits crisis te voorkomen en ruimte te creëren om tot een structurele oplossing te komen.

Op de lange termijn zijn herkapitalisatie van de banken, het terugdringen van de over- heidsschulden en het vereffenen van de macro-economische onevenwichtigheden essen- tieel. Daarnaast is een beleid gericht op herstel van de economische groei van belang, want alleen dan zullen landen als Griekenland, Spanje, Portugal en Ierland in staat zijn de huidige crisis te boven te komen. Anders dan in de jaren voorafgaand aan de crisis zal de

groei in deze landen moeten komen uit de verhandelbare sector en de export. Totdat er een structurele oplossing is, blijft de schulden crisis als een donkere wolk boven de financiële markten hangen en zijn de gevolgen ongewis. Dit geldt ook voor het Nederlandse financiële stelsel en de Nederlandse overheid die garant staat voor een deel van het Europese noodfonds.

8

De werkelijkheid achter het inflatiecijfer

- Verschillen tussen bevolkingsgroepen
- Verschillen tussen verkooppunten
- Verschillen in aankoopfrequentie
- Conclusie

De werkelijkheid achter het inflatiecijfer

Van alle cijfers die het CBS publiceert, is de inflatie een van de meest in het oog springende. Inflatie is een herkenbaar verschijnsel en beïnvloedt het leven van alledag. Iedereen voelt het in zijn portemonnee als het kopje koffie op het terras of het vullen van de benzinetank wat duurder is geworden. Waar economische groei en werkloosheid voor veel mensen abstracte begrippen zijn met nauwelijks invloed op iemand die zijn of haar baan behoudt, raakt inflatie iedereen.

Inflatie heeft grote financiële gevolgen voor nagenoeg iedere Nederlander. Niet alleen direct doordat producten duurder of goedkoper worden, maar ook indirect. Met de ontwikkeling van de consumentenprijzen worden namelijk ook huren, belastingen, toeslagen, uitkeringen, lonen en pensioenen geïndexeerd. Macro-economisch zijn hier miljarden mee gemoeid, wat het belang van een goed en betrouwbaar inflatiecijfer onderstreept.

Mede doordat inflatie dicht bij de alledaagse praktijk staat, roept het vaak discussie op. Dit was duidelijk merkbaar na het verdwijnen van de gulden in 2002 en het stijgen van de voedsel- en brandstofprijzen in 2008 en 2010. Veel mensen herkenden zich niet in de officiële inflatiecijfers en meenden dat de inflatie in werkelijkheid veel hoger was dan statistische bureaus claimden. Immers, de prijs van hun dagelijkse boodschappen steeg veel harder dan de statistieken aangaven.

In dit artikel gaat het CBS dieper in op de wereld achter het inflatiecijfer. Zo worden achtereenvolgens verschillen in inflatie tussen bevolkingsgroepen, tussen verkooppunten en in aankoopfrequentie toegelicht. Al deze verschillen kunnen leiden tot afwijkingen van de gemiddelde officiële inflatie. Hierdoor beleeft de ene consument een heel andere inflatie dan de andere en kunnen mensen het gevoel hebben dat de prijzen veel meer zijn gestegen dan blijkt uit de berekeningen van het CBS.

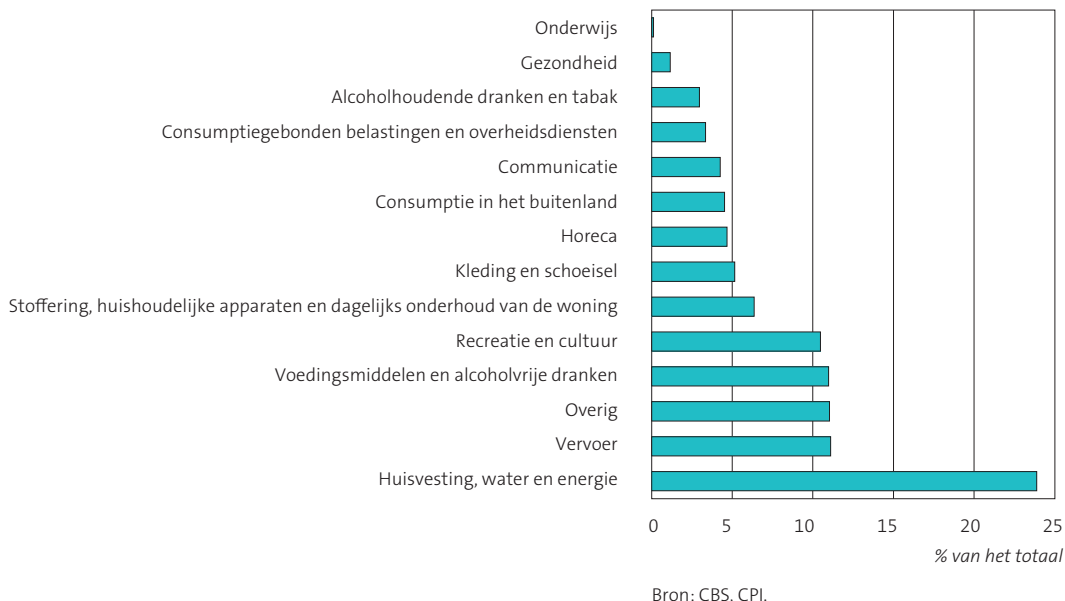
Verschillen tussen bevolkingsgroepen

Het totale inflatiecijfer is een samengesteld cijfer. Het wordt in de eerste plaats bepaald door prijsveranderingen van individuele goederen en diensten, zoals een brood, een pak koffie of een herenknipbeurt. Evenzo belangrijk is echter hoeveel consumenten uitgeven

aan deze goederen en diensten. Daarom moet worden bepaald hoe zwaar deze producten meetellen in de consumptie van huishoudens. Met dat aandeel in de totale consumptieve bestedingen worden de prijsveranderingen van de onderscheiden goederen en diensten gewogen. Zo besteedden Nederlanders in 2010 gemiddeld 11,3 procent van hun uitgaven aan voeding en alcoholvrije dranken. Dit betekent dat prijsveranderingen in deze groep voor 11,3 procent meetellen in de totale inflatie.

Het onderstaande diagram geeft voor alle Nederlanders de gemiddelde relatieve bestedingen weer over de periode 2006–2010. Duidelijk is dat veruit het meest wordt uitgegeven aan huisvesting, water en energie. Daarnaast vormen het vervoer, voedingsmiddelen en recreatie en cultuur de grootste kostenposten.

8.1 Bestedingen huishoudens, 2006-2010

De gewichten worden berekend voor de totale bevolking en zijn dus gemiddelden. Ze gelden daarmee tegelijk voor iedereen en voor niemand in het bijzonder. Afhankelijk van het specifieke bestedingspatroon van een individuele Nederlander kan zijn of haar ‘persoonlijke’ inflatie heel anders uitpakken dan de totale inflatie.

Op de website van het CBS staat de ‘persoonlijke inflatiecalculator’. Hiermee kan niet alleen iedereen zijn eigen ondervonden inflatie berekenen, maar is ook te zien hoe zwaar

producten en diensten meetellen in de inflatie. Prijsstijgingen en -dalingen hebben voor iedereen andere gevolgen. Zo ziet een fervente roker accijnsverhogingen duidelijk terug in een hogere persoonlijke inflatie. Voor niet-rokers werkt dat effect ook, maar dan tegengesteld. Hun persoonlijke inflatie zal juist lager zijn dan gemiddeld. Het is ondoenlijk en weinig inzichtelijk om verschillen tussen persoonlijke inflatiecijfers te analyseren. Interessanter is het om te kijken in hoeverre verschillende bevolkingsgroepen als geheel verschillende inflatiecijfers kennen.

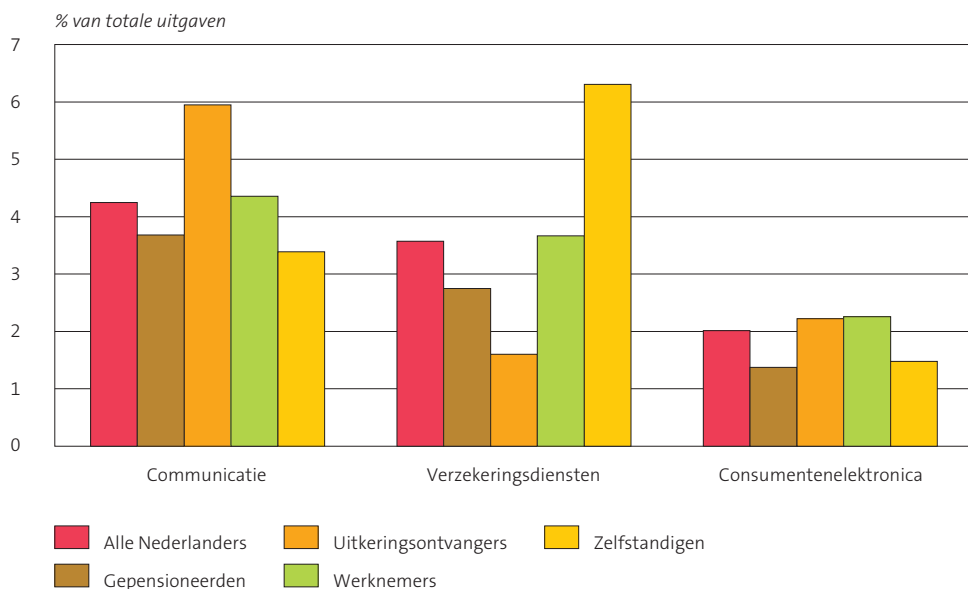
Inflatie het laagst voor uitkeringsontvangers

Voor deze analyse wordt de bevolking opgedeeld in vier sociaaleconomische groepen, op basis van de belangrijkste inkomstenbron. Dit zijn werknemers, uitkeringsontvangers, gepensioneerden en zelfstandigen. Van deze groepen heeft het CBS veel kenmerken goed in beeld, waaronder de relatieve bestedingen. Dit is helaas minder het geval voor andere indelingen, bijvoorbeeld op basis van leeftijd, geslacht, inkomen of herkomst. Voor een dergelijke indeling is hier daarom niet gekozen.

De grootste verschillen tussen de genoemde bevolkingsgroepen zijn te vinden in de relatieve bestedingen aan drie categorieën goederen en diensten: communicatie, consumentenelektronica en verzekeringen. Zo besteden uitkeringsontvangers een groter aandeel van hun uitgaven aan communicatie dan de andere bevolkingsgroepen. Voor gepensioneerden en zelfstandigen geldt het tegenovergestelde. Uitkeringsontvangers hebben daardoor in verhouding meer geprofiteerd van het feit dat de prijzen in de bestedingscategorie communicatie de afgelopen vijf jaar met 7,6 procent zijn gedaald.

Omgekeerd geven gepensioneerden minder geld uit aan consumentenelektronica zoals televisies, dvd-spelers en pc's, waardoor zij minder profiteerden van de dalende prijzen van deze artikelen. Voor zelfstandigen geldt weer dat ze relatief meer besteden aan verzekeringen, waarvan de prijzen met 12,5 procent juist harder dan gemiddeld zijn gestegen.

8.2 Relatieve bestedingen, 2006-2010

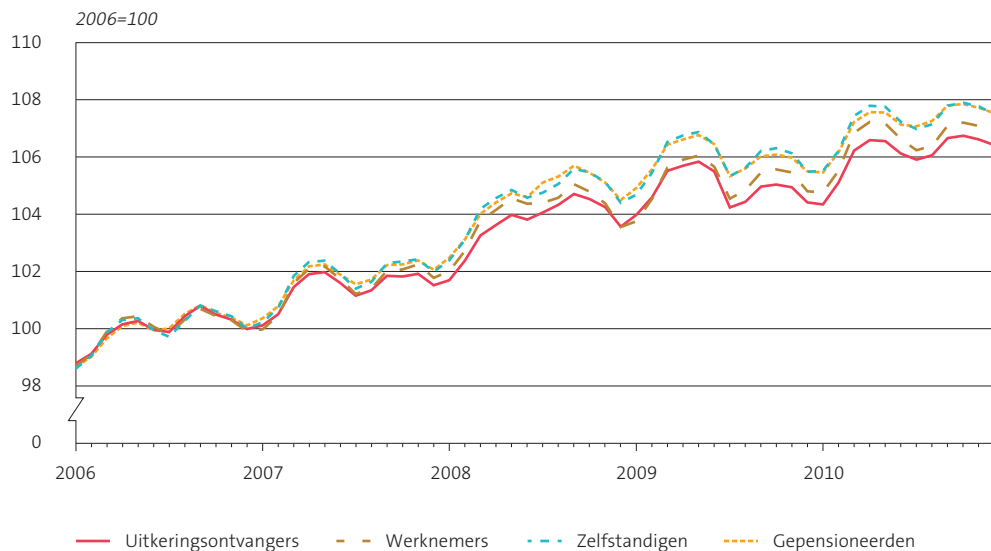

Bron: CBS, CPI.

De verschillende uitgavenpatronen hebben gevolgen voor de inflatie voor de betreffende bevolkingsgroepen. Zo zijn in de periode 2006–2010 de prijzen voor gepensioneerden en zelfstandigen het hardst gestegen. Voor beide bevolkingsgroepen namen de prijzen van hun gemiddelde uitgavenpakket in vijf jaar tijd met gemiddeld 9 procent toe. Met 7,7 procent was de prijsstijging voor uitkeringsontvangers het laagst. Werknemers vormen met ruim 60 procent van de bevolking verreweg de grootste groep. Zij kenden een gemiddelde prijsstijging van de door hen consumeerde producten van 8,2 procent. De officiële inflatie, dus voor alle Nederlanders samen, bedroeg over deze periode 8,4 procent.

Inflatie voor uitkeringsontvangers het laagst

8.3 Consumentenprijsindex naar bevolkingsgroep

Bron: CBS, CPI.

Verschillen tussen verkooppunten

Voor de persoonlijke inflatie van een consument maakt het niet alleen uit *wat* hij koopt, maar ook *waar*. Voor uiteenlopende goederen en diensten bestaan grote verschillen in prijsniveaus. Boodschappen zijn bij de ene supermarkt duurder dan bij de andere en op vergelijkingssites op internet is te zien dat er voor ieder elektronisch apparaat grote prijsverschillen bestaan.

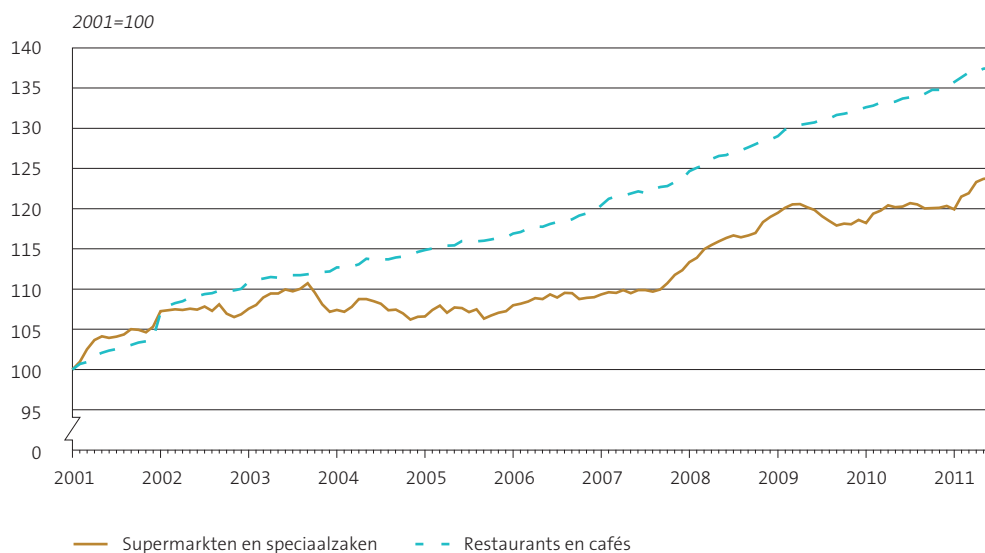
Behalve verschillen tussen prijsniveaus bestaan er ook verschillen in prijsontwikkeling. Een bekend voorbeeld is de supermarktoorlog van 2004 en 2005, toen sommige supermarkten prijzen van veel artikelen in hun assortiment verlaagden of minder verhoogden dan de concurrentie. Dit had effect op het inflatiecijfer in die jaren, dat vooral voor levensmiddelen erg gematigd was.

De supermarktoorlog was echter een relatief kortstondig fenomeen. Langdurige verschillen in inflatiecijfers tussen verschillende verkooppunten zijn zeldzaam. Het meest in het oog lopende verschil is dat tussen uitgaven aan eten en drinken binnenshuis en buitenshuis.

Prijzen in de horeca sneller gestegen dan in supermarkten en speciaalzaken

De prijsstijging van eten en drinken bij supermarkten en speciaalzaken (bakkers, slagers, slijterijen, enzovoort) lag over het algemeen duidelijk lager dan bij restaurants en cafés. Sinds 2001 zijn de prijzen bij restaurants en cafés met gemiddeld 3,1 procent per jaar gestegen. Bij supermarkten en speciaalzaken was dit met 2,1 procent een vol procentpunt lager. Hier is het effect van de supermarktoorlog duidelijk zichtbaar. Gedurende heel 2004 en het grootste deel van 2005 was daar sprake van deflatie, oftewel een prijsdaling op jaarbasis. Bij restaurants en cafés kwam dit nooit voor. Verder maakten de horecaprijzen in januari 2002, de maand waarin de euro zijn intrede deed, een opvallende sprong. De prijzen waren toen plotseling 3,1 procent hoger dan een maand eerder. Een dergelijk grote stijging in één maand is in deze periode verder niet voorgekomen.

8.4 Consumentenprijzen

Bron: CBS, CPI.

Het prijsverloop van voeding en dranken bij supermarkten en speciaalzaken is veel grilliger dan in de horeca. Dit komt doordat loonkosten in de horeca veel belangrijker zijn dan bij supermarkten en speciaalzaken. Loonkosten ontwikkelen zich namelijk stabiel dan voedselprijzen, waar supermarkten en speciaalzaken vooral afhankelijk van zijn. De gevolgen van de stijgingen van de wereldmarktprijzen van voedsel in 2008 en de daaropvolgende dalingen in 2009 zijn ook duidelijk te zien in de supermarktprijzen in figuur 8.4.

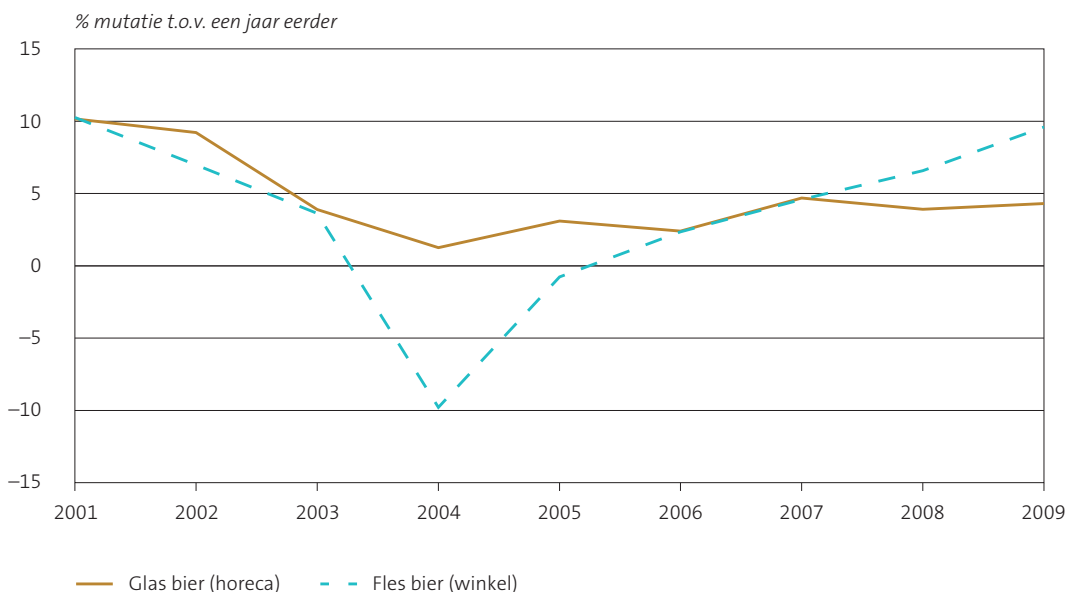
Bier drinken: thuis of op het terras?

Een voor de hand liggend product voor een prijsvergelijking tussen horeca en winkel is die van een biertje. Van dit artikel en enkele tientallen andere, houdt het CBS sinds enkele jaren de gemiddelde prijs bij. Voor de horeca gaat het om de gemiddelde prijs van een glas bier bij restaurants, cafés en cafetaria's. Voor winkels gaat het om de gemiddelde prijs van een flesje bier van 30 centiliter, gekocht in een krat van 24 stuks.

De prijs van de laatste is natuurlijk een stuk lager. In de eerste plaats doordat het in bulk verkocht wordt en in de tweede plaats

doordat de extra diensten in de horeca een prijskaartje hebben. Toch valt op dat de prijs van een glas bier in de horeca de afgelopen tien jaar veel sneller is gestegen dan van een flesje bier in de winkel, namelijk gemiddeld 4,7 respectievelijk 3,5 procent per jaar. Dit komt met name door de snelle prijsstijging in de horeca in 2001 en 2002 en de prijsdaling in de winkel in 2004 en 2005 als gevolg van de supermarktoorlog. In 2007 begonnen de winkels aan een inhaalslag; sindsdien stijgt de prijs van een biertje daar met gemiddeld 8,1 procent per jaar, tegenover 4,1 procent in de horeca.

Prijsstijging bier

Bron: CBS, CPI.

Verschillen in aankoopfrequentie

Uitgaven aan levensmiddelen in supermarkten en speciaalzaken en aan eten en drinken buiten de deur hebben gemeen dat consumenten ze met enige regelmaat doen en dat ze de prijs rechtstreeks uit de portemonnee betalen. Dit geldt niet voor alle uitgaven. Veel consumentenbestedingen gaan naar goederen en diensten die ze slechts af en toe aanschaffen, of die automatisch worden afgeschreven. Voorbeelden van onregelmatige aankopen zijn auto's en andere duurzame goederen. Automatische afschrijvingen zijn bijvoorbeeld verzekeringen en woonlasten.

Consumenten zijn zich veel bewuster van de prijzen van producten die ze regelmatig aanschaffen en direct uit de zak betalen, de zogeheten routine-uitgaven, dan voor andere uitgaven. Iedereen merkt het direct als benzineprijzen stijgen of dalen, maar prijsveranderingen van auto's vallen veel minder op. Dit betekent dat als prijzen van routine-uitgaven sneller stijgen dan gemiddeld, het kan lijken alsof de prijzen in het algemeen sneller stijgen dan de inflatie aangeeft.

Dit fenomeen deed zich duidelijk voor na de invoering van de euro. In het introductiejaar 2002 was de gemiddelde inflatie 3,3 procent. In de horeca, een duidelijk voorbeeld van een sector waar consumenten vaak en rechtstreeks geld besteden, was de prijsstijging op jaarbasis het dubbele. Gecombineerd met het feit dat het gebruiken van een nieuwe munteenheid consumenten bewuster naar prijzen deed kijken, leek het al snel dat het officiële inflatiecijfer de werkelijkheid onderschatte.

Wat kost autorijden?

Van alle consumentenprijzen zijn die van autobrandstoffen waarschijnlijk degene die het scherpst in de gaten gehouden worden. De media maken er doorgaans melding van als de prijzen van diesel en benzine snel stijgen en verschillende consumentenorganisaties publiceren overzichten van gemiddelde adviesprijzen. Ook het CBS publiceert gemiddelde dagprijzen zoals die aan de pomp worden betaald.

Ondanks de aandacht voor de prijzen van autobrandstoffen gaat slechts iets meer dan een derde van de kosten van autorijden daarin zitten. Over de periode 2006–2010 vormden uitgaven aan brandstoffen gemiddeld 35 procent van de totale kosten van autorijden. Andere uitgaven zijn die voor de aanschaf

van een auto (23 procent), onderhoud en reparatie (18 procent), verzekeringen (13 procent) motorrijtuigenbelasting (12 procent), parkeer- en tolgelden (1 procent) en technische keuringen (0,4 procent).

In onderstaande tabel zijn de jaarlijkse prijsveranderingen van al deze onderdelen opgenomen, inclusief de totale prijsverandering van de kosten van autorijden en de inflatie. In drie van de vier jaren is de prijsstijging van brandstoffen het meest extreem. Alleen in 2008 steeg de motorrijtuigenbelasting sneller. In 2009 daalden de brandstofprijzen juist scherp. Deze extreme schommelingen zijn het gevolg van de vaak sterke prijsfluctuaties van olie op de wereldmarkt.

Kosten autorijden

	2007	2008	2009	2010
<i>% verandering t.o.v. een jaar eerder</i>				
Auto's	1,0	-1,1	-0,8	-0,6
Brandstoffen	3,1	6,4	-9,5	11,6
Onderhoud en reparatie	1,2	5,4	4,8	2,1
Verzekering	-2,8	0,6	1,8	0,1
Motorrijtuigenbelasting	2,2	7,2	6,4	6,4
Parkeer- en tolgeld	4,2	5,1	5,7	3,8
Technische keuringen	-4,9	-5,4	-2,6	-1,7
Autorijden	1,4	4,0	-1,4	5,5
Inflatie	1,6	2,5	1,2	1,3

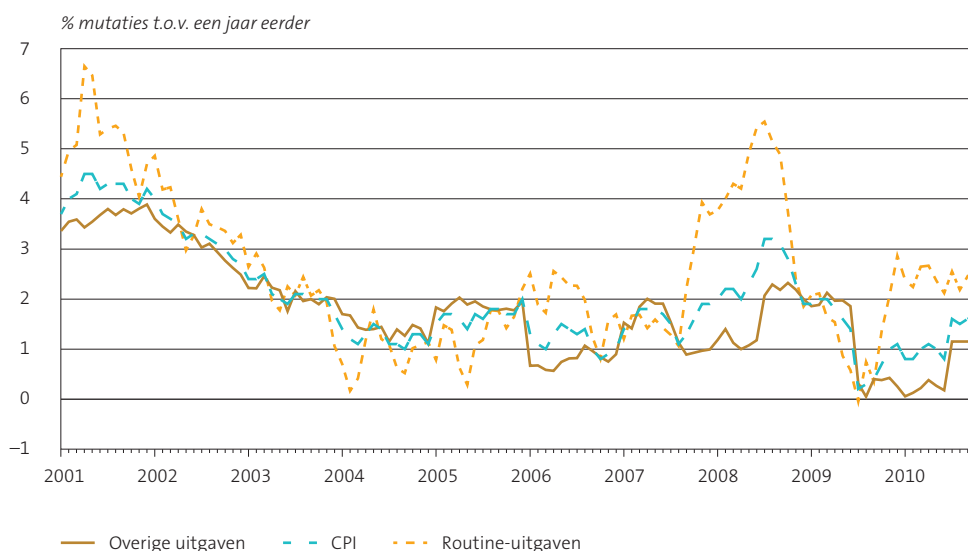
Bron: CBS, CPI.

Vaak gekochte artikelen sneller in prijs gestegen

Om het verschil in prijsstijgingen inzichtelijk te maken, verdelen we de totale consumentenbestedingen in twee groepen. Aan de ene kant de routine-uitgaven en aan de andere kant uitgaven die minder frequent en/of minder direct zijn. Enkele belangrijke en bekende voorbeelden van routine-uitgaven zijn de aankoop van levensmiddelen, motorbrandstoffen, entreekaartjes, boeken en tijdschriften, horecadiensten en kappersdiensten. Samen zijn deze routine-uitgaven goed voor ongeveer een derde van de totale bestedingen.

In de periode 2001–2010 lag de inflatie van routine-uitgaven gemiddeld 0,7 procentpunt hoger dan die van niet-routine-uitgaven en 0,5 procentpunt boven de totale inflatie. Dit is in lijn met uitkomsten van een eerder onderzoek van Eurostat. Dit liet zien dat in de periode van 1997 tot 2008 de inflatie van routine-uitgaven in de hele Europese Unie gemiddeld 1,2 procentpunt hoger lag dan de inflatie van overige uitgaven. Het verschil met de totale inflatie was 0,6 procentpunt.

8.5 Inflatie naar type uitgaven

Bron: CBS, CPI.

De verschillen in de inflatie tussen routine-uitgaven en overige uitgaven wisselen echter sterk in de tijd. In 2001 en 2002 lag de inflatie van routine-uitgaven duidelijk boven die

van andere uitgaven. Dit was mede het gevolg van de verhoging van de btw in 2001 en de invoering van de euro in 2002. De supermarktoorlog in 2004 en 2005 had daarentegen het tegenovergestelde effect. De grootste verschillen tussen beide categorieën vonden plaats in 2008 en 2010, toen sterk stijgende prijzen van grondstoffen op de wereldmarkt de prijzen van voedsel en brandstof deden stijgen. Dit effect was op de totale inflatie duidelijk zichtbaar, maar nog meer in de inflatie van routine-uitgaven. Deze aanzienlijke verschillen verklaren mede waarom het voor consumenten soms lijkt dat de werkelijke inflatie hoger is dan de officiële inflatie.

Conclusie

Verschillende fenomenen zorgen er voor dat de door de consument gevoelde inflatie soms anders kan zijn dan de werkelijke inflatie zoals het CBS die meet. Vooral verschillen in de prijsontwikkeling tussen routine-uitgaven, die erg zichtbaar zijn en andere minder opvallende uitgaven dragen daaraan bij. Zo steeg de prijs van een glas bier sinds 2001 met gemiddeld 4,7 procent, terwijl de gemiddelde inflatie slechts 2,0 procent bedroeg. Ook zijn er verschillen in inflatie tussen verschillende bevolkingsgroepen. Uitkeringsontvangers kenden bijvoorbeeld een lagere inflatie dan zelfstandigen en gepensioneerden. Dit kwam vooral door hun relatief hogere uitgaven aan communicatie, waarvan de prijzen de laatste vijf jaar snel zijn gedaald. Daarnaast maakt ook de plaats van aankoop uit voor de ondervonden inflatie. De horeca kende de afgelopen tien jaar een veel hogere gemiddelde prijsstijging dan supermarkten en speciaalzaken. Dit alles nuanceert het totaalbeeld van de inflatie als geheel, dat als samengesteld cijfer niet alleen informeert, maar soms ook de verschillen verhult.

9

Aandeel dienstverlening niet verder toegenomen

- Omvang en ontwikkeling dienstverlening
- Structuur Nederlandse dienstverlening
- Productiebestemming
- Het intermediair verbruik
- Conclusie

Aandeel dienstverlening niet verder toegenomen

Nederland heeft vanaf de jaren zestig de overgang gemaakt naar een diensteneconomie. Waar ons land voordien vooral geld verdiende met de productie van goederen, is sinds begin jaren tachtig het verlenen van diensten de belangrijkste inkomstenbron. De aard van de aangeboden diensten is de laatste decennia wel verschoven. Zo vormen telecommunicatie en informatietechnologie nu imposante bedrijfstakken die producten aanbieden die twintig, dertig jaar geleden nog ondenkbaar waren.

De laatste tien jaar is het aandeel van de dienstverlening in de door de Nederlandse economie gegenereerde toegevoegde waarde echter gelijk gebleven. De verdienstelijking van de economie lijkt daarmee zijn maximale omvang te hebben bereikt. Dit artikel schetst een beeld van de Nederlandse diensteneconomie in de voorbije decennia. De aanleiding hiertoe is de introductie van een nieuwe bedrijfsindeling die meer recht doet aan de omvang en diversiteit van de dienstensector (zie bijlage).

Het artikel begint met de ontwikkeling van de relatieve omvang van de totale dienstensector. De Nederlandse situatie wordt daarbij vergeleken met die in de overige landen van de Europese Unie. Hierna wordt de structuur van de dienstverlening gepresenteerd. Vervolgens wordt bekeken wie de afnemers zijn van de geleverde diensten. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen consumenten, de overheid, het buitenland en andere bedrijven. Het artikel sluit af met een beschouwing over de verwevenheid van de dienstensector met de rest van de economie.

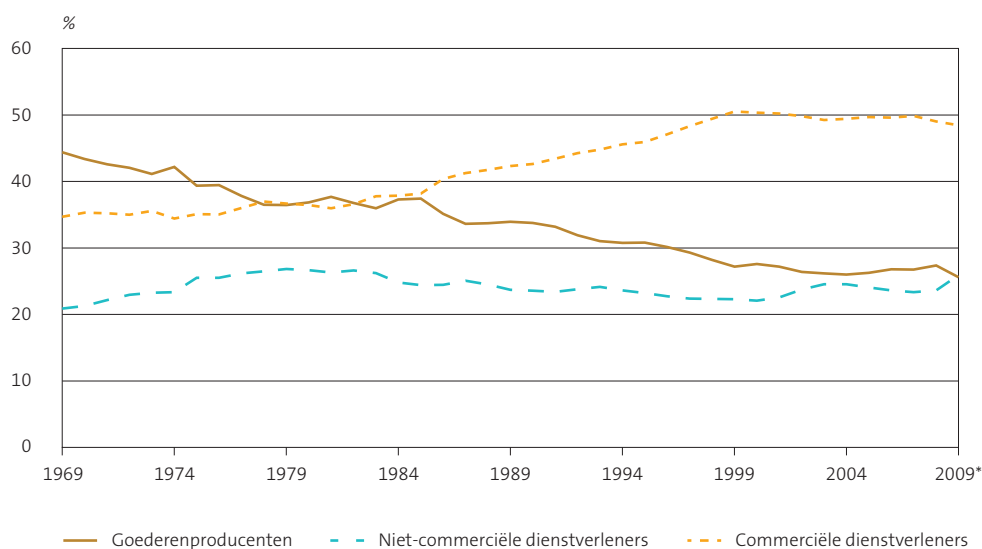
Omvang en ontwikkeling dienstverlening

Verdienstelijking Nederlandse economie stagneert

Al in de jaren zestig begon de relatieve bijdrage van de goederenproducenten aan de toegevoegde waarde van de Nederlandse economie te slinken. Dit hing vooral samen met de groei van de overheid, het onderwijs en de zorg, de zogenaamde niet-commerciële dienstverlening. De opkomst van de commerciële dienstverlening begon iets later, begin jaren tachtig. Aan het proces van verdienstelijking lijkt net voor het begin van het nieuwe millennium echter een einde te zijn gekomen. In 1999 bereikte de dienstverlening haar relatieve hoogtepunt, toen 50,5 procent van de toegevoegde waarde door deze

sector werd gegenereerd. Sindsdien is dit aandeel geslonken. Tussen 2003 en de kredietcrisis nam het aandeel van de goederenproducenten aan de toegevoegde waarde zelfs weer lichtelijk toe. Het aandeel van de toegevoegde waarde gegenereerd door de niet-commerciële dienstverlening was gedurende de hele periode doorgaans veel constanter. Het belang van de niet-commerciële dienstverlening nam in 2009 met 2,3 procentpunt sterk toe, maar dit kwam vooral doordat de toegevoegde waarde uit de overige bedrijfstakken tijdens de crisis fors daalde.

9.1 De totale toegevoegde waarde van de Nederlandse economie

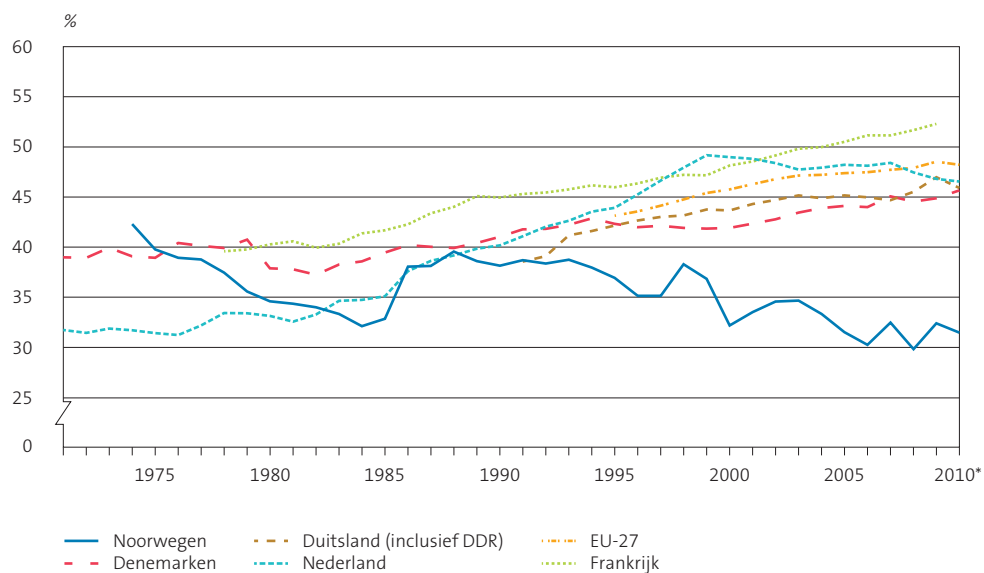
Bron: CBS, Nationale rekeningen, detailgegevens.

Nederlandse commerciële dienstverlening ligt op Europees gemiddelde

Het proces van verdienstelijking is in de hele Europese Unie te zien. In veel landen schreed deze, in tegenstelling tot de ontwikkeling in Nederland, ook na de millenniumwisseling nog voort. De omvang van de Nederlandse commerciële dienstverlening lag in 2009 net iets onder het Europees gemiddelde, terwijl Nederland in 1999 nog ruim 3 procentpunt boven dit gemiddelde uitkwam. Binnen Europa is vooral de situatie in Noorwegen afwijkend. Dit komt door de sterk ontwikkelde olie- en gaswinning. Hoewel op basis van de toegevoegde waarde de commerciële dienstensector in Noorwegen relatief klein is, werkt, net als in Nederland, ruim drie kwart van de beroepsbevolking in de dienstverlening. Dit komt doordat de winning en export van gas en olie niet erg arbeidsintensief is, maar wel

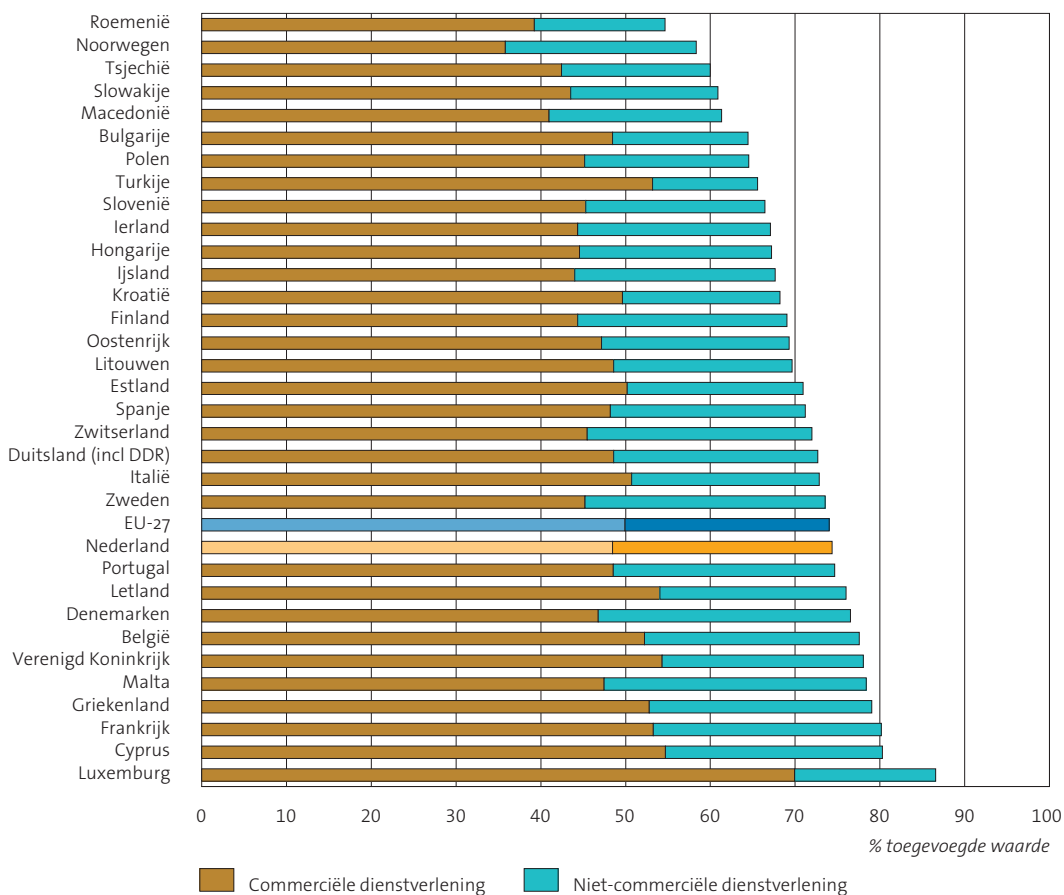
veel toegevoegde waarde creëert. Afgemeten aan de toegevoegde waarde heeft alleen Roemenië een nog kleinere dienstensector dan Noorwegen, maar hier is de economie daadwerkelijk sterk gericht op het produceren van agrarische en industriële goederen.

9.2 Omvang commerciële dienstverlening in totale toegevoegde waarde

Bron: Eurostat.

9.3 Omvang commerciële en niet-commerciële dienstensector, 2009*

Bron: CBS, Eurostat.

Structuur Nederlandse dienstverlening

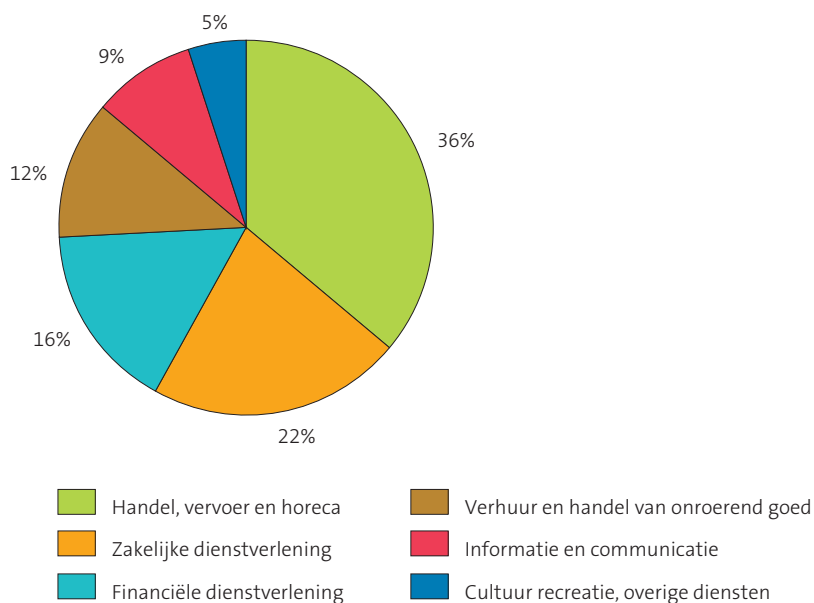
Handel en zakelijke dienstverlening het belangrijkste

Binnen de commerciële dienstverlening werd in 2010 ruim een derde van de toegevoegde waarde gegenereerd door handel, vervoer en horeca. Hierbinnen was de handel verantwoordelijk voor ruim twee derde van de gegenereerde toegevoegde waarde. De zakelijke dienstverlening was goed voor een aandeel in de toegevoegde waarde van 22 procent, terwijl de financiële dienstverlening 16 procent voor haar rekening nam. Verhuur van en handel in onroerend goed creëerde een aandeel van bijna 12 procent. De toegevoegde

waarde gegenereerd door zowel informatie en communicatie als vervoer en opslag lag net iets onder de 10 procent van het totaal.

9.4 Structuur commerciële dienstverlening, 2010*

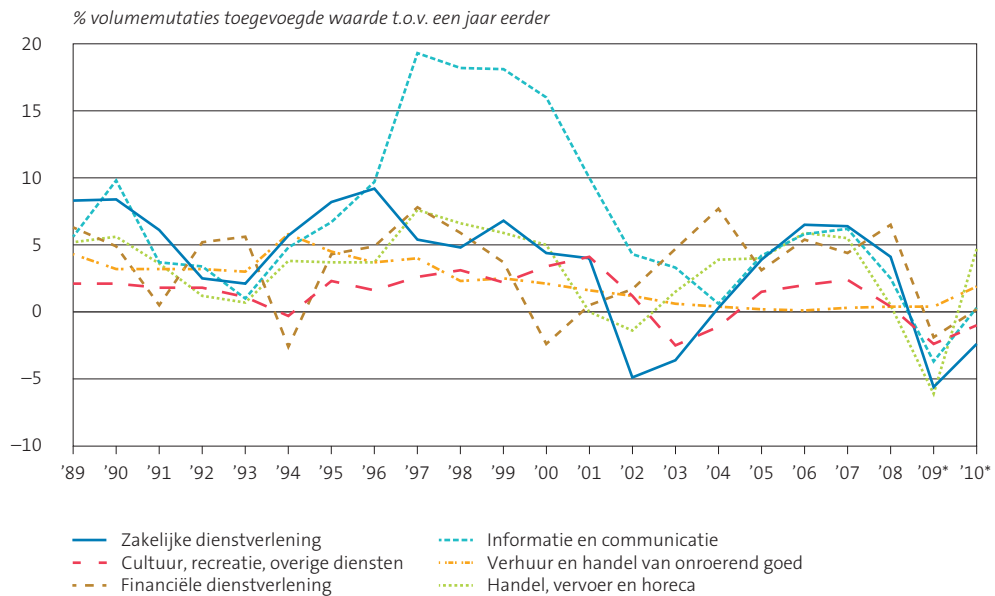
Toegevoegde waarde (totaal: 274 733 mln euro)

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

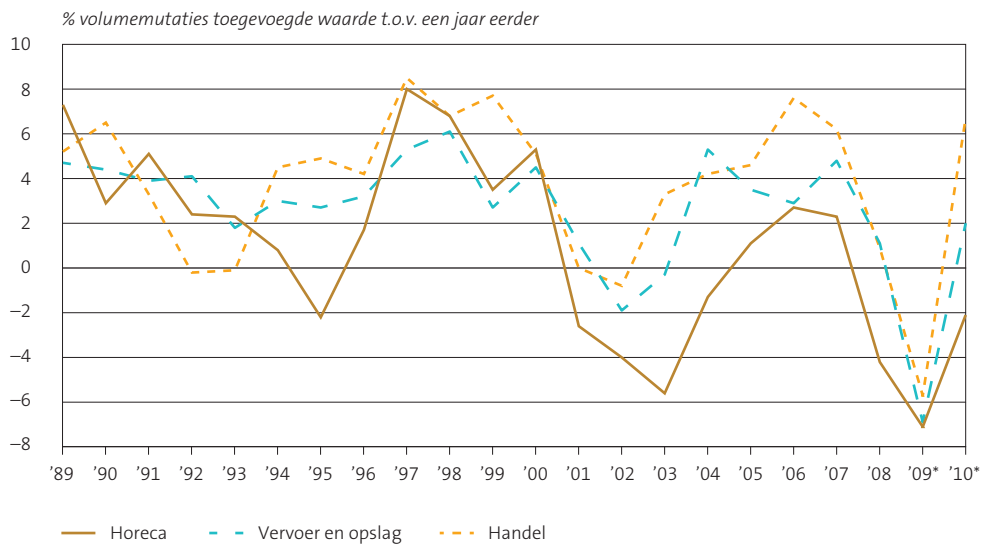
Handel, vervoer en horeca, en de zakelijke dienstverlening lieten na de eeuwwisseling een negatieve volumegroei van de toegevoegde waarde zien. Vanaf 2004 volgde een herstel, waarna de meeste dienstverlenende bedrijfstakken in 2006 en 2007 weer de groeicijfers van midden jaren negentig wisten te benaderen. De crisis van 2008 en 2009 maakte een einde aan deze opleving. In 2010 boekte alleen handel, vervoer en horeca en de minder conjunctuurgevoelige bedrijfstak verhuur en handel in onroerend goed (inclusief woningbouwverenigingen) duidelijk positieve groeicijfers.

9.5 Ontwikkeling commerciële dienstverlening

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

9.6 Ontwikkeling bedrijfsklassen binnen de commerciële dienstverlening

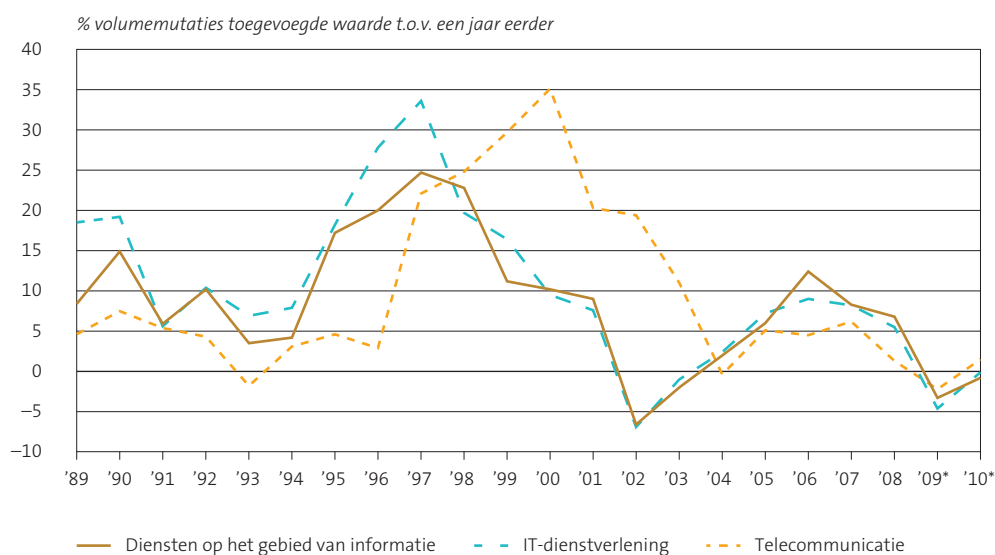

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

De horeca had in het nieuwe millennium niet alleen te maken met conjuncturele terugslagen, maar tevens met structurele krimp. De handel en het vervoer volgden vooral de conjuncturele ontwikkeling en hadden daarom last van het barsten van de internetzeepbel en de kredietcrisis.

Spectaculair is de opkomst van de ICT (informatie- en communicatietechnologie). Vanaf midden jaren negentig steeg de groei van deze bedrijfstak ver boven die van de andere dienstverleners uit. Het ging hier vooral om bedrijven in de telecommunicatie en dienstverlening op het gebied van informatie (webportalen) en informatietechnologie, zoals het ontwikkelen en uitgeven van software. In sommige jaren werden hier groeicijfers van 25 tot 35 procent geboekt. Met het leeglopen van de internetzeepbel na 2001 kregen ook deze bedrijfstakken het moeilijker. De groei van de informatie en communicatie is vanaf deze tijd 'genormaliseerd' en loopt mee met die van de overige dienstverleners.

9.7 Ontwikkeling ICT

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Productiebestemming

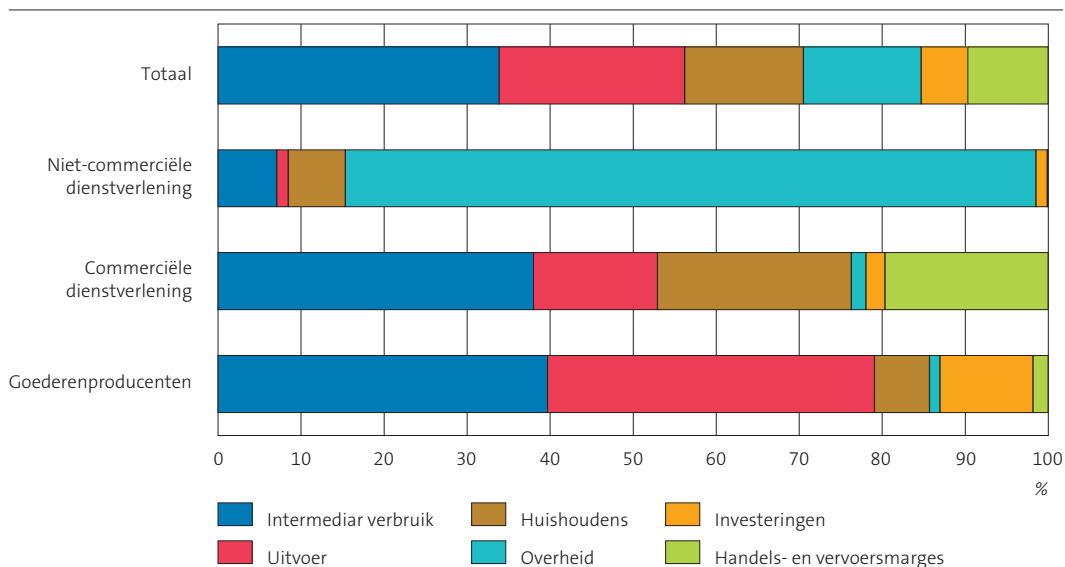
De productie van de diverse bedrijfstakken kan ingedeeld worden naar bestemming. Een deel (bijvoorbeeld de dienstverlening door kappers) wordt rechtstreeks door huishoudens

geconsumeerd, een ander deel (bijvoorbeeld halffabricaten) wordt geleverd aan andere bedrijven, en maakt zodoende deel uit van het intermediair verbruik. Andere bestemmingen zijn de overheidsconsumptie of investeringen. In 2010 leverde de Nederlandse economie 37,8 procent van haar totale productie (tegen aankooprijzen) aan het Nederlandse bedrijfsleven. Bijna 29 procent werd uitgevoerd, ruim 16 procent was bestemd voor consumptie door huishoudens en de overheid vormde de bestemming voor 10 procent van de totale Nederlandse productiewaarde. Ten slotte was bijna 7 procent bestemd voor investeringen.

De bestemming van de geleverde diensten

De bestemming van de productie van de commerciële dienstverlening verschilt van die van de goederenproducenten en de niet-commerciële dienstverlening. Die laatste categorie produceert per definitie veelal voor haar eigen consumptie, terwijl de goederenproducenten meer voor het intermediair verbruik produceren en vooral veel meer uitvoeren dan de commerciële dienstverlening. Deze laatste bedrijfstak levert vrij veel productie – geleverde diensten – voor het intermediair verbruik van andere bedrijfstakken en voert slechts 15 procent van haar totale productie uit naar het buitenland. Ook de handels- en vervoersmarges vertegenwoordigen een groot aandeel binnen de totale productiewaarde van de commerciële dienstverlening. Deze marges zijn in het leven geroepen om zuivere productiestromen te creëren.

9.8 Bestemming productie, 2010*

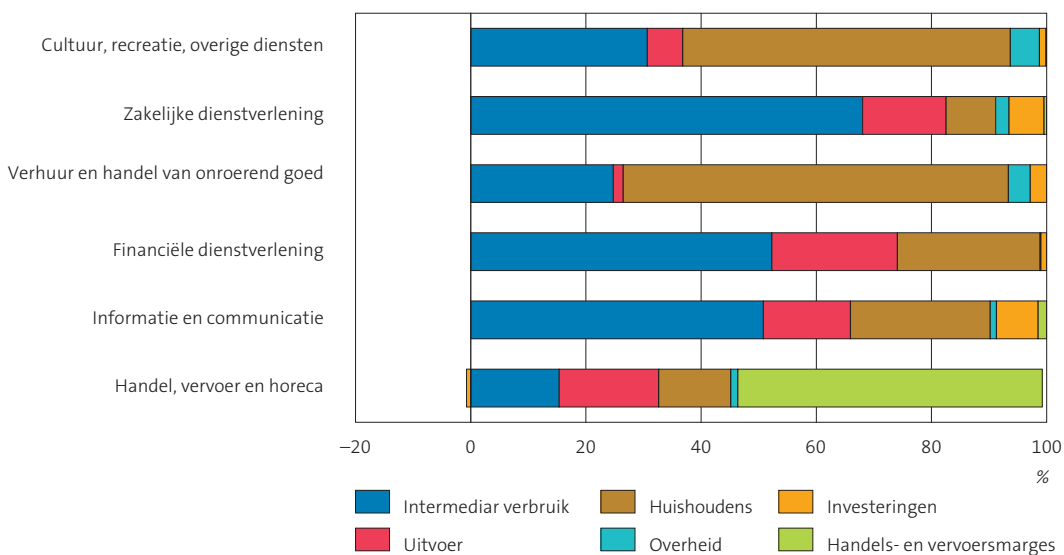
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

N.B. Niet meegenomen zijn de veranderingen in voorraden en de afgedragen minus toegerekende BTW.

Als verder op de commerciële dienstverlening wordt ingezoomd, blijkt dat de productiebestemming niet zo eenduidig is als hierboven werd beschreven. De bedrijfstakken verhuur en handel in onroerend goed, en cultuur, recreatie en overige diensten leveren vooral aan de consument, terwijl de productie van handel, vervoer en horeca logischerwijs voor meer dan de helft uit handels- en vervoersmarges bestaat. Binnen het vervoer is het alleen de afdeling post en koeriers die voornamelijk voor het intermediair verbruik van andere bedrijven produceert. De overige vervoersbedrijfstakken leveren een groter aandeel aan het buitenland dan dat zij aan binnenlands intermediair verbruik afstaan. Dit komt deels doordat de vervoersmarges hiervan zijn afgesplitst. Restaurants en cafés richten zich vooral op de consumptieve bestedingen door huishoudens en veel minder op andere bedrijven, zoals de uitbesteding van catering. Het zijn vooral de zakelijke en financiële dienstverlening en ICT die voornamelijk aan andere bedrijfstakken leveren.

Binnen de zakelijke dienstverlening leveren alleen de veterinaire dienstverlening, de reisbureaus en reisorganisaties een aanzienlijk deel van hun productie direct aan de consument. Opmerkelijk is dat de research veel aan de overheid en het buitenland levert, en veel minder aan binnenlandse bedrijven. Ook juridische diensten en administratie, holdings en managementadviesbureaus, en architecten- en ingenieursbureaus leveren in mindere mate aan het buitenland. De output van deze laatste bedrijfstak (de architecten) vormt voor de afnemer vaak een investering. De meerderheid van de bedrijven binnen de zakelijke dienstverlening levert echter vrijwel uitsluitend aan andere bedrijfstakken. Denk daarbij aan schoonmaakbedrijven, hoveniers, beveiligings- en opsporingsdiensten en vooral uitzendbureaus en het reclamewezen.

9.9 Bestemming productie dienstverlening, 2010*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

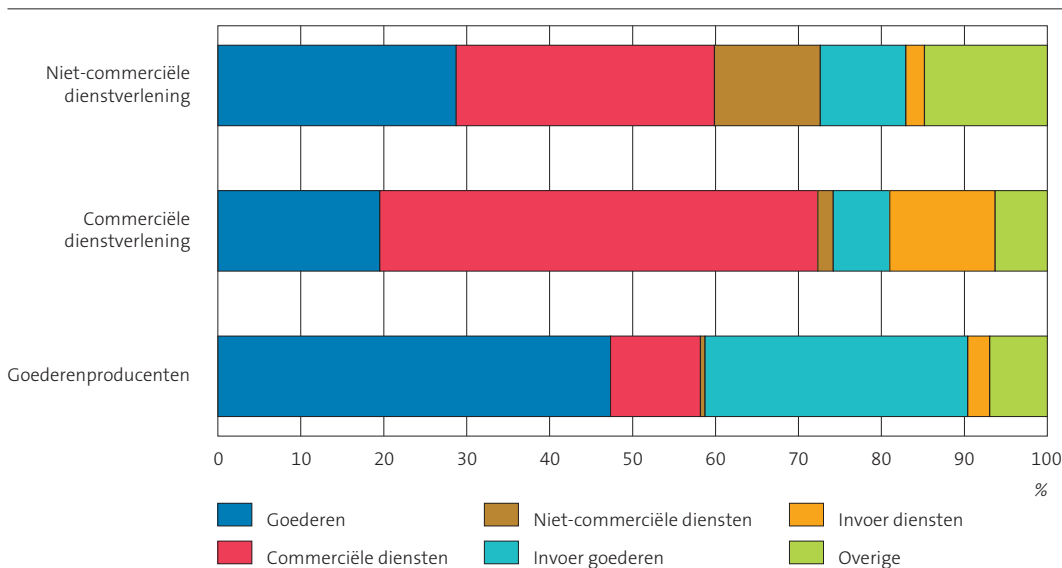
Het intermediair verbruik

Toename van groei of uitbestedingen

De toename van het belang van de dienstverlening tot 1999 werd deels veroorzaakt door het afstoten van dienstverlenende activiteiten door goederenproducenten. Schoonmaak, catering en beveiliging werden en masse uitbesteed aan gespecialiseerde bedrijven, waarbij de betrokken werknemers vaak ook overgingen. Hoewel deze werknemers gewoon hetzelfde werk bleven doen, viel het bedrijf waar zij voor werkten niet langer onder de goederenproductie, maar binnen de zakelijke dienstverlening. De toegevoegde waarde van de dienstensector nam hierdoor toe, net als het intermediair verbruik van de goederenproducerende bedrijfstakken. De door deze laatste sector gegenereerde toegevoegde waarde nam echter wel af.

Voor elke bedrijfstak kan worden uitgerekend waar het intermediair verbruik vandaan komt. Op deze manier wordt snel duidelijk of de relatieve toename van de toegevoegde waarde van de commerciële dienstverlening tot de millenniumwisseling het resultaat was van autonome groei van de dienstverlening of dat hier sprake was van het uitbesteden van taken door de goederenproducerende bedrijven aan de dienstverlenende sector. In dat laatste geval zou het verbruik van goederenproducerende bedrijven afkomstig uit de dienstensector in verhouding moeten toenemen.

9.10 De verdeling van het intermediair verbruik door drie hoofdgroepen, 1988

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

N.B. De categorie 'overige' bevat subsidies, belastingen, invoerrechten, en handels- en vervoersmarges.

De verdeling van het intermediair verbruik in 1988

In 1988¹⁾ was bijna de helft van het intermediair verbruik van de goederenproductie afkomstig van Nederlandse goederenproducenten. Ruim 31 procent bestond destijds uit ingevoerde goederen. Slechts 10,8 procent van het intermediair verbruik was afkomstig uit de commerciële dienstverlening. Het ging hierbij om de inhuur van uitzendkrachten, administratie, transport en logistiek. De niet-commerciële dienstverlening maakte naar verhouding meer gebruik van commerciële diensten: ruim 31 procent van haar totale verbruik was uit deze sector afkomstig.

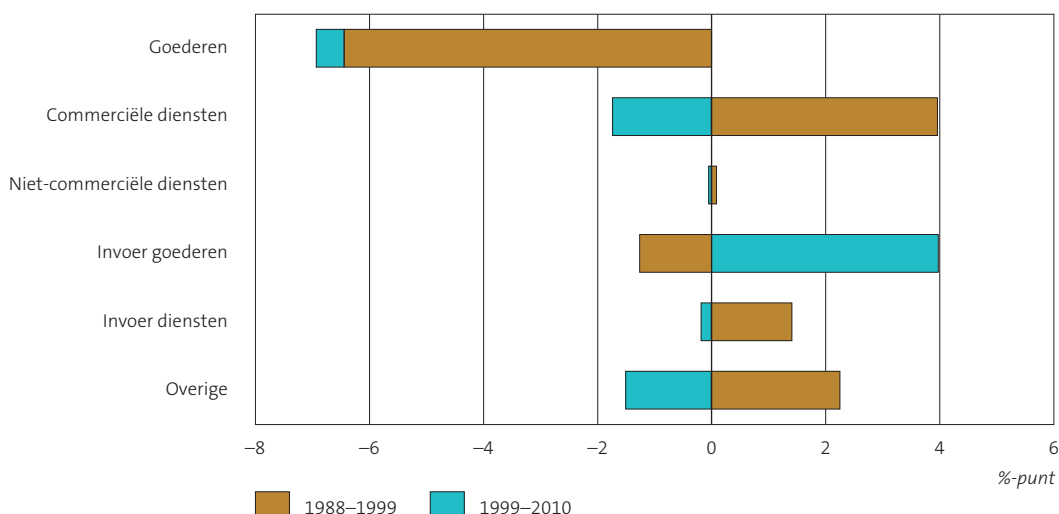
Het einde van de uitbestedingen

De ontwikkeling van het verbruik van goederenproducerende bedrijfstakken sinds 1989 kent twee gezichten. De ontwikkeling tot en met 1999 verschilt radicaal van die van 2000 tot en met 2010. De uitbesteding van werkzaamheden aan de commerciële dienstverlening was een proces dat slechts tot in de jaren negentig plaatsvond. Het aandeel van de commerciële dienstverlening in het verbruik van de goederenproducerende bedrijfstakken nam tot en met 1999 met 4,0 procentpunt toe en in de tien jaar hierna met 1,3 procent-

1) Vanwege de overgang op de nieuwe bedrijfsindeling zijn gedetailleerde tijdreeksen op het moment van schrijven maar beperkt beschikbaar (vanaf 1988). In de tweede helft van 2011 worden de resterende tijdreeksen gepubliceerd.

punt af. Ook is zichtbaar dat na de millenniumwisseling relatief meer goederen werden ingevoerd voor het intermediair verbruik. De enige ontwikkeling van 1988–1999 die zich ook na 2000 doorzette was de relatieve afname van het intermediair verbruik uit de goederenproducerende bedrijfstakken zelf, zij het in verzwakte vorm. Met andere woorden, er werden gedurende deze periode relatief meer halffabricaten uit het buitenland betrokken ten koste van binnenlandse productie.

9.11 Ontwikkeling van de verdeling van het intermediair verbruik door de goederenproducenten

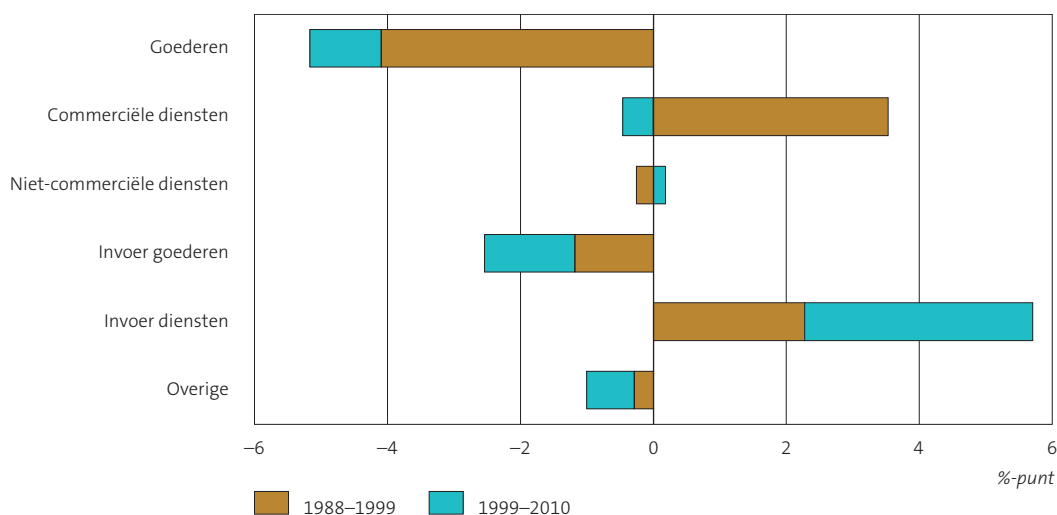

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

N.B. De categorie 'overige' bevat subsidies, belastingen, invoerrechten, en handels- en vervoersmarges.

De ontwikkeling van het verbruik van de commerciële dienstverlening laat een soortgelijk beeld zien. Ook hier stopte de toename van het verbruik uit andere commerciële dienstverlenende bedrijfstakken na de millenniumwisseling en nam de invoer van diensten sterk toe. Ook is zichtbaar dat het goederenverbruik van de dienstverlening relatief steeds minder belangrijk werd. Voorbeelden hiervan zijn producten uit de voedingsmiddelenindustrie voor de horeca en producten uit de aardolie-industrie voor het vervoer.

9.12 Ontwikkeling van de verdeling van het intermediair verbruik door de commerciële dienstverlening

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

N.B. De categorie 'overige' bevat subsidies, belastingen, invoerrechten, en handels- en vervoersmarges.

Uit voorgaande analyse kunnen twee conclusies worden getrokken. Het proces van uitbesteding van intermediair verbruik van goederenproducenten naar de commerciële dienstverlening was zo rond de millenniumwisseling voltooid. Daarnaast nam het relatieve belang van de invoer van diensten voor het intermediair verbruik van de commerciële dienstverlening sinds het jaar 2000 versneld toe. Beide ontwikkelingen worden hieronder toegelicht.

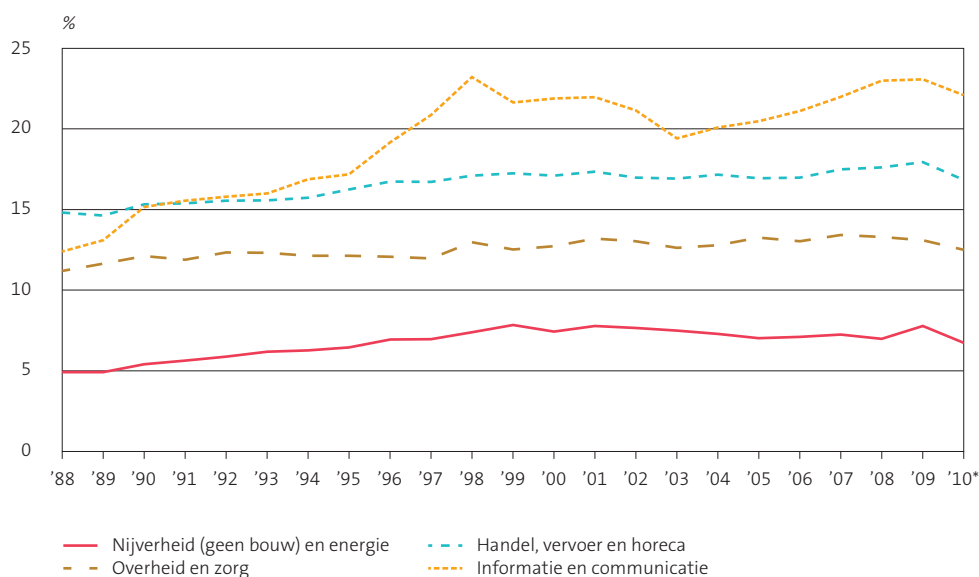
Verbruik buitenlandse diensten sterk toegenomen

Het intermediair verbruik afkomstig uit de zakelijke dienstverlening

De uitbesteding van diensten kan het best worden geïllustreerd aan de hand van de afname van zakelijke diensten door goederenproducenten. Niet alleen is deze bedrijfstak verantwoordelijk voor een vijfde deel van de door de dienstensector gegenereerde toegevoegde waarde, ook is er geen enkele bedrijfstak wiens productie zo massaal is bestemd

voor andere bedrijfstakken. Het verbruik afkomstig uit de zakelijke dienstverlening nam tot de eeuwwisseling toe in met name de ICT en de nijverheid. De laatste tien jaar blijft het verbruik uit de zakelijke dienstverlening echter relatief constant.

9.13 Aandeel zakelijke dienstverlening in intermediair verbruik andere bedrijfstakken

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

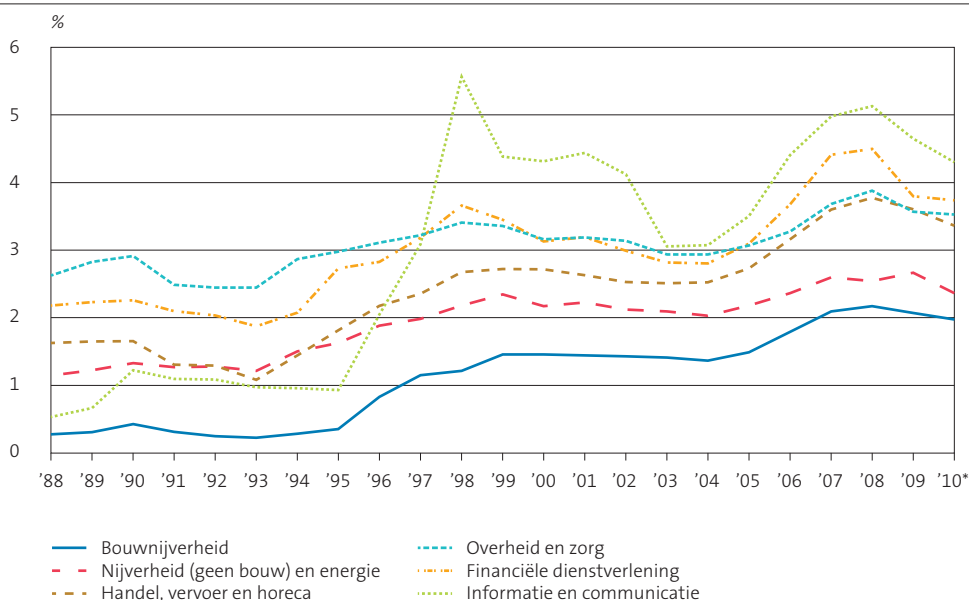
Het intermediair verbruik afkomstig uit de uitzendbranche

De zakelijke dienstverlening is een verzameling van veel verschillende bedrijfstakken. Onder andere architecten- en reisbureaus, callcenters, schoonmaak- en beveiligingsbedrijven vallen binnen deze sector. Het grootste aandeel binnen de productie van de zakelijke dienstverlening wordt echter gegenereerd door managementadviesbureaus en uitzendbureaus. De productie van laatstgenoemde bedrijfsklasse was in 2010 logischerwijs voor 96,5 procent bestemd als intermediair verbruik van andere bedrijven. Veel bedrijfstakken besteden jaarlijks een aanzienlijk percentage van hun intermediair verbruik aan diensten uit de uitzendbranche. Wel is de inhuur van tijdelijk personeel extreem conjunctuurgevoelig.

Het percentage intermediair verbruik afkomstig uit de uitzendbranche nam in vrijwel alle bedrijfstakken fors toe vanaf 1993 tot net iets voor de eeuwwisseling. Vooral de spectaculaire ontwikkeling binnen de informatie- en communicatiesector valt op: binnen drie

jaar werd het aandeel van uitzendwerk binnen het verbruik van deze bedrijfstak relatief vijf keer zo belangrijk. In 1998 werd het hoogtepunt bereikt en in de jaren daarna nam het aantal uitzendcontracten af. In alle sectoren bleef het vervolgens rustig tot na 2003 de conjunctuur weer aantrok en extra uitzendwerk gewenst was. De kredietcrisis zorgde voor een daling van de hoeveelheid uitzendkrachten die nog sterker was dan onderstaande grafiek doet vermoeden. Niet alleen het uitzendaandeel binnen het verbruik nam namelijk af, maar ook het totale verbruik van de bedrijfstakken zelf.

9.14 Aandeel uitzendwezen in intermediair verbruik andere bedrijfstakken

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

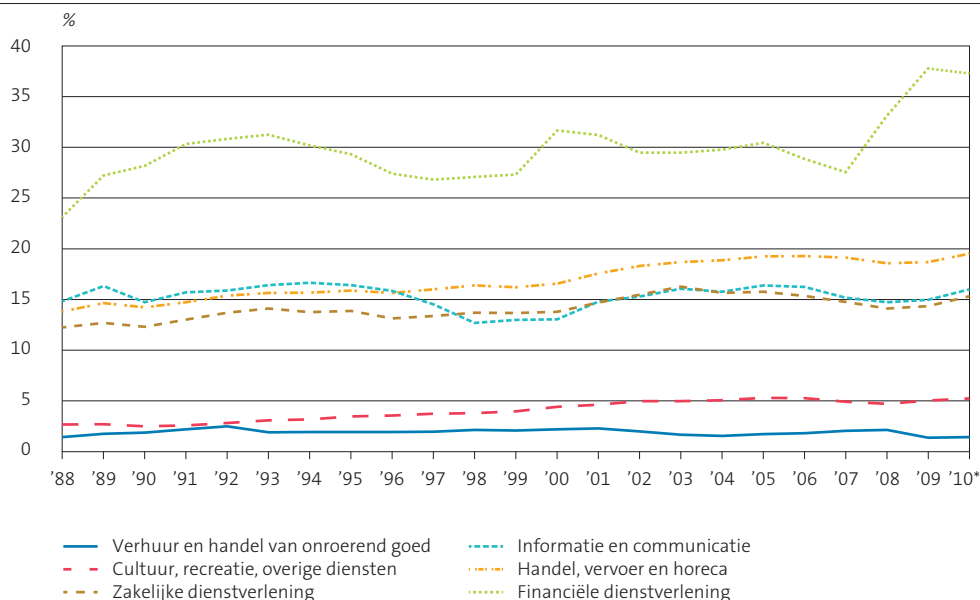
De sterke toename van het aandeel in het verbruik afkomstig uit de uitzendbranche komt niet overeen met de eerdere vaststelling dat de uitbesteding van diensten sinds het jaar 2000 relatief gezien is afgenomen. Dit wijst er op dat hoewel de uitbesteding is afgenomen, de flexibilisering van de arbeidsmarkt ook na het jaar 2000 nog altijd toenam.

Internationalisering van de dienstensector

Het aandeel van ingevoerde diensten binnen het intermediair verbruik van alle sectoren in de Nederlandse economie is tussen 1988 en 2010 gestaag toegenomen. Vooral binnen de financiële dienstverlening was dit aandeel al groot in 1988 en is sindsdien, met horten en stoten, fors toegenomen. Vooral tussen 2007 en 2009 werden er relatief veel diensten

ingevoerd door deze bedrijfstak. Het gaat hierbij vooral om de bankwereld. De banken waren in dezelfde jaren echter ook verantwoordelijk voor de uitvoer van diensten voor een veel hoger bedrag. Naast de financiële dienstverlening kenden ook de handel, vervoer en horeca, en de zakelijke dienstverlening een behoorlijke toename van het aandeel diensteninvoer binnen hun totale intermediair verbruik.

9.15 Aandeel ingevoerde diensten in intermediair verbruik

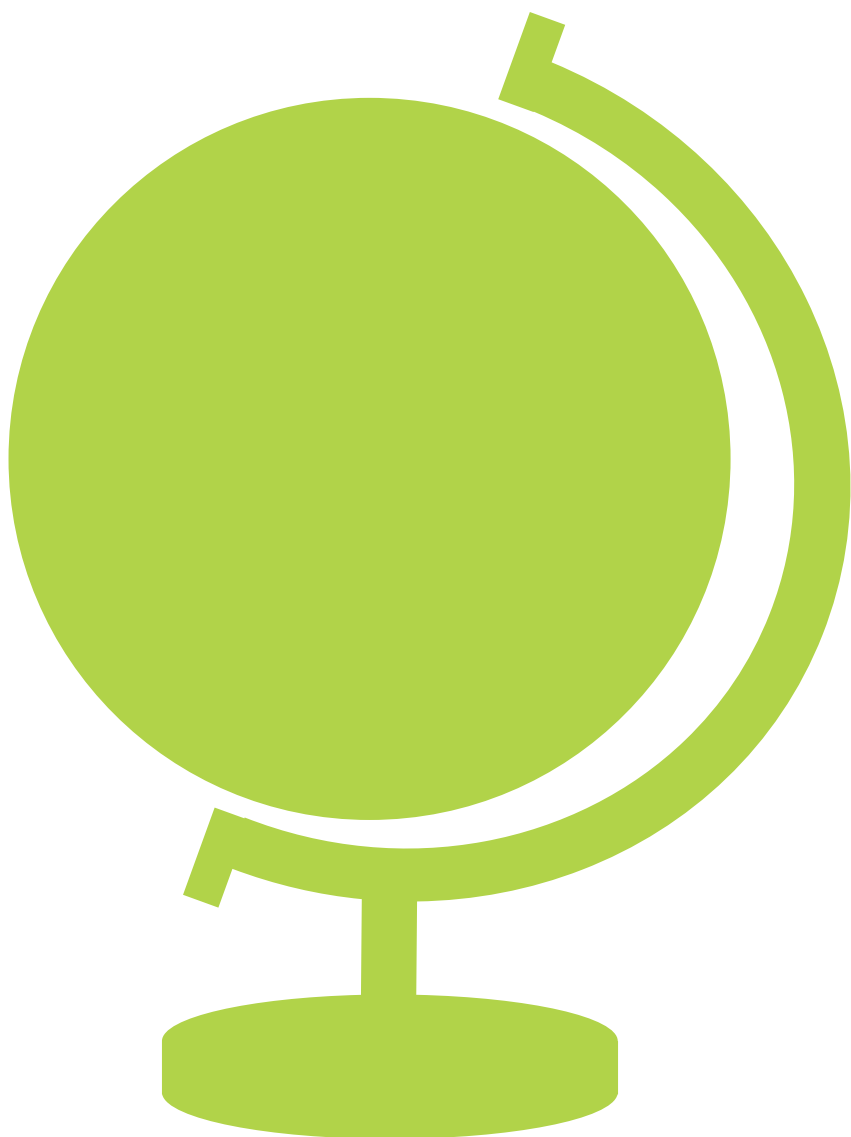
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Conclusie

Het aandeel van de Nederlandse dienstverlening in de totale toegevoegde waarde is na ruim twintig jaar van onophoudelijke groei sinds de millenniumwisseling licht afgenomen. Door het barsten van de internetzeepbel in 2001 en de daaropvolgende laagconjunctuur sloeg de enorme groei die de dienstverlening had geboekt in de jaren negentig plotseling om in een kortstondige krimp van de toegevoegde waarde. Dit speelde vooral in de zakelijke dienstverlening. Deze bedrijfstak is het meest verweven met de rest van de Nederlandse economie en is daardoor het sterkst onderhevig aan conjuncturele golven.

De verwevenheid van de dienstensector met de rest van de economie nam in de jaren negentig sterk toe. Dit kwam tot uiting in een relatieve daling van het intermediair verbruik van goederen ten bate van dat van diensten. Na de millenniumwisseling stopte het proces van verdere uitbesteding. Hoewel het relatieve aandeel van het verbruik van Nederlandse goederen nog steeds afnam, werd dit niet gecompenseerd door een relatieve toename van het verbruik van diensten. In tegendeel: dit aandeel werd tussen 1999 en 2010 alleen maar kleiner. Een belangrijke uitzondering hierop vormde de uitzendbranche. Het verbruik afkomstig uit deze conjunctuurgevoelige branche bleef ook na het jaar 2000 stevig door-groeien.

Gedurende de hele periode, maar vooral na de eeuwwisseling, steeg het aandeel van de invoer van zowel goederen als diensten binnen het intermediair verbruik van Nederlandse bedrijven. Dit was ter compensatie voor het krimpende aandeel van het intermediair verbruik afkomstig uit eigen land. Met name de bankwereld voerde veel diensten in, en zelfs nog meer uit, maar ook andere dienstverlenende bedrijfstakken bouwden gestaag hun relaties met het buitenland uit. Hier toont zich vooral de voortschrijdende mondialisering.

10

De naoorlogse economische ontwikkeling van Nederland en Duitsland

- Recente conjuncturele ontwikkelingen
- Ongekende groei tussen 1950 en 1973
- Stagflatie en herstel tussen 1973–1994
- Economische vertraging in Duitsland door de eenwording 1994–2009
- De uitdagingen van globalisering voor de export sinds de jaren negentig
- Conclusie

De naoorlogse economische ontwikkeling van Nederland en Duitsland

In 2010 bleek dat de Duitse economie sneller en krachtiger uit de crisis was gekomen dan de Nederlandse en voor het eerst sinds 1992 beter dan de Nederlandse economie presteerde. Naar aanleiding hiervan worden in dit artikel de economieën van beide landen vergeleken. Kernvraag daarbij is in hoeverre het beeld van de recente ontwikkelingen past bij dat van de afgelopen zestig jaar.

Het artikel vangt aan met een korte beschrijving van de recente conjuncturele ontwikkelingen in Duitsland en Nederland. Hierna wordt de naoorlogse economische ontwikkeling van beide landen beschreven en onderling vergeleken. Speciale aandacht is er daarbij uiteraard voor de hereniging die het beeld van de Duitse economie in de afgelopen twintig jaar heeft bepaald. Omdat zowel Duitsland als Nederland sterk zijn georiënteerd op de internationale handel sluit het artikel af met een analyse van de ontwikkeling van de handel in beide landen vanaf de jaren negentig.

Recente conjuncturele ontwikkelingen

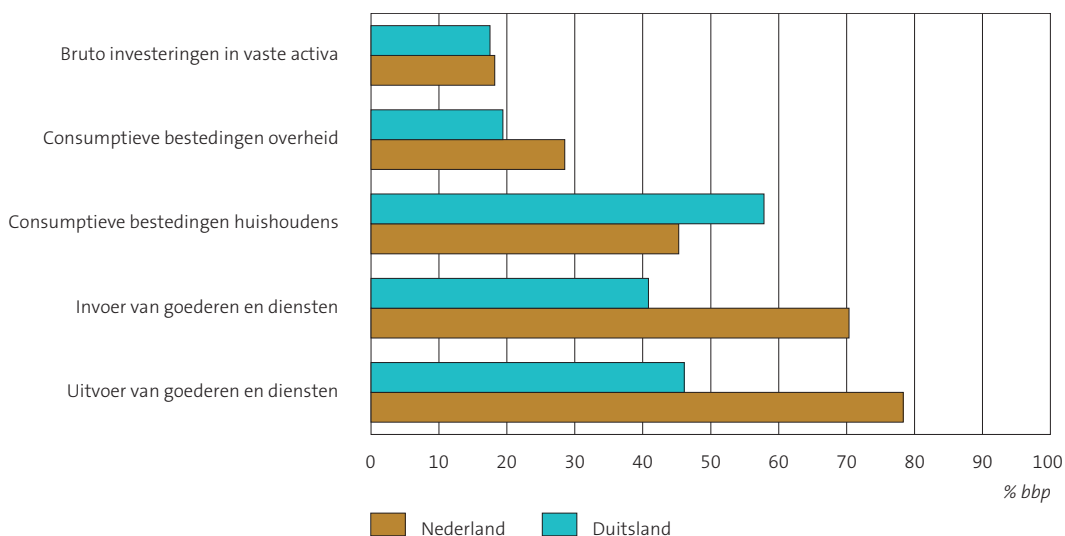
Groei Duitsland overtreft die van Nederland

Zowel Duitsland als Nederland werd in 2009 hard geraakt door de kredietcrisis. De Nederlandse economie kromp in 2009 met 3,5 procent, de Duitse met 4,7 procent. Voor beide landen was dit de slechtste prestatie sinds de Tweede Wereldoorlog. In 2010 herstelde de Nederlandse economie gematigd met een groei van 1,7 procent. De Duitse economie kwam echter met een groei van 3,6 procent veel sterker uit de recessie. Dit is de sterkste groei sinds de hereniging van Oost- en West-Duitsland in 1990.

Het Duitse en Nederlandse herstel in 2010 werd vooral gedragen door de aangetrokken wereldhandel. De export van goederen en diensten bedroeg in 2010 in Nederland 78 procent van het bbp en in Duitsland 46 procent. Het aandeel in Duitsland ligt lager omdat in Nederland de wederuitvoer een veel belangrijker rol speelt dan in Duitsland. Onder wederuitvoer vallen geïmporteerde goederen die na hooguit een kleine bewerking weer worden uitgevoerd. De overige uitvoer, die uit de binnenlandse productie, levert over het

algemeen een grotere bijdrage aan de economie. In 2010 bedroeg in Nederland de wederuitvoer 55 procent van de totale goederenuitvoer en in Duitsland ongeveer 15 procent. De consumptieve bestedingen van huishoudens zijn in Duitsland in procenten van het bbp hoger dan in Nederland. De overheidsbestedingen zijn juist in Nederland verhoudingsgewijs groter.

10.1 Opbouw bbp, 2010*

Bron: Eurostat.

Dat de Duitse economie in 2010 sneller is gegroeid dan de Nederlandse komt voornamelijk door de samenstelling van het exportpakket. De Duitse machines, auto's en andere kapitaalgoederen zijn sinds het herstel van de wereldmarkt erg in trek. In 2008 en 2009 werden deze groepen juist harder getroffen door de crisis dan andere producten. Duitsland profiteert momenteel ook meer van de export omdat de gestegen buitenlandse vraag voornamelijk uit Azië komt. Zoals verder in dit artikel zal blijken richt Duitsland zich veel meer op Azië dan Nederland doet. Naast deze buitenlandse invloeden waren in 2010 de groei van de bestedingen van de Duitse huishoudens hoger dan die van de Nederlandse huishoudens.

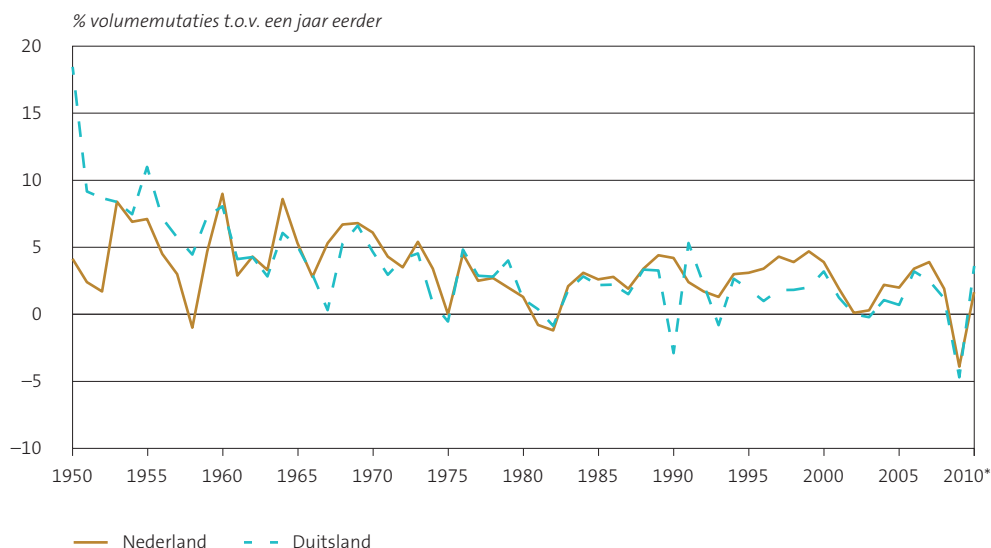
Bbp per hoofd in Nederland hoger, werkloosheid lager

Ondanks de achterblijvende groei van het afgelopen jaar is het welvaartsniveau in Nederland, gemeten als bbp per hoofd, nog altijd hoger dan in Duitsland. In 2010 bedroeg het bbp per hoofd van de Nederlandse bevolking 35 500 euro. In Duitsland was dit met circa

31 000 euro 14 procent lager. Ook ligt de werkloosheid in Nederland 2,4 procentpunt lager dan in Duitsland.

Zoals uit het navolgende zal blijken, was 2010 niet uniek. In het verleden overtrof de Duitse groei vaker de Nederlandse dan andersom. Maar we moeten hiervoor wel wat verder in de geschiedenis duiken, want de hereniging heeft de Duitse groei behoorlijk afgeremd.

10.2 Economische groei

Bron: CBS, Maddison.

Ongekekeerde groei tussen 1950 en 1973

Van 1950 tot 1973 beleefden de meeste geïndustrialiseerde landen een zeer hoge economische groei. De Nederlandse economie groeide in deze periode met ongeveer 5 procent per jaar en de werkloosheid was in zowel West-Duitsland als Nederland zeer laag. Tussen 1950 en 1960 lag de economische groei in West-Duitsland nog veel hoger dan in Nederland. Dit kwam vooral doordat Duitsland gehavender uit de Tweede Wereldoorlog was gekomen dan Nederland en er een grotere inhaalslag moest worden gemaakt. In de jaren van het herstel werd in Duitsland een vrijwel nieuwe en grote kapitaalgoederenvoorraad aangelegd. Ook groeide in deze jaren de bevolking sneller dan in Nederland, hetgeen de economische groei verder opjoeg. Het zeer voortvarende economische herstel van West-Duitsland na de oorlog staat bekend als het 'Wirtschaftswunder'.

10.3 Jaarlijkse gemiddelde groei bbp en bpp per hoofd

	Bbp		Bbp per hoofd	
	Duitsland	Nederland	Duitsland	Nederland
% volumemutaties				
1950–1960	8,8	4,2	8,2	2,8
1960–1973	4,4	5,3	3,7	3,8
1973–1983	2,0	2,0	2,1	1,3
1983–1994	1,9	2,7	1,6	2,0
1994–2010	1,2	2,4	1,1	1,9
2010*	3,6	1,7	2,4	1,2

Bron: CBS, Maddison.

De buitenlandse handel speelde een belangrijke rol in het herstel van beide landen. Nederland deed afstand doen van het voormalige Nederlands-Indië en omarmde zijn rol als doorvoerland en als lid van de Europese Unie, wat de weg naar de Europese markten opende. Binnen het internationale systeem van vaste wisselkoersen kon Nederland door een politiek van lage lonen een gunstige concurrentiepositie opbouwen, die leidde tot een snelle toename van haar aandeel in de wereldmarkt, tot meer dan 4 procent in 1970. Ook West-Duitsland profiteerde volop van de gemeenschappelijke markt. Handelsbarrières binnen Europa vielen weg, maar bleven intact naar buiten. Dat gaf de Duitse industrie gelegenheid om de uitvoer weer snel op te bouwen binnen Europa. Haar aandeel in de wereldmarkt steeg van 1,4 procent in 1948 tot 11,7 procent in 1973, waarmee het net als voor de oorlog weer de tweede handelsmacht ter wereld was.

Stagflatie en herstel tussen 1973–1994

In 1973 brak de oliecrisis uit, waarmee een einde kwam aan de jarenlange economische voorspoed in de geïndustrialiseerde landen. Daaraan waren zeer ingrijpende structurele ontwikkelingen vooraf gegaan. Al sinds de jaren zestig waren door de economische groei de lonen en de prijzen van grondstoffen gestegen, hetgeen leidde tot oververhitting. De scherpe stijging van de olieprijs in 1973 wakkerde de inflatie verder aan, wat op haar beurt resulteerde in nieuwe loonstijgingen. Alle geïndustrialiseerde landen verloren hierdoor aan concurrentievermogen en sommige bedrijfstakken, zoals de scheepsbouw en textiel-industrie, verdwenen grotendeels uit Europa naar opkomende economieën elders in de wereld.

In het begin van de jaren zeventig was bovendien het internationale systeem van vaste wisselkoersen ingestort. De gulden en de Duitse Mark werden vervolgens snel duur-

der ten opzichte van buitenlandse valuta, waardoor Nederland en Duitsland verder aan concurrentievermogen verloren. De groei stagneerde in beide landen en de werkloosheid liep sterk op. De situatie werd betiteld als stagflatie; een economische teruggang die samen gaat met inflatie. De buitenlandse handel bleef desondanks aanvankelijk in gestaag tempo doorgroeien, maar de handelsbalans verslechterde aanzienlijk.

In veel landen liepen in deze jaren de overheidsuitgaven sterk op in een poging de binnenlandse consumptie te stimuleren, maar dit bereikte niet het gewenste effect. In Nederland werden hiervoor de opbrengsten uit aardgas gebruikt. Daarnaast liepen de uitgaven voor de sociale zekerheid sterk op. De werkgelegenheid groeide minimaal en in 1983 liep de werkloosheid in Nederland op tot meer dan 10 procent. Na de tweede oliecrisis in 1979 verslechterde de economische situatie verder.

Omdat de overheidstekorten de financiële betrouwbaarheid bedreigden en de inflatie de concurrentiepositie aantastte waren regeringen gedwongen tot een koerswijziging. In beide landen werden er pijnlijke bezuinigingsplannen doorgevoerd. In Nederland werd daarnaast in overleg tussen werkgevers en werknemers afgesproken de lonen te matigen, in ruil voor meer werkgelegenheid.

Deze keuze voor loonmatiging in Nederland had een positief effect op de concurrentiepositie, ook ten opzichte van West-Duitsland, waar de lonen in de jaren tachtig bleven stijgen. Dit effect werd versterkt omdat Nederland de gulden op een vaste wisselkoers hield met de Duitse Mark. Het lukte ook om de snel oplopende inflatie onder controle te krijgen, wat een gunstig effect had op de reële wisselkoers, en daarmee de concurrentiepositie. Ook West-Duitsland verloor in de tien jaren tot 1983 aandeel in de wereldmarkt, maar herstelde zich deels in de jaren daarna. Het had net als Nederland last van de sterke munt, maar slaagde er deze hele periode in de inflatie laag te houden. Vanaf de late jaren tachtig werd de export daarmee in beide landen de motor achter het herstel van de economie.

Duitse hereniging

Op 3 oktober 1990 werd gestart met de monetaire, economische en sociale unie van de marktgerichte Bondsrepubliek en de socialistische Democratische Republiek. De economische en financiële consequenties van de hereniging waren groot en het proces van integratie duurde veel langer dan de toenmalige Bondskanselier Kohl en met hem veel anderen hadden ingeschat.

Op Oost-Duitsland hadden de introductie van de West-Duitse Mark en de vrijemarktconcurrentie in eerste instantie een zeer nadelig effect. De industriële productie daalde in enkele jaren met tachtig procent, omdat de Oost-Duitsers massaal overstapten op de lang versmade westerse producten en beschermde afzetmarkten in Oost-Europa verdwenen. Door verouderde machines, producten van lage kwaliteit, inefficiënte organisatiestructuren en gebrek aan ervaring met een markteconomie hadden Oost-Duitse bedrijven weinig concurrentievermogen. Loonstijgingen versterkten de problemen. Voor de industrie in het oosten waren de productiekosten 20 procent hoger dan in het westen. En met de invoering van de Mark konden deze kosten niet meer gecompenseerd worden door een voordelige wisselkoers.

De consequentie was dat er zware herstructureringen moesten worden doorgevoerd. De Duitse overheid privatiseerde staatsbedrijven en andere bezittingen om de concurrentiepositie te verbeteren, wat in veel gevallen leidde tot sluiting. De werkgelegenheid daalde van 10 miljoen banen in 1989 naar slechts 6 miljoen in 1993. Vooral de industrie werd hard geraakt. Dit resulteerde in een forse stijging van de werkloosheid, die in de jaren daarna op een hoog niveau bleef.

De inflatie steeg in eerste instantie door prijsstijgingen in huisvesting, energie en transport, maar werd snel onder controle gebracht. Met relatief lage inkomens waren de belastinginkomsten in het oosten ook laag. Terwijl in 1989 de overheidsbegroting nog positief was, verslechterde deze daarna sterk. Om het beleid in het voormalige Oost-Duitsland te financieren stroomde er jaarlijks ongeveer 150 miljard mark van West naar Oost-Duitsland. Dit was ongeveer 50 procent van het Oost-Duitse bbp.

Economische indicatoren West- en Oost-Duitsland

	Groeï bbp		Groeï werkgelegenheid		Werkloosheid	
	West	Oost	West	Oost	West	Oost
% mutaties						
1991	5,0	-11,1	2,5	-15,7	6,1	11,2
1992	1,8	7,6	0,9	-12,8	6,5	15,6
1993	-1,9	8,2	-1,5	-2,8	8,1	15,9
1994	2,2	9,9	-1,1	1,7	9,2	14,6
1995	1,6	5,3	-0,6	1,1	9,3	14,7
1996	1,3	1,3	-1,0	-1,2	10,1	16,7
1997	2,5	2,5	-0,2	0,0	10,4	16,5

Bron: Sachverständigenrat (1996) and BMWi (1997).

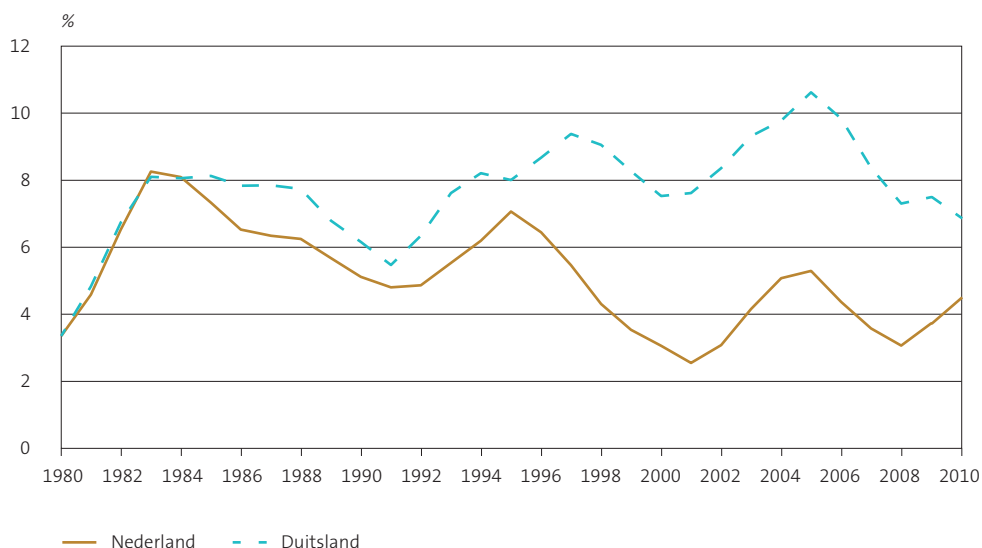
Economische vertraging in Duitsland door de eenwording 1994–2009

De jaren negentig vormden voor Nederland en de wereldeconomie een decennium van bloei. De wereldhandel werd vrijer en het effect van automatisering liet zich voelen. Goederen, personen en geld verplaatsten zich sneller dan ooit over de aardbol.

Vanaf 1992 begon het Duitse groeitempo af te nemen mede als gevolg van de eenwording (zie kader). De gestegen loonkosten en hogere belastingen die voortkwamen uit de hereniging vertraagden de groei. In dezelfde periode voerde Nederland loonmatiging, uitgavenbeperkingen en arbeidsmarkthervormingen door. Dit resulteerde in een sterke groei

van de werkgelegenheid en gezonder overheidsfinanciën. Vanaf 1981 lag de werkloosheid in Duitsland al hoger dan die in Nederland en het verschil nam vanaf 1995 in snel tempo toe: in 2005 steeg de Duitse werkloosheid tot 10,6 procent, tweemaal het Nederlandse niveau op dat moment. Vooral de hoge werkloosheid in het oosten van Duitsland nam maar langzaam af.

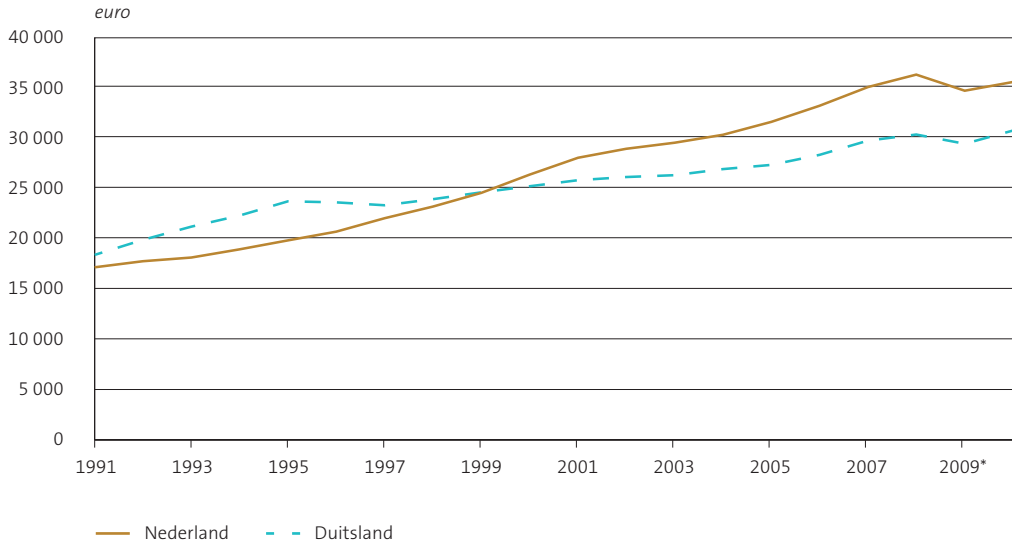
10.4 Werkloosheid

Bron: CBS en Eurostat.

Terwijl de Nederlandse economie van begin jaren tachtig tot begin jaren negentig de conjunctuurgolf van Duitsland min of meer volgde, groeide zij vanaf de tweede helft van de jaren negentig sneller. Van 1994 tot 2010 groeide de Nederlandse economie met gemiddeld 2,4 procent per jaar, tegen 1,2 procent in Duitsland. Tegen de eeuwwisseling haalde Nederland Duitsland ook in wat betreft het welvaartsniveau. Het bbp per hoofd van de bevolking kwam beduidend hoger te liggen dan in Duitsland.

10.5 Bbp per hoofd van de bevolking

Bron: CBS en Eurostat.

De uitdagingen van globalisering voor de export sinds de jaren negentig

Aan de euforie van de jaren negentig kwam een ruw einde met het barsten van de dotcom-luchtbel in 2001. Daaraan was al een crash van de Aziatische Tijgers voorafgegaan in 1997. De economische balans verschoof naar nieuwe economische grootmachten als China, India en Brazilië. Voor de intra-Europese handel was van belang dat twaalf landen in 1999 overgingen op een gezamenlijke munt. Dit bevorderde aan de ene kant de onderlinge handel, maar aan de andere kant was de dure munt ook een belemmering voor de export naar andere delen van de wereld. Het laatste gold iets minder voor Nederland en Duitsland, die daarvoor ook al over sterkere munten beschikten.

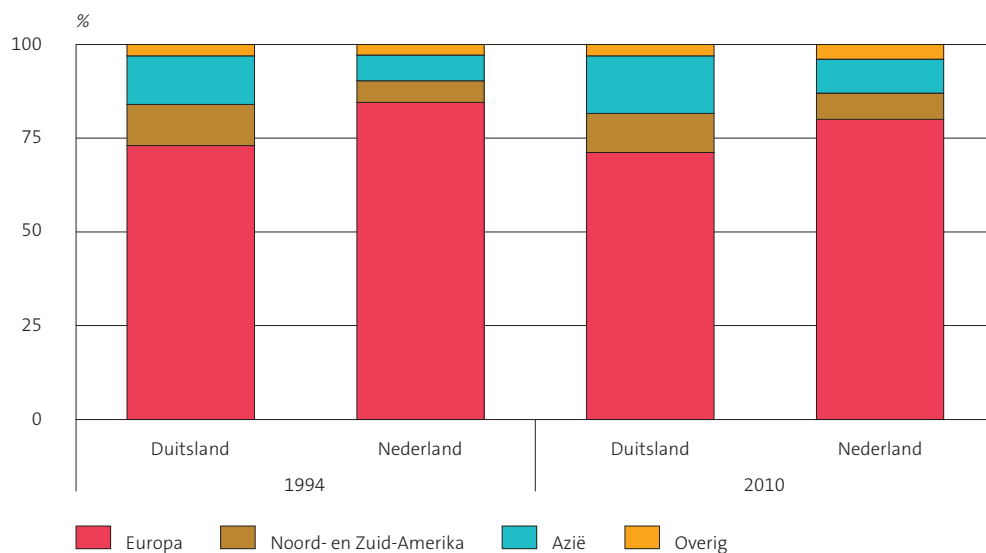
Zowel Nederland als het herenigde Duitsland hebben ondanks deze uitdagingen in de afgelopen twintig jaar echter weinig ingeboet aan invloed op de wereldmarkt. Hun aandeel in de uitvoer van de wereld bleef stabiel. Daarmee ging de flinke verschuiving van de export van de westerse naar de opkomende economieën in Azië grotendeels aan hen voorbij. Het Duitse aandeel in de wereldexport varieerde in deze periode rond de 10 procent. Door het stagneren van de Amerikaanse uitvoer nam Duitsland de koppositie als belangrijkste exporteur van de wereld in 2003 over, maar raakte deze in 2009 al weer kwijt aan China.

Met een stabiel aandeel in de wereldexport van ongeveer 3,5 procent is Nederland een serieuze subtopper. Het behoorde in de afgelopen twintig jaar doorgaans tot de tien grootste exporteurs van de wereld. Opvallend is dat gedurende de recente crisis Nederland zelfs Italië en het Verenigd Koninkrijk achter zich heeft gelaten.

Duitsland exporteert meer naar Azië

Hoewel beide landen duurzaam succesvol zijn in de export, is de wijze waarop zij zich in de wereldeconomie handhaven echter verschillend. Dit verschil treedt vooral op bij de goederenexport. Zoals te zien is in grafiek 10.6 is de Nederlandse export nog steeds voor meer dan 80 procent gericht op Europa, al gaat een groter deel van de uitvoer binnen Europa naar de nieuwe EU-leden uit het voormalige Oostblok. Net als de Nederlandse verschoof de Duitse uitvoer van goederen naar de ooit communistische economieën in Oost-Europa, maar daarnaast richtte Duitsland zich ook meer op Azië.

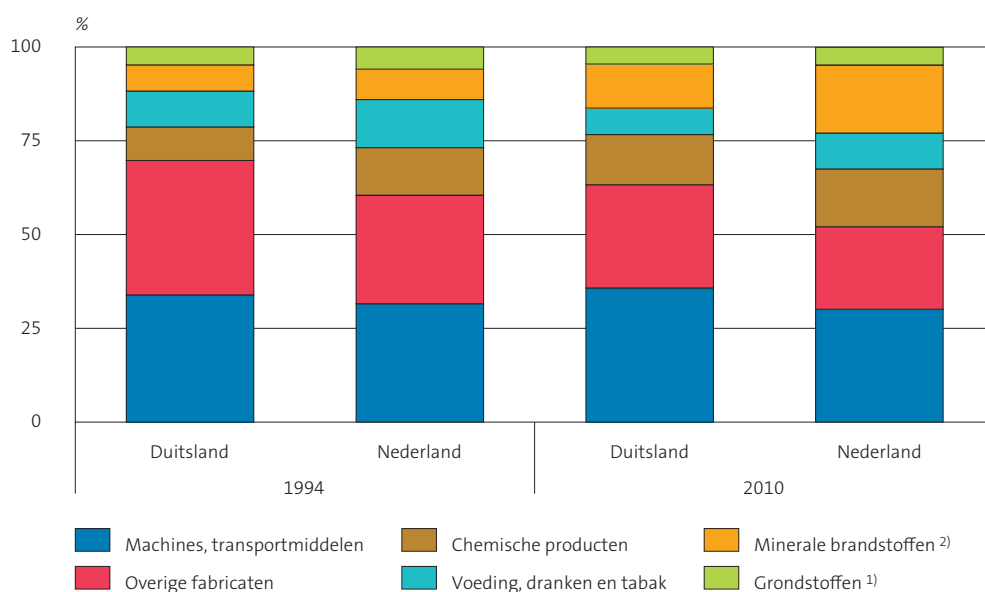
10.6 Nederlandse en Duitse uitvoer van goederen naar regio

Bron: CBS en Destatis.

De grootste exportsector voor Nederland is machines en transportmiddelen. Het aandeel van de fossiele brandstoffen steeg tussen 1994 en 2010 aanzienlijk. Dit laatste heeft vooral te maken met de centrale rol van Nederland in de handel in gas- en olieproducten en de gestegen prijzen van energie in het algemeen. Het aandeel van lichtere industriële producten, voeding, dranken en tabak liep in de afgelopen vijftien jaar gestaag terug. Het Duitse exportpakket bleef in deze periode grotendeels gelijk. Machines en transportmiddelen vormden en vormen ongeveer de helft van de uitvoer. Het aandeel van de overige industriegoederen nam iets af ten gunste van chemieproducten. De verdeling van de uitvoer (en de invoer) van vooral Nederland maar ook van Duitsland wordt overigens wel beïnvloed door de sterk groeiende wederuitvoer.

10.7 Invoer goederen naar productgroep

Bron: Eurostat en CBS.

¹⁾ Voor Nederland inclusief oliën en vetten.

²⁾ Voor Duitsland inclusief oliën en vetten.

Globalisering biedt mogelijkheden voor verschuiving invoer

Grafiek 10.8 laat zien hoe voor beide landen aanzienlijke, maar vergelijkbare verschuivingen zijn opgetreden bij de invoer van goederen. Terwijl Europa in 1994 nog 71 procent van de producten voor de Nederlandse markt aanleverde, was dit aandeel zestien jaar later

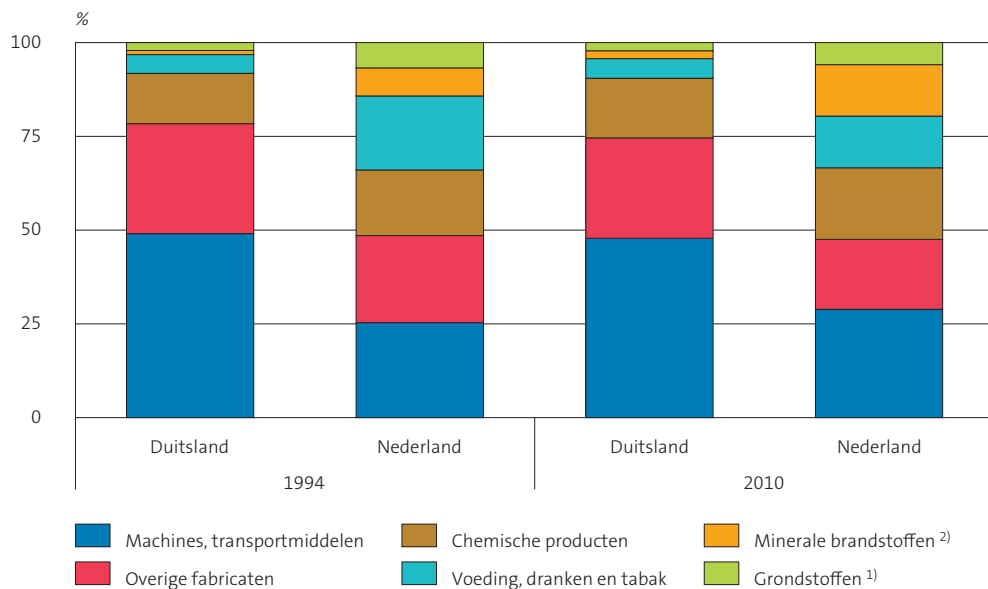
met 9 procentpunt gezakt. Dit komt deels door een bescheiden toename van de import uit Noord- en Zuid-Amerika, maar vooral door ingevoerde goederen uit Azië, die inmiddels meer dan 20 procent van het totaal uitmaken. Hoewel het aandeel van de goederenimport uit Europa naar Duitsland licht afnam tot 69 procent in 2010, steeg het aandeel uit de voormalige Oostbloklanden van 6 tot 12 procent. De invoer uit Azië steeg van 15 naar 20 procent en ligt hiermee op hetzelfde niveau als in Nederland.

10.8 Nederlandse en Duitse invoer van goederen naar regio

Bron: CBS en Destatis.

10.9 Uitvoer goederen naar productgroep

Bron: Eurostat en CBS.

¹⁾ Voor Nederland inclusief oliën en vetten.

²⁾ Voor Duitsland inclusief oliën en vetten.

Binnen de Nederlandse invoer nam het aandeel van de lichte industriegoederen net als bij de uitvoer sterk af, zo is te zien in grafiek 10.9. Daarnaast nam het aandeel van de chemische producten licht toe. Het aandeel van machines en transportmiddelen in de Duitse invoer bedraagt ruim een derde. Het aandeel van de import van fossiele brandstoffen en chemische producten nam in de afgelopen twintig jaar toe. Dit ging vooral ten koste van het aandeel van de overige nijverheidsproducten, dat afnam van 32 tot 25 procent, maar ook van voedingsmiddelen, drank en grondstoffen.

Onderlinge handelsrelaties

De innige handelsrelatie tussen Nederland en Duitsland is sinds haar hoogtepunt in 1973 weer iets losser geworden. Daarbij speelden de toetreding van nieuwe lidstaten tot de EU en de toename van het wereldwijde economisch verkeer een belangrijke rol.

Het aandeel van Nederland als bestemming voor de Duitse export daalde van 8 procent in 1990 naar ongeveer 6,5 procent in 2010. Vanuit Nederland was het beeld vergelijkbaar. Het aandeel van Duitse producten in de invoer in Nederland daalde van

bijna 23 procent in 1996 tot ongeveer 19 procent in 2010. Duitsland is daarmee nog wel veruit het belangrijkste herkomstland van in Nederland ingevoerde producten en Nederland vormde in de afgelopen twintig jaar altijd een van de vijf belangrijkste afnemers van Duitse goederen. Nederland is de belangrijkste afnemer van Duitse producten in bijna alle goederengroepen, behalve machines en transportmiddelen. Aangezien deze groep bijna de helft van de Duitse export uitmaakt, relativeert dit het belang van de export naar Nederland.

In omgekeerde richting daalde het aandeel Nederlandse producten in de invoer in Duitsland van bijna 10 procent in 1990 tot 8,5 procent in 2010. Vanuit Nederlands perspectief nam Duitsland in het begin van de jaren negentig nog bijna 30 procent van de Nederlandse export af, maar in 2010 was dat aandeel gezakt tot minder dan 25 procent. Nederland was daarmee al die jaren de op een na grootste exporteur naar Duitsland, en Duitsland de belangrijkste afnemer van Nederlandse goederen. Nederland is voor Duitsland de belangrijkste leverancier van voedingsmiddelen, grondstoffen en oliën en vetten. Daarnaast staat Nederland stevast in de top drie als het gaat om brandstoffen en chemische producten. Het belang van deze goeder-

engroepen in de Duitse import is echter minder dan 35 procent. Daarnaast gaat het in bijna de helft van de Nederlandse goederenexport naar Duitsland om wederuitvoer. Nederlandse export speelt dus een grote rol in een specifiek deel van de Duitse economie.

Het belang van de Duitse economie voor Nederland is natuurlijk groter dan de handel alleen. Ook de transportsector is sterk verweven met het buurland, van de havens van Rotterdam en Amsterdam tot het vervoer over water, weg en spoor. Ruim de helft van de export van Nederlandse diensten in deze sector gaat naar Duitsland.

Conclusie

Nederland en Duitsland volgden de afgelopen zestig jaar min of meer dezelfde economische ontwikkeling. Tot 1973 beleefden beide landen een periode van uitbundige groei, waarbij West-Duitsland aanvankelijk een voorsprong nam. Daarna belandden ze in een recessie, die vooral Nederland zwaar raakte, om pas na 1983 weer tekenen van herstel te tonen. Na 1990 werden de Duitse prestaties sterk negatief beïnvloed door de hereniging. De integratie van twee ongelijke economieën duurde veel langer en was veel ingrijpender dan in eerste instantie werd gedacht. Nederland wist in dezelfde periode haar economie te versterken en overtrof de economische groei van Duitsland. In 2010 groeide de Duitse economie voor het eerst weer sneller dan de Nederlandse.

Duitsland en Nederland hebben een lange traditie als exportgerichte landen, die na de Tweede Wereldoorlog weer met succes werd opgepakt. Sinds het begin van de jaren zeventig staat hun concurrentiepositie echter sterk onder druk. Opkomende economieën snoepen steeds meer marktaandeel weg van westerse producenten. Dit dwong beide landen tot soms pijnlijke herstructureringen. Dat Nederland en Duitsland zich in deze fundamentele machtsomwenteling weten te handhaven mag een succes genoemd worden. Beide landen profiteren van de opener wereldhandel door meer goederen uit het voormalige Oostblok en Azië te importeren. Maar terwijl Duitsland vooral nieuwe markten vond voor een grotendeels stabiel pakket van producten, bleef Nederland vooral gericht op de beschermde Europese markt en veranderde het exportpakket. In 2010 lijkt die ontwikkeling in het voordeel van Duitsland te zijn uitgevallen. Zal dat op langere termijn ook zo blijven?

11

De Nederlandse aardgaswinning

- Historisch perspectief: van stadsgas naar aardgas
- De rol van aardgas in de Nederlandse economie
- De aardgasbaten
- Winning, verbruik en internationale handel
- Binnenlands verbruik
- Internationale positie van Nederland
- De nationale aardgasreserve
- De toekomst van aardgas in Nederland
- Conclusie

De Nederlandse aardgaswinning

In 1959 werd voor het eerst aardgas aangetroffen onder de Groningse bodem. Na enkele jaren bleek het veld een geschatte inhoud van ongeveer 2800 miljard kubieke meter te hebben, het tot dan toe grootste ontdekte aardgasveld ter wereld. Met deze vondst werd de basis gelegd voor een ontwikkeling die een enorme impact zou hebben op de Nederlandse economie. Aardgas werd onze belangrijkste energiebron, gaf een stevige impuls aan het bbp en voorzag de staat van vele miljarden aan inkomsten.

Aardgas heeft als pijler onder onze economie echter een beperkte levensduur. Met de huidige kennis lijken de aardgasvoorraden onder ons land binnen enkele decennia uitgeput. In dit artikel wordt daarom aandacht besteed aan de vraag hoe groot de rol van aardgas is in de Nederlandse economie. Hierbij komen onder meer de productie, het verbruik, de export en de aardgasbaten aan de orde. Ook wordt stilgestaan bij de vraag hoeveel aardgas er nog resteert en hoe Nederland zich voorbereidt op de tijd dat hier geen aardgas meer te winnen valt.

Het artikel vangt aan met een korte geschiedenis van de Nederlandse aardgaswinning. Hierna wordt ingegaan op het effect van de aardgaswinning op het bbp en op de staatskas. Vervolgens komt de 'aardgasbalans' aan de orde: het geheel van winning, verbruik, export en import. Voorts wordt ingezoomd op de onderliggende trends die het verbruik bepalen en wordt de winning en het verbruik internationaal vergeleken. Hierna komt de omvang van de resterende voorraad aan bod, zowel in fysieke als in monetaire zin. Tot slot wordt kort stilgestaan bij de toekomst die aardgas en de gasinfrastructuur hebben in de Nederlandse economie.

Historisch perspectief: van stadsgas naar aardgas

Voordat aardgas zijn intrede deed in de Nederlandse huishoudens, kende Nederland al gasbedrijven die zogenaamd stadsgas leverden. Stadsgas werd gemaakt door droge distillatie van steenkool. Gasbedrijven bedienden via een lokaal of regionaal distributienetwerk veel huishoudens in Nederland. Het stadsgas werd vooral gebruikt voor koken en warmwatervoorziening.

De eerste aardgasvondst in Nederland werd in 1948 gedaan, bij Coevorden in Drenthe. Het plaatselijke gasbedrijf leverde dat gas vanaf 1951 aan de huishoudens in deze stad. Omdat de aardgasvoorraad gedurende de jaren vijftig bleef toenemen, werd de aardgasvoorzie-

ning uitgebreid tot steeds meer gasbedrijven. Het aandeel van aardgas in de totale openbare gasvoorziening van Nederland nam zo vrij snel toe tot tien procent in 1959.

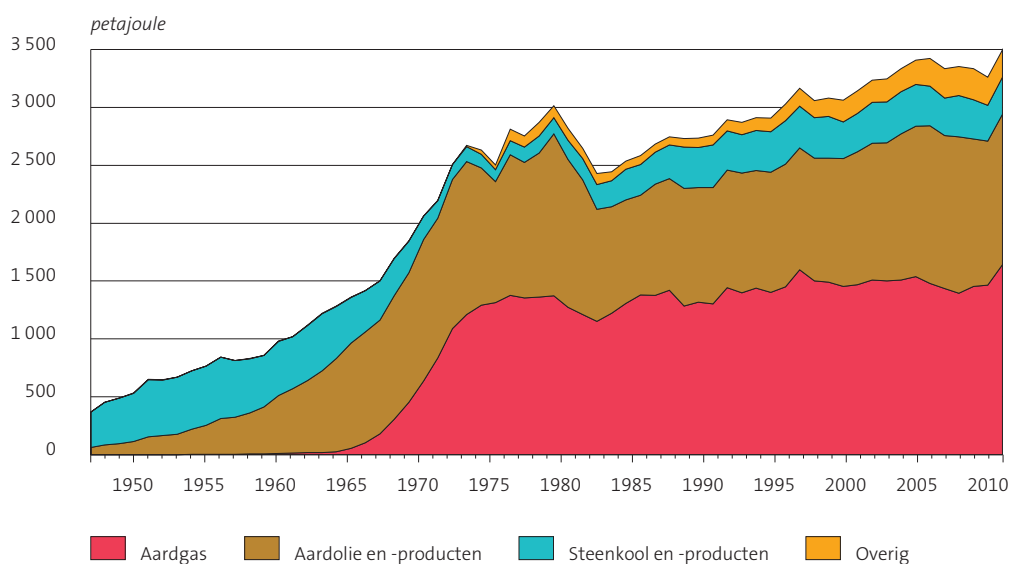
Aardgas had een andere samenstelling dan het reeds gebruikte kolengas en er waren technische aanpassingen nodig om het in gebruik te kunnen nemen. In sommige gemeenten werden de kooktoestellen en andere gasapparaten bij de mensen thuis daarom vervangen of omgebouwd. In de meeste gemeenten paste men echter niet de apparaten maar het gas aan. Gasbedrijven mengden het aardgas met andere gassen of pasten een chemische omzetting toe, zodat het ingepast kon worden in het bestaande systeem. Hoewel aardgas aldus kolengas in een deel van het land verving, bleven de toepassingen in eerste instantie gelijk: koken en warmwatervoorziening.

In 1959 ontdekte de Nederlandse Aardolie Maatschappij (NAM) een enorme aardgasvoorraad bij Slochteren. Het gevolg van die grote vondst was dat de bestaande afzetkanalen voor aardgas niet meer voldeden. Een vraagstuk was het vinden van een afzetmarkt die groot genoeg was om de grote hoeveelheid aardgas binnen tien of twintig jaar te verkopen. De oliemaatschappijen en de overheid dachten destijds namelijk dat kernenergie andere brandstoffen zou verdringen. Esso ontwikkelde een plan, dat focuste op huishoudelijke verwarming als belangrijkste afzetmarkt. Alle huishoudens in Nederland zouden aardgas krijgen en dat niet alleen gebruiken voor koken en warmwatervoorziening, maar ook voor woningverwarming. Dankzij het bestaande gasdistributienet waarop al drie kwart van de huishoudens was aangesloten, zou het mogelijk zijn om dit marktsegment meteen te veroveren, ten koste van kolen- en oliestook. En dit moest snel gebeuren, zodat de hoge investeringen snel zouden worden terugverdiend.

De onderhandelingen tussen de partijen duurden tot 1962 en resulteerden in de Aardgasnota. In 1963 werd de Nederlandse Gasunie opgericht. De NAM bleef het gas winnen en moest al het gas aan de Gasunie verkopen. De Gasunie kreeg alleenrecht over alle aardgastransport en -verkoop. Huishoudelijke verwarming zou de belangrijkste afzetmarkt zijn. Voordat de huishoudens het aardgas konden gaan gebruiken, moest eerst de infrastructuur van de gasvoorziening aangepast of vernieuwd worden. Er moest een hoofdtransportnet aangelegd worden van Slochteren en andere plaatsen naar de distributiebedrijven. Tevens moesten bestaande gasnetten worden aangepast en uitgebreid. In 1964 begon de Gasunie met de bouw van een transportnet door Nederland dat het Groningse aardgas naar alle bestaande lokale en regionale gasnetten zou vervoeren. Eind 1965 waren er in Nederland al één miljoen woningen op het Groningse aardgas aangesloten. In 1968, toen de ombouw in heel Nederland was voltooid, was 78 procent van de woningen aangesloten. Veel distributiebedrijven gingen vervolgens hun distributienet uitbreiden naar het platteland. Daardoor liep het percentage woningen met aansluiting verder op tot 97 procent in 1980.

Het belang van aardgas in de totale energievoorziening is in die jaren toegenomen van 5 procent midden jaren zestig tot ongeveer vijftig procent midden jaren zeventig. Vanaf die jaren fluctueert het belang van aardgas rond dit niveau. In de tussentijd is het totale energieverbruik nog wel met dertig procent toegenomen. De doorbraak van kernenergie kwam er in Nederland nooit. Het aanvankelijke optimisme ten aanzien van deze technologie werd ingeruild voor wantrouwen bij een groot deel van de bevolking. Ook kwam er meer aandacht voor de eindigheid voor fossiele brandstoffen, hetgeen een enigszins dempend effect heeft gehad op het aardgasverbruik.

11.1 Energieverbruik naar bron

Bron: CBS, Energiebalans.

De rol van aardgas in de Nederlandse economie

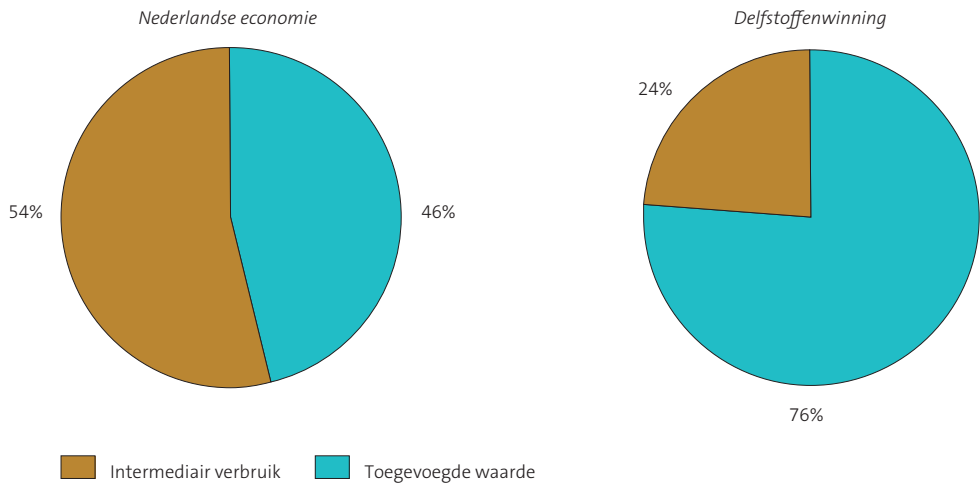
De delfstoffenwinning is een zeer kapitaalintensieve bedrijfstak met relatief weinig lopende kosten ten opzichte van de enorme hoeveelheid waarde die wordt toegevoegd. De waarde van het intermediair verbruik, de goederen en diensten die tijdens het productieproces worden opgebruikt, vormt maar een kwart van de totale productiewaarde. Voor de Nederlandse economie als geheel is dit bijna de helft. Ook de loonkosten zijn relatief laag. De arbeidsinkomensquote, het aandeel van de loonkosten op de toegevoegde waarde, bedraagt nog geen 5 procent. Voor de marktsector als geheel ligt dit op 80 procent. De

gaswinning vormt met 88 procent het leeuwendeel van de delfstoffenwinning. Andere delfstoffen die worden gewonnen zijn ruwe olie en aardgascondensaat (3 procent), respectievelijk zand, grind en klei (4 procent). De delfstoffenwinning genereerde in 2010 voor 16,2 miljard euro aan waarde.

Delfstoffenwinning goed voor 16 miljard aan toegevoegde waarde

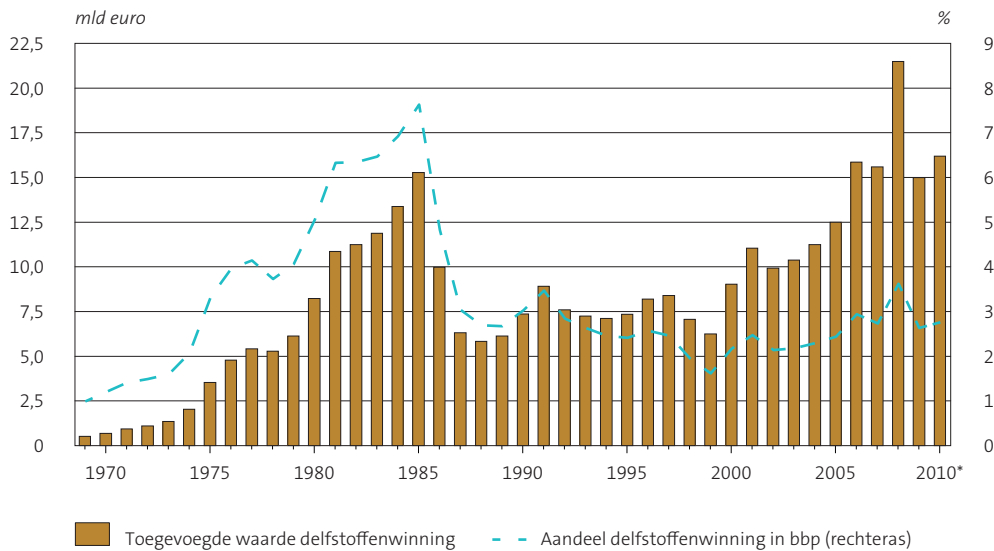
De bijdrage van de delfstoffenwinning aan het Nederlandse bbp was in de periode 1975–1985 op zijn top. Deze periode werd gekenmerkt door een zeer intensieve aardgaswinning en hoge energieprijzen, als nasleep van de tweede oliecrisis. De groei van de delfstoffenwinning was in die jaren veel groter dan die van de Nederlandse economie als geheel. Door een relatieve prijsdaling en afnemende winning nam het belang van de delfstoffenwinning hierna iets af, al blijft deze met twee à vier procent substantieel. Zowel in absolute als in relatieve zin is de bijdrage wel zeer wisselend. De volatiliteit in de jaren na de eeuwwisseling is vooral het gevolg van sterk schommelende energieprijzen. Geopolitieke ontwikkelingen zoals de oorlog in Irak en de algemene onrust in het Midden-Oosten, alsmede conjuncturele ontwikkelingen zoals de kredietcrisis, beïnvloedden zowel de prijs van olie, als die van aardgas, die met enige vertraging aan die van olie gekoppeld is. De koppeling staat momenteel onder druk.

11.2 Opbouw productiewaarde, 2010*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

11.3 Belang delfstoffenwinning voor Nederlandse economie

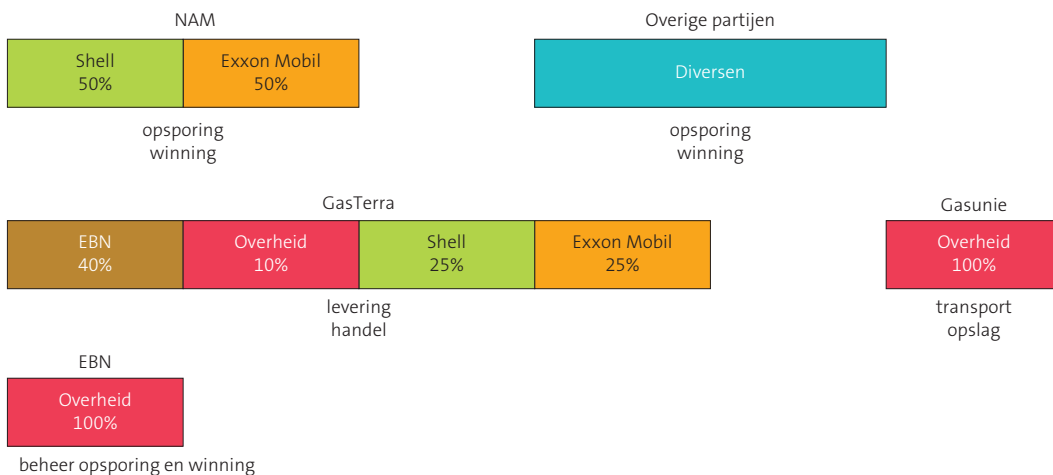
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

De spelers in de Nederlandse aardgaswinning

De winning van Nederlands aardgas wordt in hoofdzaak uitgevoerd door vier organisaties die elk een rol spelen in de keten: de Nederlandse Aardolie Maatschappij (NAM), GasTerra, de Gasunie en Energie Beheer Nederland (EBN). De organisaties zijn in handen van twee private partijen (Shell en Exxon Mobil, moederbedrijf van Esso) en de overheid. Via belangen in GasTerra, de Gasunie en de EBN oefent de overheid invloed uit op de manier

waarop ons gas wordt geëxploiteerd. Energie Beheer Nederland heeft als taak het actief beheren van deelnemingen in opsporing en winningsactiviteiten. Voor een aantal kleinere gasvelden zijn concessies uitgereikt aan partijen buiten bovengenoemde, bijvoorbeeld het Franse GDF Suez en het Duitse Wintershall Noordzee. De Gasunie wordt overigens niet tot de delfstoffenwinning gerekend, maar tot de energiebedrijven.

Organisatie Nederlandse gaswinning, 2010

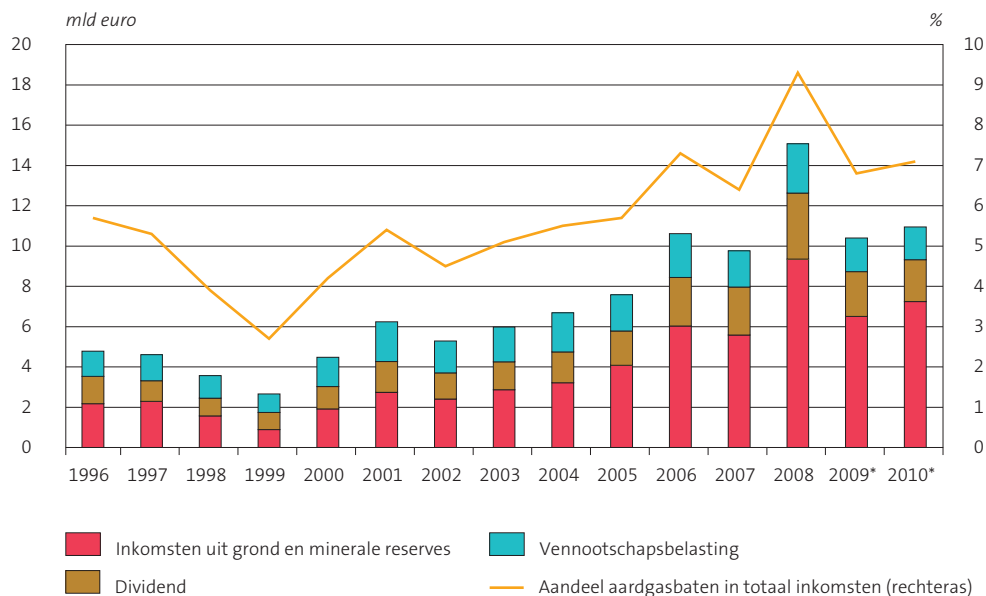
Impact op kwartaalcijfers

Door de invloed van het weer op het aardgasverbruik heeft de delfstoffenwinning een grote impact op de kwartaalcijfers van de Nederlandse economie. Bij een relatief koud kwartaal ten opzichte van een jaar eerder wordt er extra gas verbruikt voor ruimteverwarming en vallen de groeicijfers hoger uit.

Het grootste effect op de bbp-groei in de periode 2005–2010 had de delfstoffenwinning in het eerste kwartaal van 2007. De bbp-groei had toen 1,4 procentpunt hoger uit kunnen vallen als de winter niet zo veel zachter was geweest dan een jaar eerder. Soms bepaalt de delfstoffenwinning het kwalitatieve beeld van de economische ontwikkeling. Zo werd in het eerste kwartaal van 2010 een groei genoteerd van 0,5 procent. Zonder delfstoffenwinning was er sprake geweest van een lichte krimp. De gemiddelde invloed van de delfstoffenwinning bedroeg – absoluut gezien – 0,45 procentpunt over de hele periode. Overigens heeft ook de conjunctuur invloed op het aardgasverbruik, met name bij de energiesector en de nijverheid.

11.5 Aardgasbaten rijksoverheid

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

De gasbaten vormen een substantieel deel van de totale inkomsten van het rijk. Na de jaren zeventig – toen de aardgaswinning terugliep – namen de aardgasbaten af, maar hierna zijn zij weer toegenomen. In 2010 ging het om iets minder dan 7 procent. Gezien de eindigheid van de gasvelden, valt er in de nabije toekomst dus een belangrijker pijler weg onder de overheidsfinanciën. Ongeveer een derde deel van de aardgasbaten (exclusief belastinginkomsten) wordt aangewend voor investeringen, de rest gaat naar de algemene middelen (zie kader).

Benutting van de aardgasbaten

Voor 1994 gingen de gasbaten rechtstreeks naar de algemene middelen. Dit was risicovol: een overheid die zijn lopende kosten betaalt uit een eindige bron, creëert een groot financieringsprobleem wanneer de bron uitgeput raakt. In de jaren zeventig van de twintigste eeuw leidde de sterk stijgende gasbaten tot de zogenaamde 'Dutch Disease': de economie werd structureel zwakker en de overheidsfinanciën ontspoorde, maar deze problemen werden door de hoge aardgasexport en de navenante aardgasbaten versluierd.

Om een situatie te forceren waarin aardgasbaten meer aangewend zouden worden voor investeringen werd in 1994 het Fonds Economische Structuurversterking (FES) opgericht. Bij de oprichting werd afgesproken dat 41,5 procent van de aardgasbaten (exclusief die uit de vennootschapsbelasting) in het FES

zouden stromen. De middelen zijn bedoeld om de economische structuur van Nederland te versterken. Het fonds wordt gebruikt voor projecten op het gebied van verkeer en vervoer, alsmede projecten voor milieu en duurzaamheid, kennis en innovatie en ruimtelijke ordening. Voorbeelden hiervan zijn de Betuwelijn, de Hogesnelheidslijn en het Innovatieplatform.

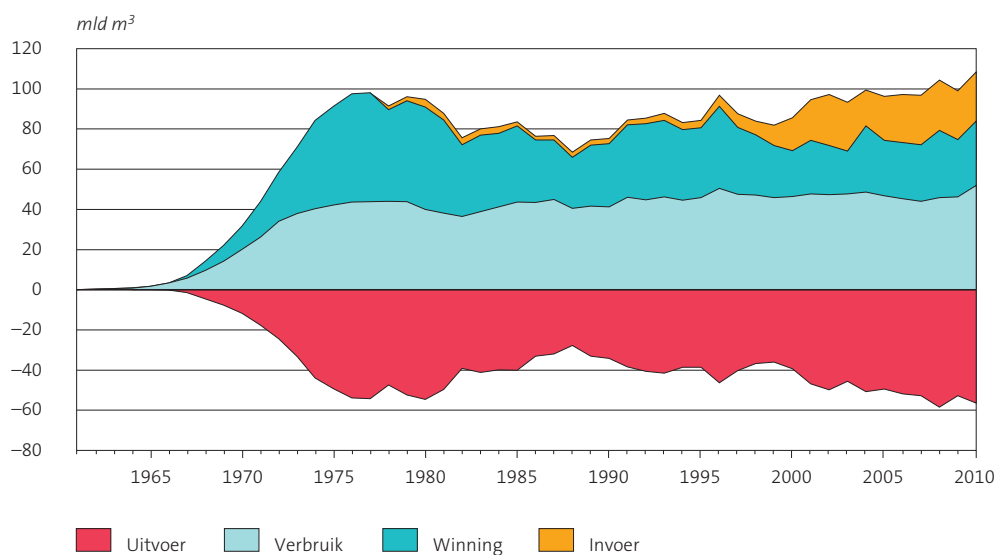
Vanaf 2008 is de voeding van het FES met behulp van een vast percentage van de aardgasbaten afgeschaft. Voortaan zijn de uitgaven uit het fonds leidend voor het deel van de gasbaten dat aan het FES wordt toegewezen. In praktijk is het deel dat toegerekend wordt aan het fonds kleiner geworden. In plaats van 41,5 procent kreeg het fonds in 2009 en 2010 (op basis van begrotingen) respectievelijk 28 procent en 34 procent van de aardgasbaten exclusief belastinginkomsten.

Winning, verbruik en internationale handel

De winning van aardgas bereikte al in de jaren zeventig een hoogtepunt. De piek lag in 1977 met 98 miljard m³. In 2010 werd 84 miljard m³ gewonnen. Het verbruik is wel toegenomen: de 52 miljard m³ die in 2010 werd verbruikt, vormde een record. Het aardgasverbruik kent een lichte trendmatige stijging, met name doordat aardgas een steeds belangrijker bron is geworden voor het opwekken van elektriciteit. Los van de onderliggende trend fluctueert het aardgasverbruik sterk door variatie in het (winter)weer. De wintermaanden van 2010 waren erg koud. In 1996 was het nog kouder, maar toen waren er één miljoen mensen minder te verwarmen.

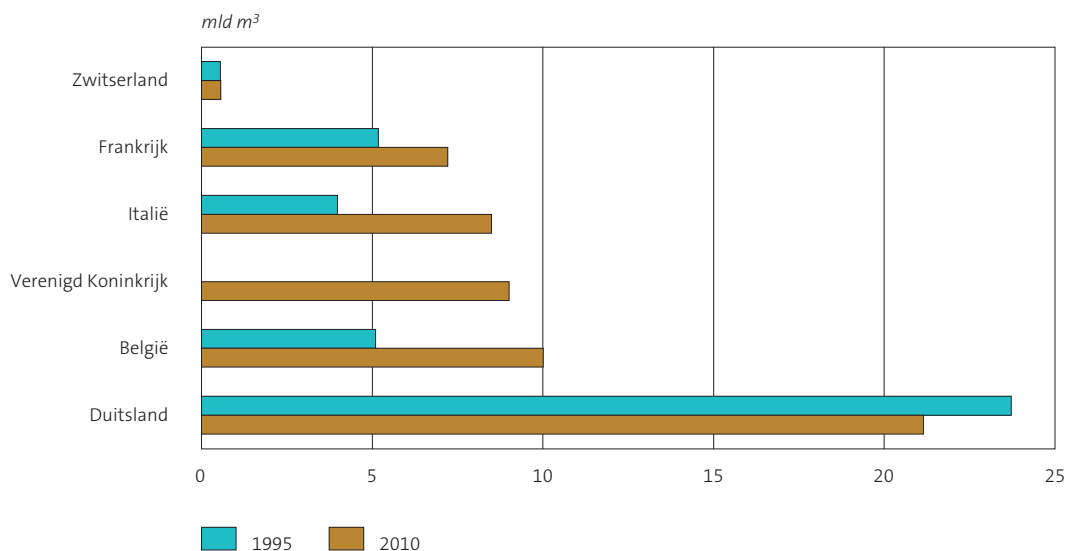
De uitvoer van aardgas nam na de jaren zeventig scherp af, maar kent nu al twee decennia een trendmatige groei. Het oude record (uit 1980) werd in 2008 verbroken: er werd toen 56 miljard m³ aardgas uitgevoerd. Vanaf 2000 wordt er ook steeds meer aardgas ingevoerd, hetgeen duidt op een toenemende internationale handel. Uitbreiding van de infrastructuur en de liberalisering van de energiemarkt in Europa stimuleren deze.

11.6 De Nederlandse aardgasbalans

Bron: CBS, Aardgasbalans.

11.7 Uitvoer van aardgas naar land van bestemming

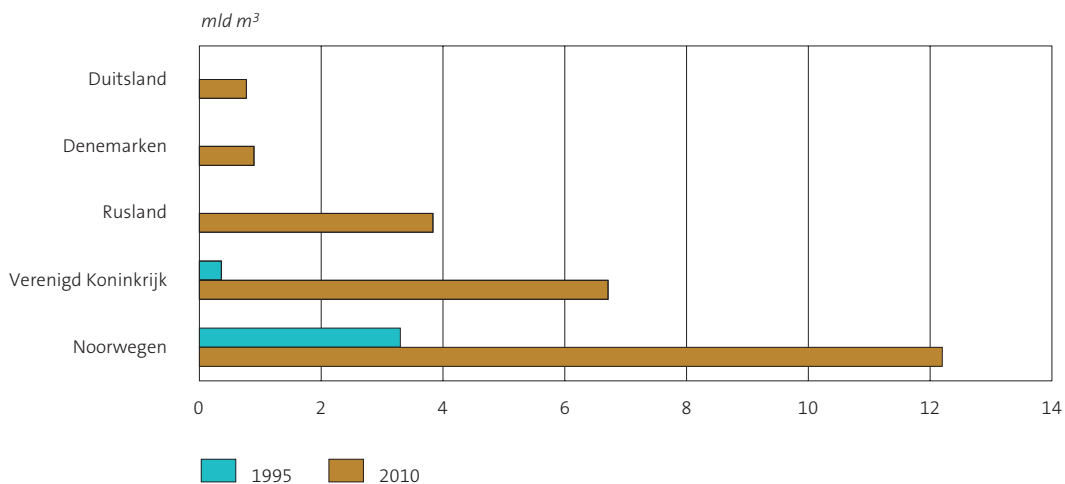
Bron: CBS, Aardgasbalans.

Duitsland grootste afnemer

Duitsland is al decennialang onze grootste buitenlandse afnemer. Wel was in 2010 de ingevoerde hoeveelheid lager dan in 1995. Het feit dat 2010 kouder was dan 1995 suggereert dat Duitsland tegenwoordig meer aardgas uit andere landen betreft. De uitvoer naar België, Italië en Frankrijk, alle drie ook al decennialang afnemers van Nederlands aardgas, was in 2010 daarentegen hoger dan in 1995. Relatief nieuw is de verkoop aan het Verenigd Koninkrijk. Deze handel is mogelijk gemaakt door een pijpleiding die in 2008 is aangelegd.

Tegenwoordig voert Nederland uit vijf landen aardgas in. Er wordt aardgas ingevoerd om langer gebruik te kunnen maken van de Nederlandse voorraad en te verdienen aan de handel. In 2010 kwam het meeste aardgas uit Noorwegen, gevolgd door het Verenigd Koninkrijk en Rusland. Tevens kwamen kleine hoeveelheden uit Denemarken en Duitsland. Vijftien jaar geleden werden alleen kleine hoeveelheden ingevoerd uit Noorwegen en het Verenigd Koninkrijk. De invoer uit Noorwegen, Rusland en Duitsland wijst op echte handel. De invoer uit het Verenigd Koninkrijk en Denemarken heeft een meer praktische achtergrond. Dit aardgas wordt namelijk gewonnen uit velden die dicht bij het Nederlands deel van de Noordzee liggen en komt via het Nederlandse pijpleidingstelsel aan land.

11.8 Invoer van aardgas naar land van herkomst

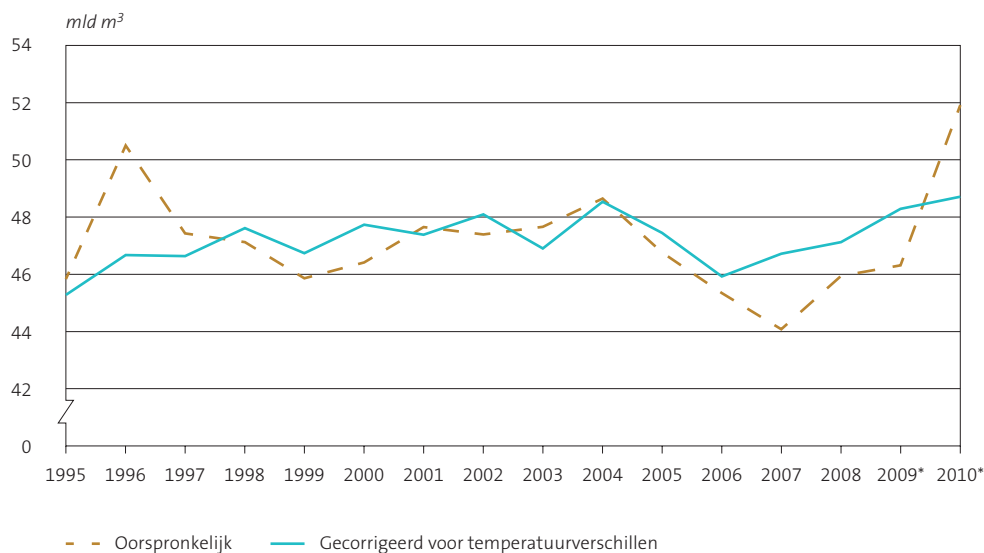

Bron: CBS, Aardgasbalans.

Binnenlands verbruik

Het jaarlijkse binnenlandse aardgasverbruik varieert de afgelopen vijftien jaar van 44 tot 52 miljard m³. De fluctuatie is vooral een gevolg van variatie in de wintertemperaturen. Als het verbruik wordt bepaald voor een gemiddelde winter, is de fluctuatie veel geringer. Het aardgasverbruik is dan van ruim 45 miljard m³ in 1995 gestegen naar bijna 49 miljard m³ in 2010.

11.9 Aardgasverbruik

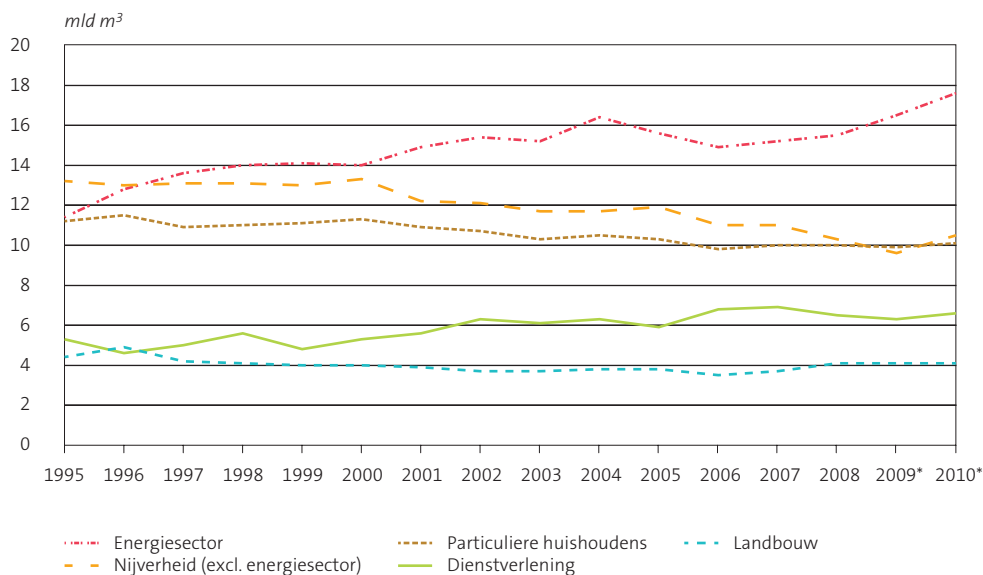
Bron: CBS, Energiebalans.

Aan de nettostijging van het aardgasverbruik liggen tegengestelde bewegingen ten grondslag. Het gasverbruik is in de energiesector en de dienstverlening gestegen, maar in de nijverheid en bij de huishoudens gedaald. In 1995 was de nijverheid met 29 procent nog de belangrijkste verbruiker van aardgas; de huishoudens en de energiesector volgden met beide 25 procent. In 2010 was de energiesector (energiebedrijven, raffinaderijen, cokesfabrieken en delfstoffenwinning) met 36 procent ruim de grootste verbruiker. De nijverheid en huishoudens volgden toen met beide 22 procent. Hieronder wordt ingegaan op ontwikkelingen bij de afzonderlijke sectoren.

Toenemend verbruik in energiesector

Dat het aardgasverbruik van de energiesector sterk is gegroeid komt doordat deze sector meer elektriciteit is gaan produceren en daarbij steeds vaker aardgas als energiebron gebruikt. Vooral tussen 2001 en 2005 groeide de gasafname door de energiesector sterk. Na een kleine inzinking is in 2009 de elektriciteitsproductie uit aardgas weer flink aangetrokken. Dit komt door het in gebruik nemen van centrales met een hoog rendement. Samen met de relatief lagere aardgasprijzen werd elektriciteit uit aardgas hierdoor concurrerend met opwekking met behulp van steenkool, maar vooral met elektriciteit uit het buitenland. De verhoogde elektriciteitsproductie uit aardgas heeft de stroomafname van Nederlandse kolencentrales niet verminderd, maar wel die van de Duitse.

11.10 Aardgasverbruik, gecorrigeerd voor temperatuurverschillen

Bron: CBS, Energiebalans.

Besparing door huishoudens

Bij de huishoudens is het aardgasverbruik de afgelopen vijftien jaar afgenomen met ongeveer 10 procent. Verwarming vormt de hoofdmoot van het verbruik door huishoudens. De afname heeft dan ook te maken met de steeds betere isolatie van huizen en betere verwarmingsketels. De besparing is des te opmerkelijker wanneer in ogeschouw wordt genomen dat het aantal inwoners sinds 1995 met 1,2 miljoen is gestegen en dat bovendien de gemiddelde gezinsgrootte afneemt, zodat het aantal huishoudens onevenredig is toegenomen. Het verbruik door de dienstverlening steeg met 10 procent. Dit heeft te maken hebben met de sterke groei van deze sector. Ook hier wordt het aardgas voornamelijk gebruikt voor ruimteverwarming.

Het aardgasverbruik van de landbouw is vrij constant. Sinds 2005 heeft het gebruik van warmtekrachtinstallaties hier een grote vlucht genomen. Met deze installaties kan een tuinder naast warmte ook elektriciteit produceren. De warmte gebruikt de tuinder zelf, de elektriciteit kan hij verkopen. Of een tuinder dit doet is afhankelijk van de prijs van aardgas en van elektriciteit. Verder zijn nieuwe kassen energiezuiniger en noopt de hoge aardgasprijs tot besparing. Omdat de fysieke productie van de glastuinbouw is gegroeid, duidt een gelijkblijvend aardgasverbruik op een veel efficiënter gebruik van aardgas.

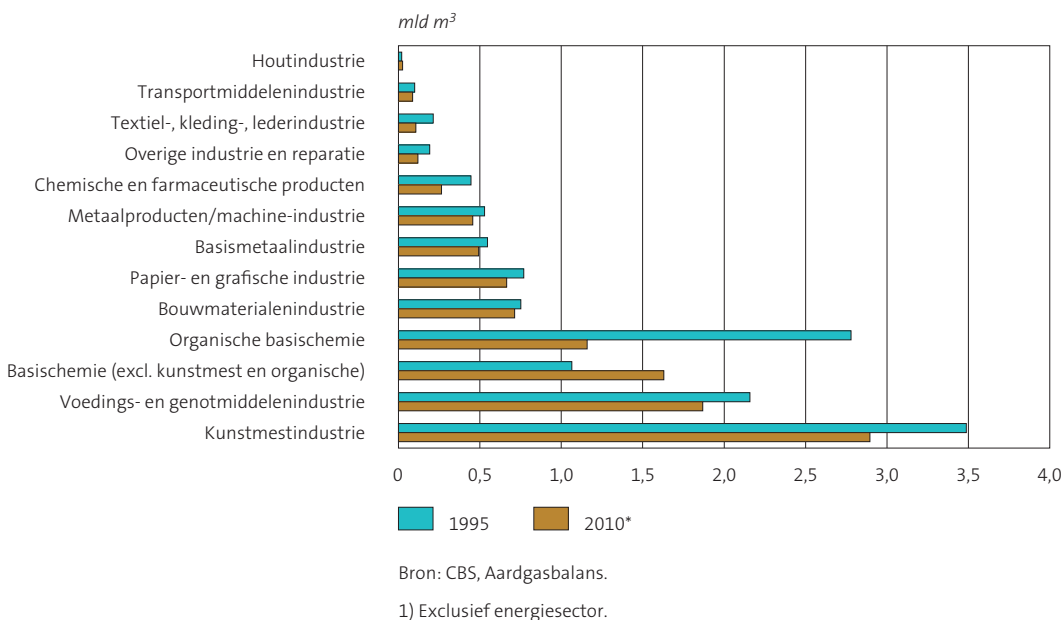
Industrieel verbruik gedaald

Het aardgasverbruik van de nijverheid is tussen 1995 en 2009 afgenomen met 19 procent. De grootverbruiker van aardgas in de industrie is de chemische industrie, gevolgd door de voedings- en genotmiddelenindustrie. Bij de kunstmestindustrie, onderdeel van de chemische industrie en de grootste verbruiker van aardgas, daalde het verbruik met 17 procent door verlies van productiecapaciteit. Aardgas dient in de kunstmestindustrie vooral als grondstof en wordt niet energetisch verbruikt.

Bij de organische basischemie (de petrochemie) daalde het aardgasverbruik zeer fors, namelijk met bijna 60 procent. Voor een deel is de daling te verklaren doordat deze bedrijfstak chemisch restgas is gaan gebruiken als energiebron in plaats van aardgas. Dit restgas komt vrij bij de verwerking van aardolieproducten tot chemische producten. Een ander deel van de daling is een gevolg van de stijging van de aardgasprijs omstreeks 2005. Dit leidde tot productievermindering en/of het overschakelen op andere grondstoffen dan aardgas.

In de voedings- en genotmiddelenindustrie daalde het verbruik met 13 procent. De productie bleef op peil in deze bedrijfstak, de daling in het aardgasverbruik is dan ook een gevolg van het gebruik van energiezuiniger productiemiddelen. Dit geldt ook voor andere bedrijfstakken waar het aardgasverbruik in de jaren 1995-2010 tussen de 10 en de 50 procent is gedaald. Alleen in de basischemie (exclusief organische chemie en kunstmestindustrie) is het aardgasverbruik met ruim 50 procent gestegen. Dit is een gevolg van toegenomen economische activiteit in deze bedrijfstak. Hierdoor steeg het verbruik van aardgas als brandstof en als grondstof.

11.11 Aardgasverbruik in de nijverheid¹⁾

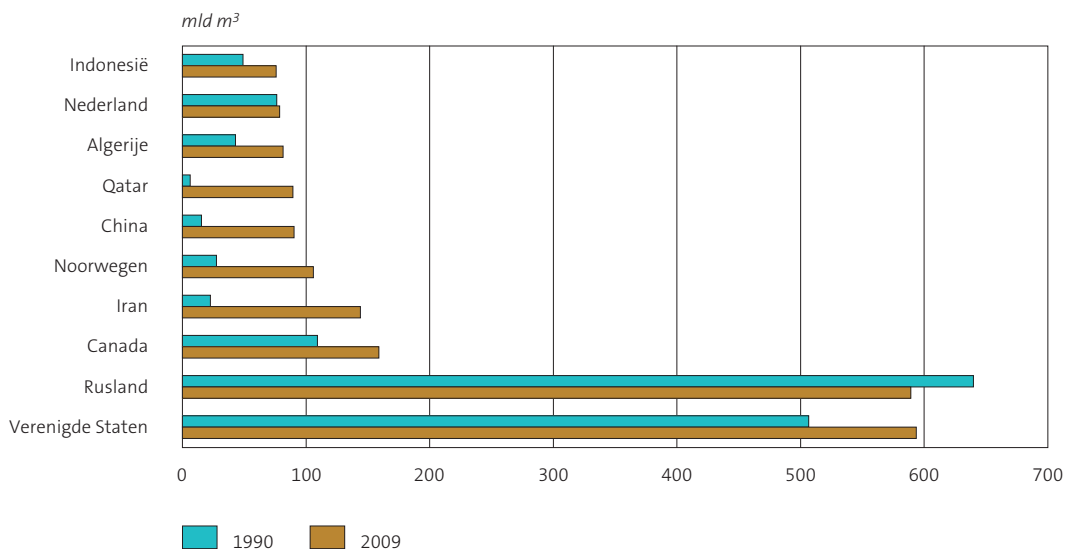

Internationale positie van Nederland

De winning van aardgas kwam wereldwijd veel later op gang dan die van aardolie. Aanvankelijk werd aardgas namelijk als een lastig bijproduct van de aardoliewinning gezien, dat vaak werd afgefakkeld. Maar na de oorlog werden de technische moeilijkheden overwonnen. Vanaf het moment dat de aardgaswinning serieuze vormen begon aan te nemen, behoorde Nederland tot de grootste producenten in de wereld. In 1990 was Nederland nog nummer vijf, in 2009 was Nederland afgezakt naar de negende plaats. De grootste aardgasproducerende landen zijn el vele decennia Rusland en de Verenigde Staten. Beide landen produceerden in 2009 elk bijna 600 miljard m³ aardgas.

In het rijtje van gasexporterende landen stond Nederland in 2009 op de vijfde plek. Rusland is veruit de grootste exporteur, gevolgd door Noorwegen, Canada en Qatar. Voorgenoemde vier landen beïnvloeden in steeds grotere mate de aardgasprijs op de wereldmarkt. Qatar en Algerije behoren tot de opkomende aardgaslanden. Ook in Iran en China wordt steeds meer gas gewonnen, maar deze landen verbruiken dat zelf en spelen nauwelijks een rol in de internationale handel.

11.12 Top tien aardgasproducerende landen

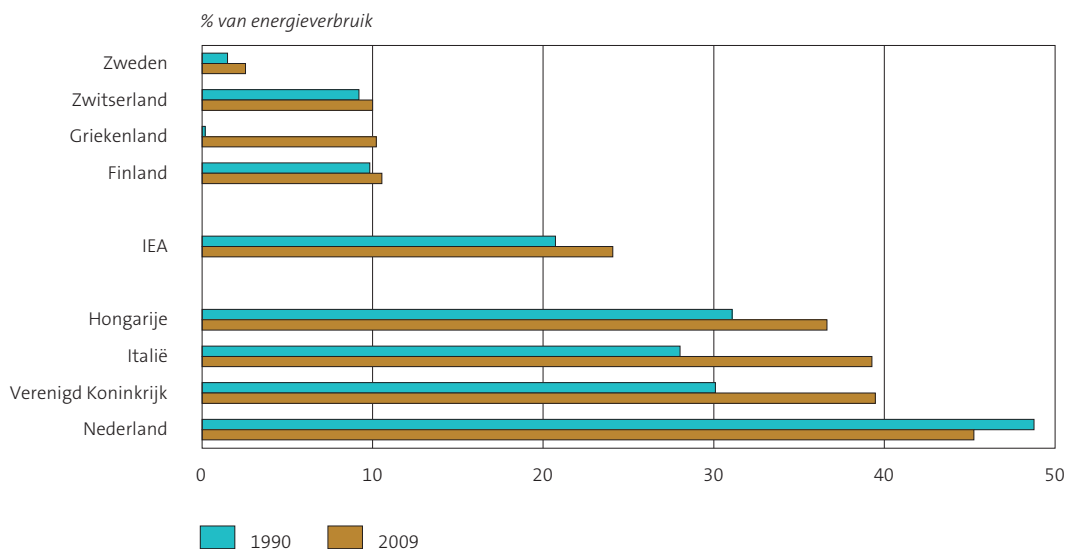

Bron: IEA, Natural Gas Information 2010.

Aardgas steeds belangrijker

Door gunstige omstandigheden is Nederland al heel vroeg overgestapt op een aardgas-economie en begin jaren zeventig voorzag aardgas al voor 45 procent van de Nederlandse energiebehoefte. Hierna heeft het aandeel zelfs nog iets hoger gelegen, maar door het toenemende energieverbruik bij vervoer (waarin aardgas een marginale rol speelt) is het aandeel weer terug op 45 procent. Hiermee is Nederland ruim koploper onder de lidstaten van het Internationaal Energieagentschap (IEA). Bij veel van deze lidstaten is aardgas sterk in opkomst. In landen als het Verenigd Koninkrijk en Italië is het aandeel in vijftien jaar tijd van 30 naar 40 procent gegroeid. Het gemiddelde van de IEA-landen (vrijwel alle OESO-landen) steeg in deze periode van 21 naar 24 procent. De stijging werd nog enigszins afgeremd, doordat in de Verenigde Staten, de grootste energieverbruiker ter wereld, het aandeel aardgas is gedaald.

11.13 Aandeel aardgas in IEA-landen

Bron: IEA, Natural Gas Information 2010.

Dat aardgas internationaal gezien steeds populairder wordt, hangt samen met het feit dat het transport steeds beter wordt gefaciliteerd. Steeds meer gasnetwerken worden op elkaar aangesloten en ook is het vervoer over zee uit landen als Qatar en Algerije in opkomst, waarbij het aardgas eerst vloeibaar wordt gemaakt (liquefied natural gas, LNG). Op de Maasvlakte is inmiddels een terminal ingericht voor de afhandeling van LNG en op 13 juni 2011 meerde hier voor het eerst een geladen tanker aan. Ook wordt er qua winning steeds meer mogelijk. In de Verenigde Staten haalt men steeds vaker aardgas uit schalie en leisteen.

De steeds grotere beschikbaarheid van aardgas gaat samen met een groeiende populariteit van deze brandstof bij het opwekken van elektriciteit. Dit is ingegeven door de flexibele inzet (aardgascentrales zijn snel op te starten) en een relatief lage milieubelasting. Aardgascentrales zijn schoner en veroorzaken minder CO₂-uitstoot dan kolencentrales. Ook zijn aardgascentrales goedkoper en makkelijker te bouwen (minder procedures en maatschappelijke weerstand). De winning en het verbruik van aardgas heeft dus nog goede vooruitzichten en er wordt dan ook volop in geïnvesteerd.

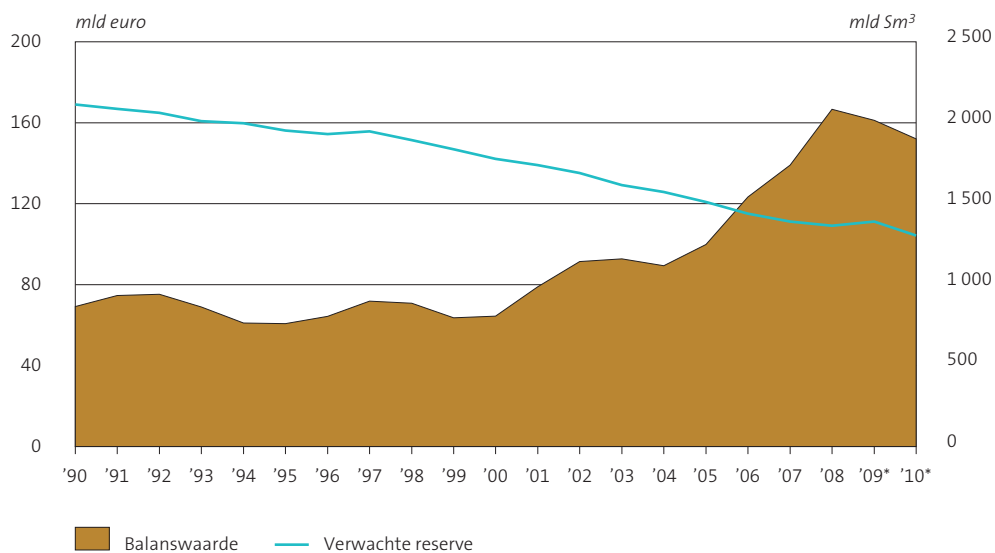
De nationale aardgasreserve

De toekomstige beschikbaarheid van Nederlands aardgas kan worden geschat door de resterende reserve te delen door de jaarlijkse extractiehoeveelheid. Op basis van de netto jaarproductie in 2010 resteerde aan het eind van 2010 nog voor vijftien jaar aardgasvoorraad in de Nederlandse bodem. Technisch gezien is een constant winningstempo niet waarschijnlijk. De aardgasreserves zullen volgens experts in een afbouwend tempo gewonnen gaan worden. Op grond van het vastgestelde productieplafond voor het Groninger gasveld voor de periode 2011 t/m 2020 en de afbouw van langlopende exportcontracten ligt het in de lijn der verwachting dat de periode waarin nog aardgas kan worden gewonnen verder zal worden opgerekt. Ook kunnen nieuwe velden worden ontdekt en kunnen bestaande velden worden geherwaardeerd. Duidelijk is wel dat het huidige winningstempo niet lang kan worden volgehouden, indien er geen nieuwe voorraden worden gevonden die economisch winbaar zijn. Op termijn zal de gasvoorziening van Nederland in toenemende mate afhankelijk worden van import. Dit kan consequenties hebben voor de hoogte van het bbp, de houdbaarheid van de overheidsfinanciën en de voorzieningszekerheid.

Op 1 januari 2011 bedroeg de waarde van de aardgasreserves¹⁾ 152 miljard euro. Dit komt overeen met ongeveer een kwart van het bbp. In de periode 1990–2011 is ondanks dat de verwachte fysieke hoeveelheid aardgas in de Nederlandse bodem sinds 1990 is afgenomen, de monetaire waarde van de resterende aardgasreserve in dezelfde periode toch sterk gestegen. Dit wordt grotendeels veroorzaakt door de opgelopen prijs van aardgas.

1) De waarde van de olie- en gasreserves kan volgens verschillende methoden worden bepaald (Veldhuizen *et al.*, 2009). Hier is er vanuit gegaan dat de olie- en gasprijs gelijk is aan het gemiddelde van de afgelopen drie jaar en in toekomstige jaren met de inflatie meestijgt.

11.14 Aardgasreserve, 1 januari

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

De toekomst van aardgas in Nederland

Met het einde van de aardgasbel in zicht wordt gezocht naar alternatieve mogelijkheden om geld te blijven verdienen aan de aardgasvelden en de gasinfrastructuur. Waar Nederland op inzet is om het gasknooppunt (gasrotonde) van Noordwest-Europa te worden met bijbehorende nationale en internationale bedrijvigheid en handel. Hiervoor is een goede fysieke gasinfrastructuur nodig met voldoende kennis. In de afgelopen jaren hebben de overheid en de energiebedrijven stappen ondernomen die de positie van Nederland als gasrotonde moeten versterken. Voorbeelden hiervan zijn de realisatie van internationale gasverbindingen, zoals de pijplijn tussen Nederland en het Verenigd Koninkrijk, en participatie van de Gasunie in de leiding tussen Rusland en Noord-Duitsland. Ook de bouw van een LNG-terminal op de Maasvlakte en internationaal gasbeleid moeten helpen deze doelstelling te halen. Als laatste stimuleert de overheid ook initiatieven die leiden tot samenwerking tussen kennisinstellingen en de gassector om de kennisinfrastructuur te bevorderen en te ondersteunen.

Aangezien de Nederlandse gasproductie afneemt, zal gas in toenemende mate geïmporteerd moeten worden. Om niet afhankelijk te zijn van één leverancier wil Nederland gas uit verschillende landen betrekken. Daarbij is het belangrijk om gebruik te maken van ver-

schillende aanvoerroutes. Op deze manier is Nederland beter bestand tegen verstoringen in het aanbod. Naast invoer via pijpleidingen wordt een stijging van de aanlanding van vloeibaar gas (LNG) voorzien. In Noordwest-Europa zal dit tot een aanzienlijke toename van invoer- en doorvoerstromen leiden. In 2011 zijn ook enkele vergunningen afgegeven voor proefboringen naar schaliegas onder de Nederlandse bodem. Het winnen van schaliegas staat wel ter discussie, vanwege het mogelijk negatieve effect op grond- en drinkwater.

Groen gas, ontstaan uit vergisting van biomassa en opwerking tot aardgaskwaliteit, kan ook aan terrein winnen. Het gas kan worden ingevoerd (bijgevoegd) in het Nederlandse aardgasnetwerk. Dit draagt bij aan de verduurzaming van de aardgasketen. Overheden, potentiële leveranciers en subsidieverleners ontplooiën initiatieven om de productie van groen gas mogelijk te maken. Groen gas is wel anders van samenstelling dan aardgas en kan niet zonder meer een hoog aandeel innemen. Volgens studies is het op termijn op grote schaal invoeden van groen gas alleen mogelijk indien fundamentele aanpassingen in de infrastructuur worden doorgevoerd.

Conclusie

Met een aandeel in het bbp van ruwweg 3 procent en een aandeel in de overheidsinkomsten van bijna 7 procent is het opraken van het aardgas een onprettig vooruitzicht, zeker gezien de toenemende vergrijzing. Het zal een financiële aderlating betekenen en we zullen ons ook moeten herbezinnen op onze eigen energievoorziening. Gezien de steeds makkelijkere beschikbaarheid en de grote buitenlandse voorraden lijkt het er wel op dat aardgas hier nog een grote rol blijft spelen, lang nadat onze eigen voorraden zijn opgebruikt.

Na de ontdekking van de aardgasbel maakte Nederland dankbaar gebruik van het bestaande distributienetwerk dat tot die tijd gevoed werd door stadsgas. Op middellange termijn kan Nederland wederom gebruik maken van de al aanwezige gasinfrastructuur. Via een rol in de Europese gasvoorziening kunnen we er bovendien aan blijven verdienen. Door vergisting van biomassa wordt de productie van binnenlands gas gestimuleerd en wordt bijgedragen aan het verder verduurzamen van de economie.

Literatuur

DNB (2008), *De Nederlandse gasbaten en het begrotingsbeleid: theorie versus praktijk*, Occasional Studies Vol.6/No.5, Amsterdam.

Gas Transport Services (2010), *Jaarverslag*.

IEA (2010), *Natural Gas Information*.

LEI (2009), *Energiemonitor van de Nederlandse glastuinbouw*.

NMA (2010), *Monitor groothandelsmarkten gas en elektriciteit*.

Overbeeke, Pieter van (2001), *Kachels, geisers en fornuizen, Keuzeprocessen en energieverbruik in Nederlandse huishoudens 1920–1975*, Proefschrift Technische Universiteit Eindhoven, Uitgeverij Verloren.

Veldhuizen, E., C. Graveland, D. van der Bergen en S.J. Schenau (2009), *Valuation of oil and gas reserves in the Netherlands 1990–2005*, CBS.

12

Het vervoer van en naar Nederland

- Internationaal goederenvervoer
- Vervoer over water
- Vervoer over de weg
- Vervoer door de lucht
- Conclusie

Het vervoer van en naar Nederland

Veel van het vervoer van passagiers en goederen tussen Europa en de rest van de wereld loopt via Nederland. Door de centrale ligging en de beschikbaarheid van goede achterlandverbindingen via de weg, het water, het spoor en door de lucht is Nederland een gunstige springplank voor het mondiale vervoer. In 2009 bedroeg de toegevoegde waarde van alle transportactiviteiten aan de Nederlandse economie ongeveer 3,7 procent van het totaal en waren 359 duizend personen werkzaam in deze branches. Van de in deze sectoren omgezette 49 miljard euro werd 40 procent toegerekend aan het vervoer over de weg, 11 procent aan het vervoer over water en 15 procent aan de luchtvaart.

In dit artikel wordt een beeld geschetst van het Nederlandse vervoer ter land, ter zee en in de lucht. Hierbij wordt speciale aandacht geschonken aan de vraag of Nederland de laatste jaren terrein heeft verloren op het gebied van vervoer van passagiers en goederen van en naar andere landen. Er wordt niet alleen gekeken naar de nationaliteit van de vervoerders, maar ook naar de rol van Nederland als doorgangsgebied in de vorm van vliegveld of haven. Op deze manier wordt een antwoord gezocht op de vraag of Rotterdam nog steeds Europa's grootste haven is, of Nederlandse transporteurs het wegvervoer in Nederland nog altijd domineren en hoe het gaat met Schiphol na de economische crisis en de opkomst van de budget-vliegmaatschappijen.

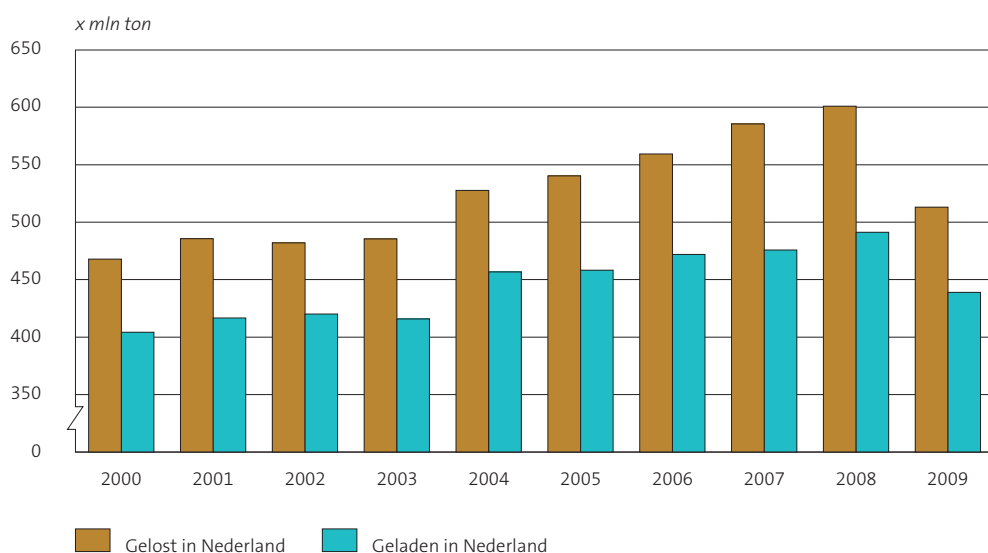
Na algemene informatie over welk gedeelte van de goederen op welke manier wordt vervoerd en de rol die de Nederlandse vervoerders hierin spelen, wordt nader ingezoomd op vervoer over water, vervoer over de weg en vervoer door de lucht. Ten slotte wordt de balans opgemaakt van de huidige staat waarin de Nederlandse vervoerssector zich bevindt.

Internationaal goederenvervoer

Steeds meer geladen en gelost in Nederland

Ondanks een afname in 2003 is het vervoer van goederen van en naar Nederland tussen 2000 en 2008 jaarlijks gemiddeld met 3,2 procent gegroeid van 872 miljoen ton tot bijna 1,1 miljard ton. In 2009 waren de effecten van de crisis goed merkbaar in het transport. Toen daalde het goederenvervoer met 13 procent tot 950 miljoen ton. In 2010 was er door het herstel van de wereldeconomie echter al weer sprake van een forse groei.

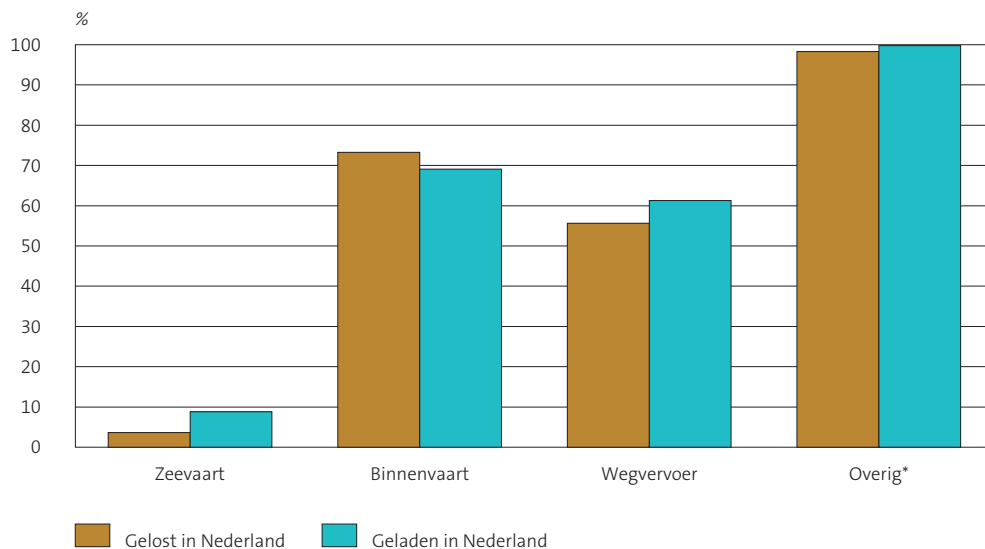
12.1 Goederentransport van en naar Nederland

Bron: CBS, Vervoersstatistieken.

In 2009 werd 77 procent van de goederen in Nederland gelost door transportmiddelen met een buitenlandse nationaliteit. Het vervoer van goederen vanuit Nederland naar de rest van de wereld was voor 46 procent in handen van buitenlandse transporteurs of rederijen. Vooral de zeevaart vond voor het grootste gedeelte plaats onder de vlag van andere landen.

12.2 Nederlands aandeel in vervoer van en naar Nederland, 2009

Bron: CBS, Vervoersstatistieken.

* Overig is luchtvaart, spoorvervoer en pijpleidingvervoer.

Zeevaart steeds belangrijker bij afvoer uit Nederland

Nederland is van oudsher een belangrijke spil in de wereldhandel. Het aanvoeren van de goederen gebeurt voornamelijk over zee. In de periode 2000–2009 was het aandeel van de zeevaart in de aanvoer van goederen ongeveer 70 procent van het totale gewicht. De binnenvaart is goed voor 15 procent en ongeveer 11 procent komt over de weg naar Nederland. De overige vervoerwijzen zijn luchtvaart, spoorvervoer en het pijpleidingvervoer met een gezamenlijk aandeel van 4 à 6 procent.

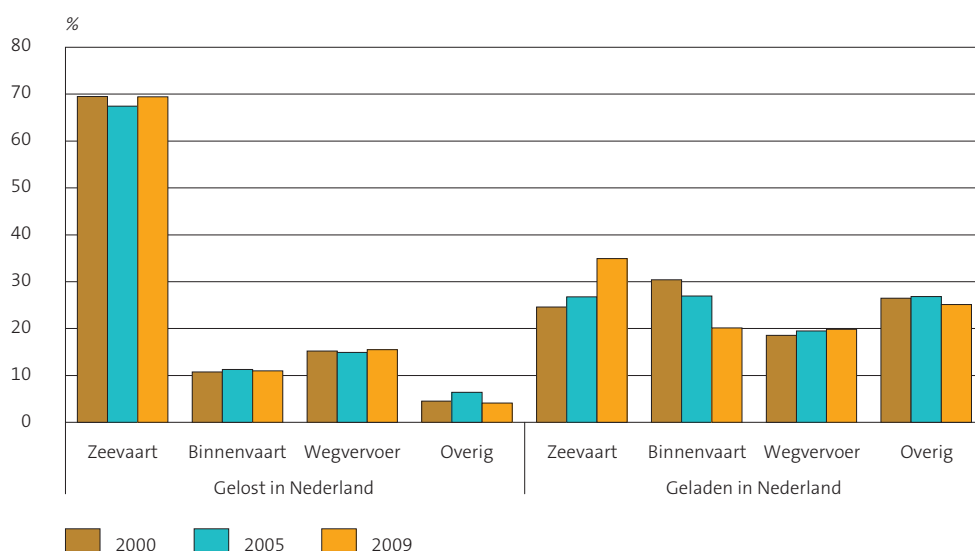
Voorals de haven van Rotterdam doet dienst als draaischijf in het vervoer. Veel goederen worden over zee aangevoerd en na overlading op een groter zeeschip verder getransporteerd naar overzeese bestemmingen. Omgekeerd geldt ook dat goederen die via grote schepen van ver worden aangevoerd vervolgens door kleine kustschepen naar andere Europese havens worden gebracht.

De aandelen van de vervoerwijzen in de aanvoer zijn redelijk constant. Bij het laden treedt er echter een verschuiving op. De zeevaart wordt steeds belangrijker en steeg van 25 procent in 2000 naar 35 procent in 2009. Het aandeel binnenvaart is in die periode gedaald van 30 naar 20 procent. Dit komt vooral doordat de binnenvaart als gevolg van de kredietcrisis in 2009 dramatisch is gekelderde. Ten opzichte van 2008 is vooral de afvoer uit

Nederland van erts en metaalresiduen sterk gekrompen. Ook het transport van steenkool en metalen is met een derde verminderd. Dit als gevolg van de verminderde vraag naar ijzer in de Duitse auto-industrie.

Bij het laden van goederen is het aandeel van het wegvervoer met ongeveer 20 procent redelijk constant. De overige vervoertakken zijn goed voor een kwart van de afvoer van goederen. Het grootste deel is aardolie en aardolieproducten die via een pijpleiding naar België en Duitsland worden vervoerd.

12.3 Aandeel vervoerwijzen

Bron: CBS, Vervoersstatistieken.

Vervoer over water

Zeevaart is een buitenlandse aangelegenheid

De nationaliteit of vlag van zeeschepen hangt niet af van de nationaliteit van de eigenaar maar van het land waar de vloot geregistreerd is. Het land van registratie, de vlaggenstaat, bepaalt ook veel van de voorschriften waaraan het schip en zijn bemanning moet voldoen. Deze voorschriften en het belastingklimaat maken sommige landen aantrekkelijk voor de registratie van schepen. Sinds de jaren twintig van de vorige eeuw varen steeds meer schepen onder een zogenaamde 'goedkope vlag'. De belangrijkste landen met een goedkope

vlag zijn Panama, Liberia, de Bahama's en Griekenland. Tussen 2000 en 2009 is het aandeel van deze vier landen in de aanvoer van goederen gestegen van 32 naar 40 procent en bij de afvoer is het aandeel gegroeid van 17 naar 26 procent.

Nederlandse zeeschepen hebben daarom slechts een kleine vinger in de pap. Ofschoon in 2009 één op de zes schepen die in een Nederlandse haven kwamen laden of lossen onder Nederlandse vlag voer, vervoerde ze slechts een twintigste deel van de lading. Naast Panamese en Liberiaanse schepen, meren ook veel schepen uit het Verenigd Koninkrijk (VK) aan in de Nederlandse havens. Het drukke ferryverkeer tussen Nederland en het VK verklaart de derde plaats in de top tien. Sommige schepen maken bijna elke dag een oversteek.

Ondanks het kleine aandeel in de wereldvloot speelt Nederland een hoofdrol op havengebied. Als gekeken wordt naar de hoeveelheid overgeslagen gewicht is Rotterdam de grootste haven van Europa. In 2009 was deze haven bijna 2,5 keer zo groot als de tweede haven van Europa, die van Antwerpen en vijf keer zo groot als Nederlands op één na grootste haven, die van Amsterdam. Mondiaal gezien neemt Rotterdam een vierde plaats in, na de Oost-Aziatische havens Shanghai, Ningbo en Zhoushan, en Singapore. Tussen 1964 en 2004 was Rotterdam nog de grootste haven van de wereld.

Rotterdam vierde haven ter wereld

Containervervoer over zee sterk gegroeid

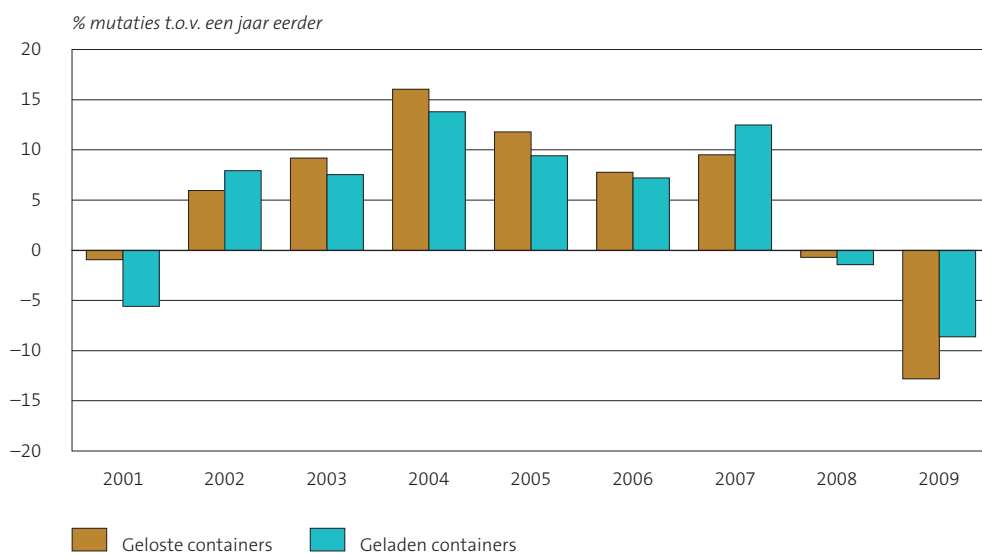
De economie is voor een zeer groot gedeelte afhankelijk van het zo gemakkelijk en goedkoop mogelijk vervoeren van grondstoffen en geproduceerde goederen. Toen in de jaren zestig van de vorige eeuw de containers in zwang raakten, heeft de globalisering een steuntje in de rug gekregen vanuit het vervoer. Deze containers met vaste maten (veelal 20 of 40 voet lang) zijn nu zo ingeburgerd in de internationale handel dat de afstand tussen producent en consument ondergeschikt is geworden. Producten kunnen veilig en snel over de wereld worden verplaatst. Ruim 78 procent van de niet-bulkgoederen wordt tegenwoordig in containers vervoerd. In 2000 was dit krap 71 procent.

Nederland fungeert voor Europa als een van de doorgeefluiken van containers. In de eerste acht jaar van deze eeuw is de overslag van containers in onze havens met 68 procent toegenomen. In het topjaar 2007 zijn 6,8 miljoen containers over de kades gegaan. In 2000

waren dit er 4 miljoen. Dit betekent dat er in deze periode jaarlijks een gemiddelde groei van 12,5 procent plaatsvond.

De crisis heeft dit vervoerssegment echter een flinke klap toebedeeld. In 2009 daalde de aanvoer van containers ten opzichte van 2008 met bijna 15 procent tot 3 miljoen stuks. De afvoer nam af met 9 procent tot net onder de 3 miljoen. In totaal zijn er tijdelijk 740 duizend minder containers door onze havens gegaan dan in 2008.

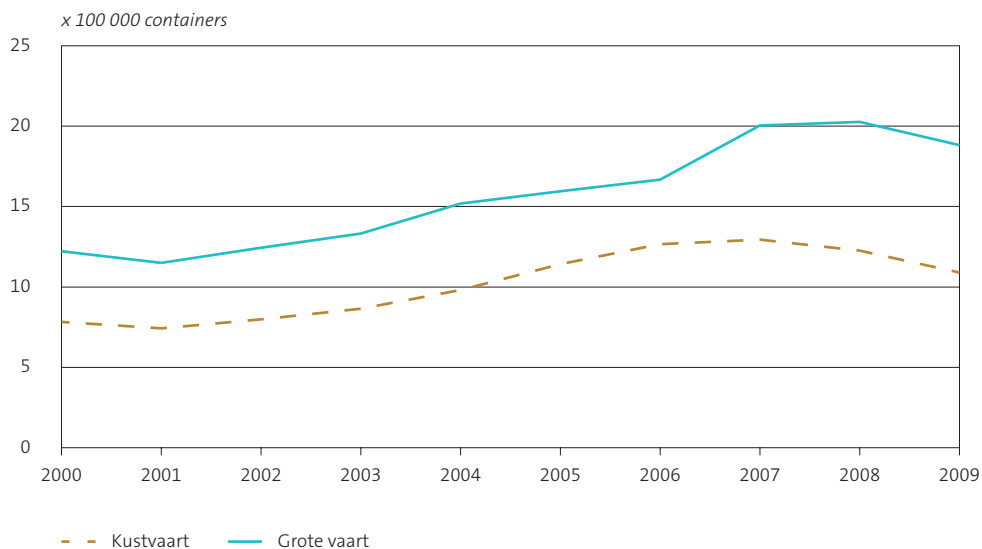
12.4 Geladen en geloste containers in de Nederlandse zeehavens

Bron: CBS, Vervoersstatistieken.

Binnen Europa is het vervoer van containers over zee een minder belangrijke transporttak. Slechts een derde van alle containers die in Nederland geladen worden, heeft een Europese of Noord-Afrikaanse bestemming. Door middel van de kustvaart vinden ruim 1 miljoen containers per jaar hun weg naar EU-landen, IJsland en Noorwegen, de Baltische staten, de Mediterrane landen en de landen aan de Zwarte Zee. In 2009 is door de crisis het niveau teruggefallen naar dat van 2004/2005. Het vervoer vanuit Nederland over grote afstand, oftewel de grote vaart, is in 2009 met 7 procent gedaald tot 1,9 miljoen stuks.

12.5 Containertransport vanuit Nederland

Bron: CBS, Vervoersstatistieken.

Containerschepen worden steeds groter

Het belang van het containertransport in de wereldhandel wordt weerspiegeld in de grootte van de containerschepen. In de beginperiode werden enkele honderden containers per schip vervoerd. Nu varen de allergrootste schepen met ruimte voor meer 15 000 standaard containers van 20 voet (6,10 m) de wereld rond. Deze maat, de Twenty Foot Equivalent Unit (TEU), wordt gebruikt om de capaciteit van de schepen in containers uit te kunnen drukken.

Door de enorme omvang van de grootste containerschepen kunnen ze niet in elke haven aanleggen. Er is daarom een systeem ontstaan waarbij met de grootste containerschepen tussen enkele grote havens wordt gevaren. Vanuit deze havens worden de kleinere havens in de omgeving vervolgens bediend met kleinere schepen, de zogenaamde feederschepen. In Europa zijn Rotterdam en Antwerpen havens waar de allergrootste schepen kunnen komen laden en lossen. Vanuit daar is er intensief verkeer met de Europese kustgebieden. De feederschepen of kustvaarders zorgen voor de fijnmazige distributie.

De derde haven van Europa, Hamburg, kan de grootste containerschepen niet aan, omdat deze de monding van de Elbe niet op kunnen varen. Hierdoor moeten veel containerschepen hun goederen overslaan op kleinere schepen in Rotterdam, alvorens de reis naar Hamburg kan worden voortgezet. Andersom is er vanuit sommige landen, zoals Vietnam,

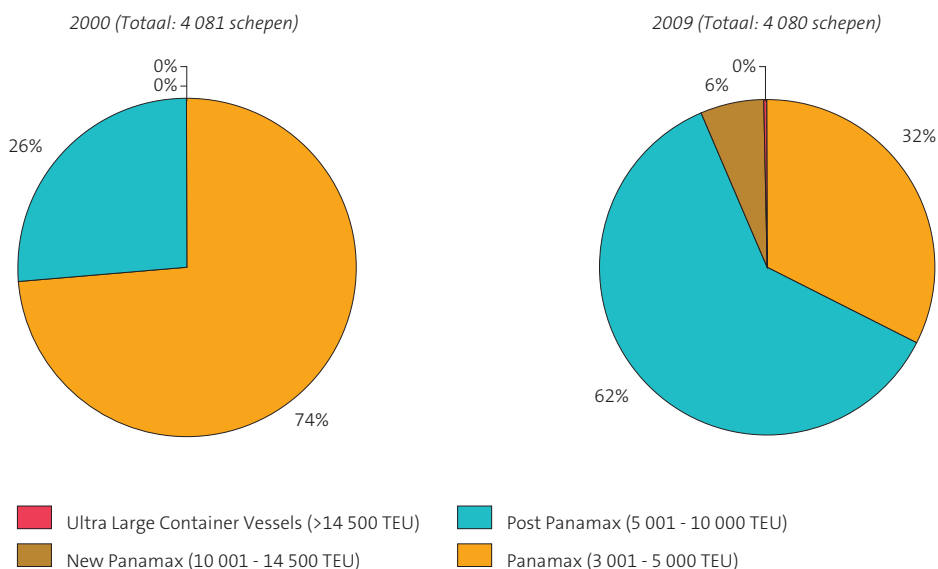
geen rechtstreekse verbinding met Nederland. Hierdoor lopen de containertransporten via een grote haven in de regio, zoals die van Singapore, Hongkong of een haven in Myanmar. De uit Vietnam afkomstige Panga-vis vindt zo zijn weg naar de Europese markt.

Door het Panamakanaal

Veel vervoer vanuit China verloopt via het Panamakanaal. Schepen die dit kanaal willen passeren mogen bepaalde maten niet overschrijden. Zo zijn er aanduidingen van scheepsgrootteklassen ontstaan met namen als Panamax voor het Panamakanaal en Suezmax voor het Suezkanaal. Voor een containerschip dat door het Panamakanaal wil, varieert de capaciteit tussen 3 000

en 5 100 TEU. Om een generatie grotere schepen door te laten, zijn nieuwe sluizen in het Panamakanaal aangelegd en liggen er plannen voor nog grotere sluizen. De maten van Post Panamax- en New Panamaxschepen zijn hierop gebaseerd. De allernieuwste schepen die in bestelling zijn gaan tot 18 000 TEU.

12.6 Containerschepen die in Nederland hebben gelost en geladen

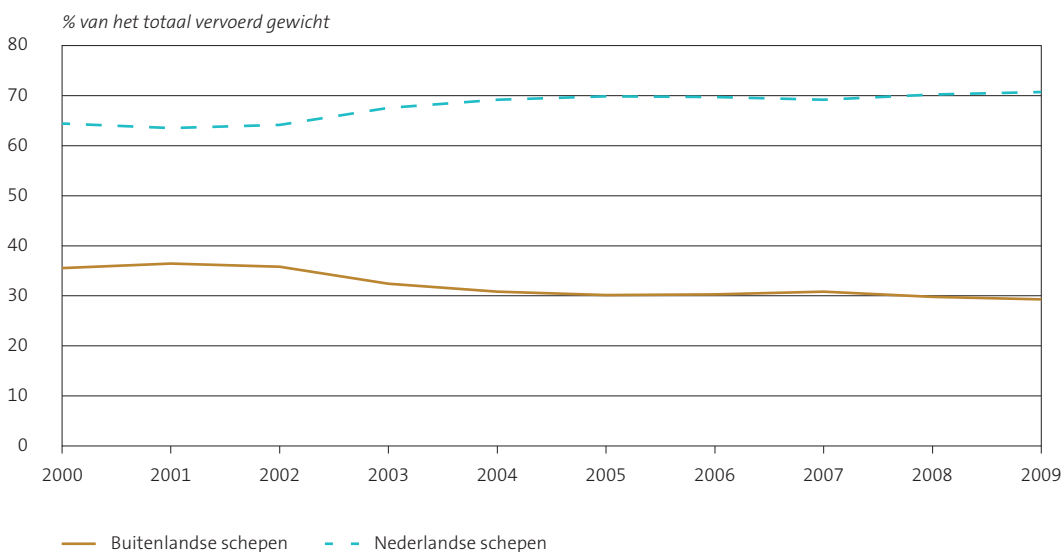
Bron: CBS, Vervoersstatistieken.

Het aantal bezoeken van grote containerschepen aan Rotterdam is tussen 2000 en 2009 nauwelijks veranderd. Schepen uit de vier grootste klassen brengen tussen 4 000 en 4 300 bezoeken aan Nederland. Schepen met een capaciteit boven de 10 000 TEU meerden in 2005 gemiddeld één keer per week aan in Rotterdam. In 2009 is dat opgelopen naar vijf keer per week. De allergrootste schepen, de Ultra Large Container Vessels (ULCV) met een laadvermogen van boven de 14 500 TEU, verschenen pas in 2009 ten tonele.

Binnenvaart stevig in Nederlandse handen

Bij de binnenvaart wordt 73 procent van de geloste en 69 procent van de geladen goederen door Nederlandse binnenschepen getransporteerd. Van de buitenlandse binnenschepen zijn die afkomstig uit België en Duitsland het vaakst op onze binnenwateren te vinden. Ze nemen samen 25 procent van het internationale vervoer voor hun rekening. Daarnaast gaan er ook veel transporten tussen België en Duitsland via de Nederlandse wateren. Zoals eerder aangegeven is de binnenvaart in 2009 dramatisch gekelderd, vooral door een terugname van de afvoer van erts en metalen en steenkool.

12.7 Binnenvloot in internationaal vervoer op Nederland

Bron: CBS, Vervoersstatistieken.

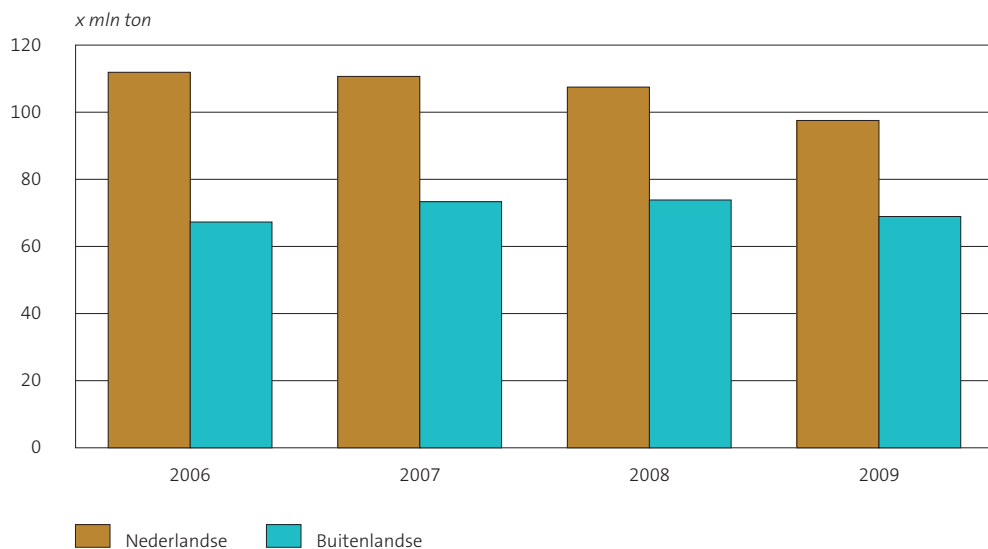
Vervoer over de weg

Wegvervoer minder vaak verricht door Nederlandse bedrijven

Het wegvervoer is in Nederland relatief minder belangrijk. Slechts 11 procent van alle goederen wordt hier over de weg vervoerd. Sinds de uitbreiding van de Europese Unie tot 27 landen is er een verandering in het internationale goederenvervoer over de weg opgetreden. Tussen 2006 en 2009 varieerde het vervoer op Nederland door buitenlandse transporteurs tussen de 68 en 73 miljoen ton. Het beste jaar voor de buitenlandse vervoerders was 2008. In 2009 is het vervoer echter weer gekrompen tot 69 miljoen ton. Het Nederlandse deel is sinds 2006 van 112 naar 98 miljoen ton gezakt. Deze daling is sterker

dan bij de buitenlandse transporteurs. Hierdoor komt het aandeel van de vreemde kentekens 4 procentpunt hoger uit.

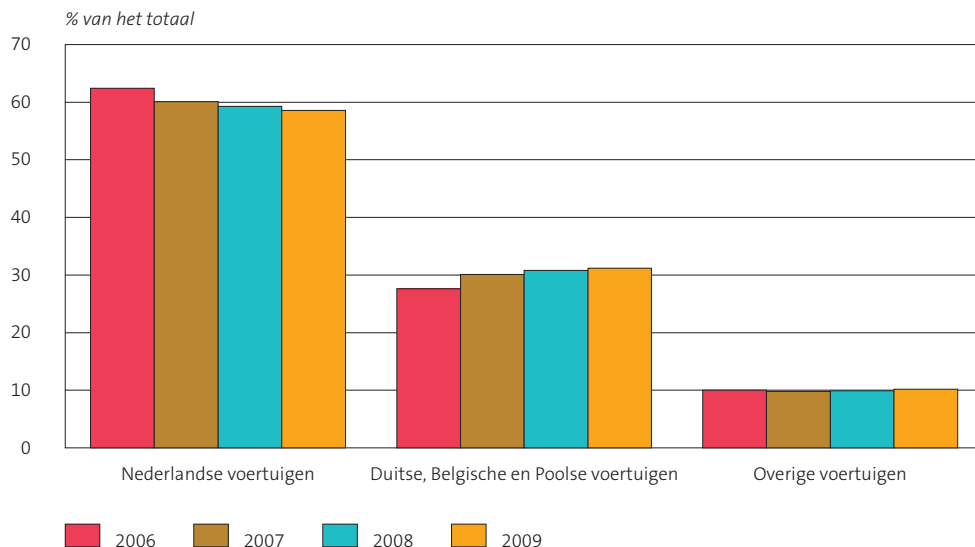
12.8 Transportbedrijven in vervoer over de weg op Nederland

Bron: CBS, Vervoersstatistieken, Eurostat.

De buitenlandse transportbedrijven die actief zijn bij de Nederlandse import en export zijn vooral afkomstig uit Duitsland, België en Polen. Deze drie landen nemen drie kwart van het door buitenlanders verrichtte transport voor hun rekening. Poolse transporteurs zijn de laatste jaren steeds meer vanuit Nederland gaan vervoeren. Hun aandeel in het totale internationale wegvervoer vanuit Nederland is tussen 2005 en 2009 meer dan verdubbeld, tot 5,5 procent. In tegenstelling tot de Duitsers, die het overgrote deel van de in Nederland geladen goederen naar eigen land vervoerden, was van de door Poolse transporteurs geladen tonnage slechts 42 procent bestemd voor de Poolse markt.

12.9 Vervoer over de weg van en naar Nederland

Bron: CBS, Vervoersstatistieken, Eurostat.

Vervoer door de lucht

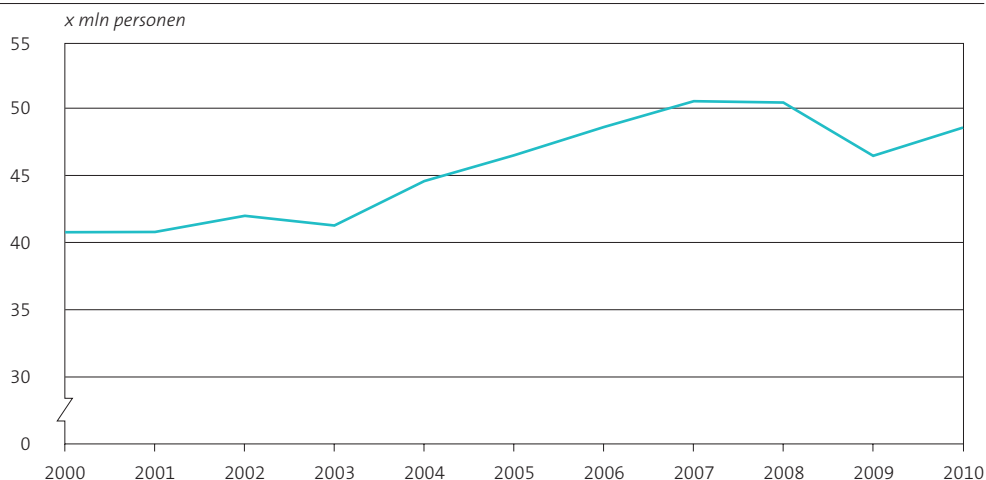
Voor het vervoer van mensen of goederen naar verafgelegen bestemmingen is het vliegtuig veruit het snelste transportmiddel. Het vervoer van reizigers door de lucht stijgt sinds 2000 sneller dan het passagiersvervoer via andere modaliteiten zoals touringcar, trein of over zee. Ook het vrachtvervoer door de lucht groeit de laatste jaren, waarbij méér goederen vervoerd worden naarmate de bestemmingen verder gelegen zijn. Hierbij speelt Nederland, en in het bijzonder Schiphol, al jaren een toonaangevende rol.

Vervoer door de lucht stijgt sterk

Nog nooit werden er zoveel reizigers van en naar Nederland vervoerd als in 2007, ruim 50,5 miljoen. Dit is bijna 24 procent meer dan in 2000. Het reizigersvervoer vertoonde in 2003 een kleine dip. Dit kwam waarschijnlijk door zowel de economische terugval in dat jaar, de eerste gevallen van het SARS-virus, als de uitbraak van de oorlog in Irak. Ondanks de tijdelijke invoering van de vliegtax (een belasting op vliegtickets van 1 juli 2008 tot 1 juli 2009) en het begin van de economische crisis in het vierde kwartaal van dat jaar, vloegen in 2008 nog altijd meer dan 50 miljoen reizigers via de vijf grote Nederlandse luchthavens het land in en uit. Na het economisch slechte jaar 2009 lijkt de passagiersluchtvaart

zich in 2010 te herstellen. Met 2,1 miljoen vervoerde passagiers meer dan in 2009, komt het 'topjaar' 2007 weer in zicht.

12.10 Door de lucht vervoerde passagiers van en naar Nederland

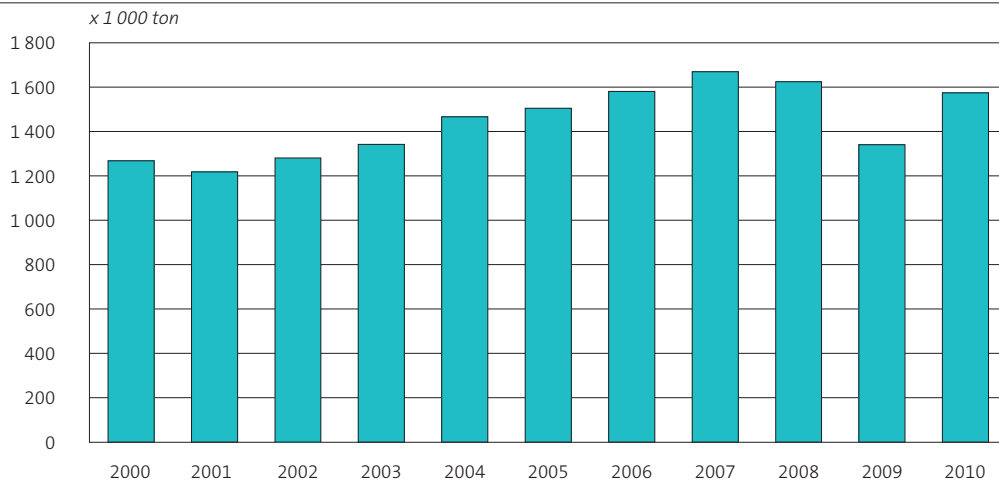

Bron: CBS, Vervoersstatistieken.

N.B. De data zijn gebaseerd op integrale waarneming van alle vluchten van en naar Nederlandse luchthavens met burgerluchtvaart.

De ontwikkeling van het vrachtvervoer door de lucht geeft, met uitzondering van de jaren 2001 en 2003, een nagenoeg identiek beeld als dat van de vervoerde passagiers. De aanslag op het WTC in Amerika in september 2001 was duidelijk van invloed op de hoeveelheid vrachtvervoer, terwijl de economische teruggang in Nederland in 2003 nauwelijks van invloed is geweest. Ook voor het vrachtvervoer was het jaar 2007, met bijna 1,7 miljoen ton vervoerde goederen, tot nu toe het meest succesvol. Net zoals het reizigersvervoer, laat het vrachtvervoer na de crisis ook een herstel zien in 2010. Dit ondanks de aswolk in april en de uitzonderlijke sneeuwval in december 2010.

12.11 Door de lucht vervoerde vracht van en naar Nederland

Bron: CBS, Vervoersstatistieken.

N.B. De data is een optelsom van gegevens voor de (grote) luchthavens van Amsterdam, Rotterdam, Eindhoven, Maastricht en Groningen.

Schiphol nog steeds de grootste

De luchtvaartmarkt voor personenvervoer in de Europese Unie is als gevolg van wettelijke deregulering in de jaren negentig sterk geliberaliseerd. Hierdoor is in principe elke luchtvaartmaatschappij in staat om elke mogelijke route in Europa voor elke mogelijke prijs aan te bieden. Dit heeft geleid tot een rigoureuze verandering van de luchtvaartmarkt. Het vliegverkeer is plotseling toegankelijk geworden voor een nieuwe doelgroep voor wie eerder reizen per vliegtuig onmogelijk was vanwege de hoge prijzen. Dit laatste is vrijwel volledig te danken aan de opkomst van de zogenaamde Low Cost Carriers (LCC's), ook wel budget-vliegmaatschappijen genoemd. Deze budget-vliegmaatschappijen kunnen worden geplaatst onder geregelde en niet-geregelde commerciële vluchten. Geregelde vluchten zijn lijnvluchten op vaste routes terwijl de niet-geregelde vluchten een onregelmatig karakter hebben. Traditioneel kwamen de geregelde lijndiensten voor rekening van de FSC's (Full Cost Carriers) en werden de niet-geregelde vluchten (vooral tijdens vakantieperiodes) hoofdzakelijk door chartermaatschappijen uitgevoerd. Tegenwoordig voeren budget-vliegmaatschappijen ook lijnvluchten uit.

Een van de belangrijkste kenmerken van budget-vliegmaatschappijen is dat ze meer gebruik maken van regionale luchthavens dan van Schiphol. De laatste jaren neemt het aantal passagiers dat met deze prijsvechters vliegt vanaf de regionale luchthavens enorm toe. Het aantal passagiers dat vanaf Amsterdam met 'traditionele' maatschappijen vliegt stijgt ook elk jaar, terwijl het aantal reizigers dat gebruik maakt van budget-vliegmaat-

schappijen vanaf Amsterdam redelijk constant is. Komen en gaan de meeste reizigers via Schiphol naar wereldwijde bestemmingen, de vier regionale vliegvelden vervoeren hun reizigers voornamelijk naar Italië, Verenigd Koninkrijk en Spanje.

12.12 Vervoer van en naar Nederlandse luchthavens

	Passagiervervoer				Vrachtvervoer			
	Schiphol		Regionale vliegvelden		Schiphol		Regionale vliegvelden	
	2007	2010	2007	2010	2007	2010	2007	2010
	<i>x 1 000 personen</i>				<i>x 1 000 ton</i>			
Totaal	47 745	45 137	2 774	3 456	1 610	1 512	58	62
Europa	32 517	29 772	2 771	3 449	73	72	13	32
Afrika	2 498	2 764	1	3	179	179	39	26
Amerika	7 611	7 295	0	1	457	422	0	1
Azië	5 119	5 305	0	1	894	838	5	3

Bron: CBS, Vervoersstatistieken.

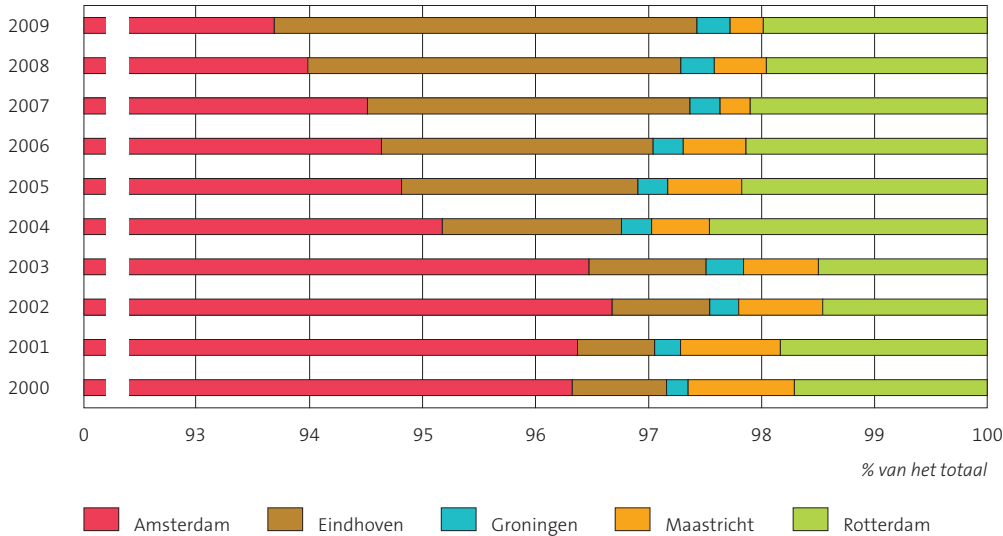
N.B. Regionale vliegvelden: Maastricht-Aachen Airport, Eindhoven Airport, Rotterdam-The Hague Airport en Groningen Airport Eelde.

Van de vijf nationale luchthavens is Schiphol met betrekking tot de afhandeling van vervoerde personen en goederen het grootste vliegveld van Nederland. Bovendien is Schiphol ook in Europees en mondiaal opzicht van grote betekenis.

De toonaangevende rol van Schiphol is bij het vrachtvervoer groter dan bij het passagiersvervoer. Schiphol handelt jaarlijks minimaal 95 procent van de door de lucht vervoerde goederen af. De laatste jaren neemt de leidende rol van Schiphol af. Dit komt mede door de zogenaamde 'prijsvechters' die, ook vanwege de kosten, steeds meer gebruik maken van de regionale vliegvelden. Met name Eindhoven Airport maakte de laatste jaren een explosieve groei door van ruim 340 duizend vervoerde passagiers in 2000 naar bijna 2,2 miljoen reizigers in 2010. Als enige van de vijf luchthavens was er in het 'crisisjaar' 2009 bij Eindhoven Airport sprake van een stijging van het aantal vervoerde passagiers. Rotterdam-The Hague Airport is de derde luchthaven met betrekking tot het reizigersvervoer. Dit vliegveld heeft een redelijk constant aantal reizigers.

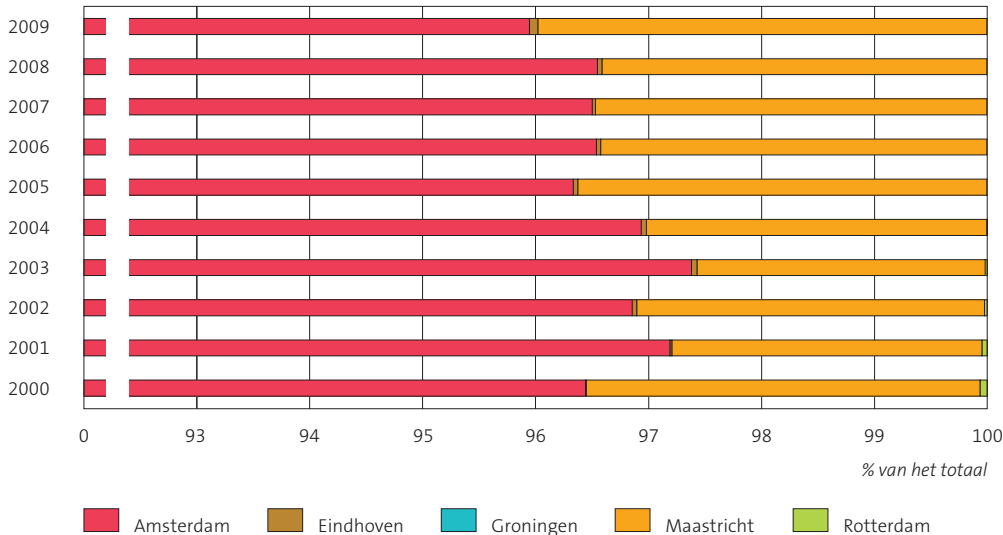
De vliegvelden in Eindhoven en Rotterdam-Den Haag spelen nauwelijks een rol van betekenis als het gaat om het afhandelen van het vrachtvervoer. Met een jaarlijks aandeel van meer dan 3 procent is Maastricht-Aachen Airport de tweede luchtvrachthaven in Nederland. Dit vliegveld kende in 2007 een topjaar waarin 58 duizend ton goederen verhandeld werden.

12.13 Aangekomen en vertrokken passagiers naar luchthaven

Bron: CBS, Vervoersstatistieken.

12.14 Geladen en geloste goederen naar luchthaven

Bron: CBS, Vervoersstatistieken.

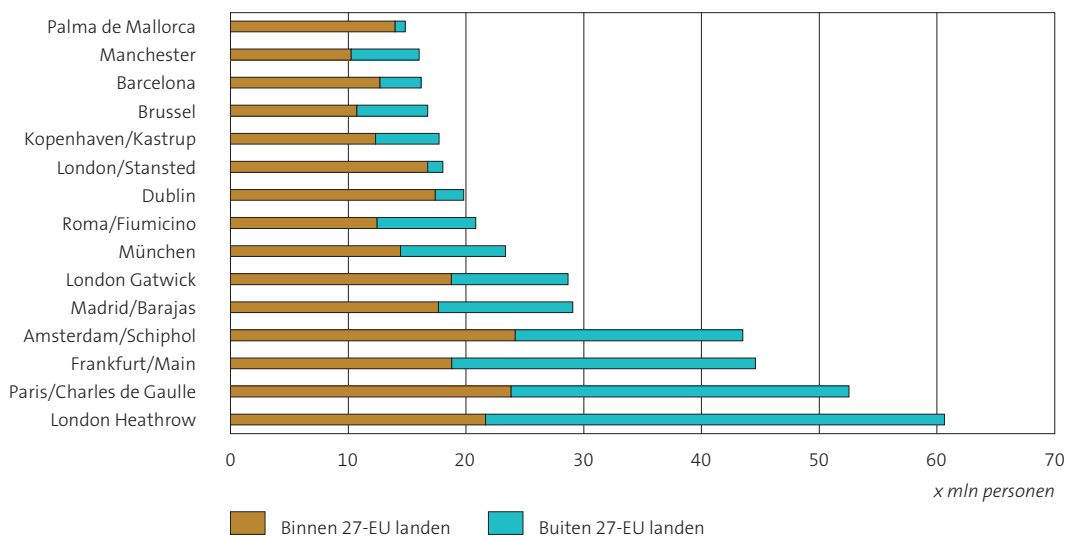
Bestemming luchtvaart

Ondanks dat het internationale passagiersvervoer van en naar Nederland zich enigszins verplaatst van Schiphol naar de regionale vliegvelden, speelt Schiphol nog altijd een grote rol van betekenis in het mondiale vliegverkeer. Daarbij is er wel een verschil met passagiersvluchten van en naar de landen binnen de EU-27 en van en naar landen buiten de EU-27. Gebaseerd op aantallen passagiers op vluchten binnen de Europese Unie staat Schiphol de laatste jaren bovenaan, nog vóór de grotere vliegvelden van London Heathrow en Charles de Gaulle in Parijs. Als het gaat om het vervoer van passagiers van en naar landen buiten de EU, dan staat Amsterdam na de vliegvelden in Londen, Parijs en Frankfurt op een vierde plaats. Op deze plek staat Schiphol ook in 2010 bij het totaal aantal internationaal vervoerde passagiers door de lucht; daar waar onze nationale luchthaven de voorgaande jaren steeds op de derde plaats stond. Op mondiaal niveau staat Amsterdam op de vijftiende plaats in termen van aantal vervoerde passagiers. London Heathrow staat wereldwijd op een vierde plaats.

Worden ook de overige vier belangrijke Nederlandse vliegvelden in de analyse meegenomen, dan blijkt dat in 2010 bijna 69 procent van het passagiersvervoer vanuit Nederland van en naar de Europese landen plaatsvond en slechts 15 respectievelijk 11 procent naar de Verenigde Staten en Azië. Londen/Heathrow is de belangrijkste partner van Nederland in het personenvervoer door de lucht. Geen enkel ander vliegveld behandelde zoveel passagiers met een Nederlands vliegveld als afkomst of bestemming.

Het vrachtvervoer vanuit Nederland laat in datzelfde jaar een totaal ander beeld zien. Nog geen 7 procent van het vrachtvervoer vanuit Nederland gebeurt met Europese landen en meer dan 53 procent van de goederen wordt afgehandeld met Azië. Vrachtluchten tussen Nederland en de VS beslaan 26 procent van het totaal, terwijl 13 procent van het vervoerde gewicht aan goederen met Afrika wordt afgewikkeld. Vanwege de relatieve prijs en vervoermogelijkheden, gebeurt het vrachtvervoer binnen de landen van de Europese Unie hoofdzakelijk over het water.

12.15 Personenvervoer grootste luchthavens EU-27 naar bestemming, 2009

Bron: CBS, Vervoersstatistieken, Eurostat.

Conclusie

De totale hoeveelheid in Nederland geladen en geloste goederen steeg tussen 2000 en 2008 met gemiddeld 3,2 procent per jaar, maar moest tijdens de economische crisis in 2009 een krimp incasseren van 13 procent. Met name de binnenvaart kreeg het zwaar te verduren. Hierdoor nam het relatieve aandeel van de zeevaart toe, hoewel het aantal geladen en geloste containers in 2008 en 2009 wel degelijk afnam. Ook het goederenvervoer over de weg zuchtte in 2009 onder de crisis en kromp van 73 miljoen ton in 2008 naar 68 miljoen ton een jaar later. Het vervoer van passagiers en goederen door de lucht kende het laatste decennium niet alleen de economische crisis van 2009, maar ook andere crises, zoals de WTC-aanslag en de crisis van 2003. Toch werd er op zowel het vervoer van passagiers als dat van goederen een flinke groei geboekt. Bovendien was in 2010 een groot gedeelte van het verlies van het voorgaande jaar alweer hersteld.

Nederland doet op de verschillende vervoersgebieden nog steeds volop mee. Zo is Rotterdam nog altijd de grootste haven van Europa. Wel is het zo dat het sinds 2004 niet meer de grootste haven van de wereld is. De Rotterdamse haven is de laatste jaren voorbijgestreefd door drie Oost-Aziatische havens. Deze Aziatische havens zijn echter geen concurrentie. Integendeel, door de groei in Azië krijgt de Rotterdamse haven alleen maar meer werk. Helemaal nu de steeds grotere zeeschepen de Hamburgse haven niet kunnen bereiken.

en hierdoor aangewezen zijn op Rotterdam en Antwerpen. Vanuit Rotterdam wordt vervolgens het achterland bevoorraad door middel van de binnenvaart en het wegvervoer.

Hoewel de binnenvaart in Nederland door de crisis is gekelderde, nam het aandeel van Nederlandse binnenvaartschepen wel toe ten koste van buitenlandse vervoerders. Ook het internationale goederenvervoer over de weg wordt nog altijd gedomineerd door Nederlandse transporteurs. Door de internationalisering zijn transportbedrijven uit andere landen wel steeds actiever geworden binnen Nederland: ruim 41 procent van de goederen over de weg wordt vervoerd door buitenlandse transporteurs, een stijging van bijna 4 procentpunt ten opzichte van 2006.

In de luchtvaartsector is Nederland prominent aanwezig. Zowel bij het vervoeren van passagiers als van vracht hoort Nederland (en dan vooral Schiphol) bij de Europese top vijf. Wel moet worden aangetekend dat als het gaat om het vervoer van passagiers van en naar bestemmingen buiten de EU, Schiphol terrein verliest op andere grote Europese vliegvelden.

Bijlage: Nieuwe indeling naar economische activiteit

Inleiding

De nationale rekeningen zijn in de zomer van 2011 – conform Europese afspraken – overgegaan op een nieuwe standaard bedrijfsindeling, de SBI 2008. Ook de tijdreeksen van de nationale rekeningen zijn omgezet naar de nieuwe indeling. Met de indeling worden bedrijven en instellingen getypeerd naar economische activiteit. De indeling geschiedt op basis van het voortgebrachte product, de in het productieproces gebruikte grondstoffen en hulpdiensten, en de aard van het productieproces. Meestal wordt een bedrijf ingedeeld in één activiteit: de (hoofd)activiteit van het bedrijf.

De bedrijfsindeling heeft een hiërarchische structuur. Bedrijven en instellingen worden op het fijnste niveau getypeerd (bijvoorbeeld ‘vervaardiging van cacao’), maar bij het tabelleren worden de resultaten meestal op hogere aggregatieniveaus weergegeven (bijvoorbeeld ‘vervaardiging van voedingsmiddelen’, of nog hoger: ‘industrie’). De officiële boomstructuur berust op een compromis tussen veel uiteenlopende statistieken. Voor de nationale rekeningen is deze op onderdelen niet ideaal of niet haalbaar. Daarom wordt bij de nationale rekeningen vaak een afwijkende indeling gebruikt, waarvoor evenwel de SBI de basis vormt.

In het vervolg wordt eerst ingegaan op de nieuwe SBI en hoe deze zich op het hoogste hiërarchische niveau verhoudt tot de vorige indeling (de SBI '93). De wijzigingen worden hierbij zichtbaar gemaakt aan de hand van het aantal banen van werkzame personen. Vervolgens wordt ingegaan op de nieuwe bedrijfsindelingen zoals deze bij de nationale rekeningen worden gehanteerd. Speciale aandacht gaat daarbij uit naar de wijzigingen op het hoogste hiërarchische niveau ten opzichte van de vorige bij de nationale rekeningen gebruikte indeling. Deze wijzigingen worden geïllustreerd aan de hand van de productiewaarden.

De overgang van de SBI '93 naar de SBI 2008

De SBI 2008 is gebaseerd op de indelingen zoals die bij de Europese Unie en bij de Verenigde Naties worden gehanteerd. De SBI 2008 vervangt de hiervoor gebruikte SBI '93. Door veranderingen in de economie is het noodzakelijk de bedrijfsindeling zo eens in de vijftien jaar te vervangen. Nieuwe activiteiten komen op, andere verdwijnen of worden minder

belangrijk. Ruwweg biedt de SBI 2008 in vergelijking tot de SBI '93 meer mogelijkheden om gedetailleerd over de diensten te publiceren.

Elke economische activiteit heeft in zowel de oude als de nieuwe bedrijfsindeling een naam en een code. Op het diepste niveau bestaat de code uit vier of vijf cijfers. Is er een vijfde cijfer, dan gaat het om een verbijzondering die relevant is voor de Nederlandse economie: de internationale indelingen gaan niet verder dan vier cijfers. In totaal worden in de SBI 2008 negenhonderd verschillende economische activiteiten onderscheiden.

Op het hoogste hiërarchische niveau worden 21 zogeheten secties onderscheiden. Deze secties worden aangeduid met een letter. Ze bestaan uit reeksen economische activiteiten op lagere niveaus en worden ook wel aangeduid met de hiermee corresponderende cijfercodes. Zo wordt de sectie industrie bijvoorbeeld niet alleen aangeduid met de letter C, maar tevens met de cijfercodes 10-33. In het vervolg wordt besproken hoe de indeling in secties er volgens de SBI 2008 uitziet en hoe deze zich verhoudt tot de overeenkomstige indeling volgens de SBI '93. In plaats van secties wordt hierbij de meer gangbare term 'bedrijfstak' gehanteerd. Onder de secties bevinden zich 'afdelingen', deze worden aangeduid met tweecijferige codes. Bij een economische activiteit op een niet nader aangeduid (lager) hiërarchisch niveau wordt de term 'bedrijfsgroep' gehanteerd.

De nieuwe indeling naar bedrijfstak

In vergelijking met de vorige indeling zijn sommige bedrijfstakken, zoals het openbaar bestuur, ongewijzigd gebleven, terwijl anderen flink van samenstelling zijn gewijzigd. Bovendien worden enkele nieuwe bedrijfstakken onderscheiden. Ook de lettercodes en cijfercodes waarmee de bedrijfstakken worden onderscheiden, zijn veranderd. Nieuw is de bedrijfstak informatie en communicatie (I). In deze bedrijfstak zijn vier bedrijfsgroepen bijeengevoegd, die eerder waren ingedeeld bij verschillende bedrijfstakken: de IT- en informatiedienstverlening (een bedrijfsgroep met 149 duizend banen die bij de oude indeling nog tot de zakelijke dienstverlening werd gerekend), uitgeverijen (een bedrijfsgroep met 48 duizend banen uit de industrie), de telecommunicatie (44 duizend banen uit de oude bedrijfstak vervoer, opslag en communicatie) en film, radio en tv (32 duizend banen uit de bedrijfstak milieu, cultuur en overige dienstverlening).

Banen van werkzame personen, 2006

Oude indeling (SBI 1993)

Nieuwe indeling (SBI 2008)

x 1 000 banen

		8 920		8 920	
A-B	Landbouw, bosbouw en visserij	284	262	A	Landbouw, bosbouw en visserij
C	Delfstoffenwinning	8	7	B	Delfstoffenwinning
D	Industrie	948	896	C	Industrie
E	Energie- en waterleidingbedrijven	30	24	D	Energievoorziening
			37	E	Waterbedrijven en afvalbeheer
F	Bouwnijverheid	496	505	F	Bouwnijverheid
G	Handel	1 449	1 442	G	Handel
H	Horeca	338	338	I	Horeca
I	Vervoer, opslag en communicatie	498	427	H	Vervoer en opslag
J	Financiële instellingen	297	297	K	Financiële dienstverlening
K	Zakelijke dienstverlening	1 637	78	L	Verhuur en handel van onroerend goed
			617	M	Specialistische zakelijke diensten
			840	N	Verhuur en overige zakelijke diensten
			273	J	Informatie en communicatie
L	Openbaar bestuur	516	516	O	Openbaar bestuur en overheidsdiensten
M	Gesubsidieerd onderwijs	442	502	P	Onderwijs
N	Gezondheids- en welzijnszorg	1 252	1 240	Q	Gezondheids- en welzijnszorg
O	Milieu, cultuur en overige dienstverlening	448	160	R	Cultuur, sport en recreatie
			181	S	Overige dienstverlening
P	Particuliere huishoudens met personeel	277	277	T	Huishoudens
Q	Extra-territoriale lichamen en organisaties	0	0	U	Extraterritoriale organisaties en lichamen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

N.B. Bij de oude indeling werd bij nationale rekeningen het niet-gesubsidieerd onderwijs niet bij Onderwijs (M) geteld, maar bij Milieu, cultuur en overige dienstverlening (O).

Verskil tussen oude en nieuwe indeling:

- geen
- beperkt
- groot

Bij de oude indeling was de bedrijfstak zakelijke dienstverlening qua werkgelegenheid de grootste. Bij de nieuwe indeling is deze bedrijfstak gesplitst en opgegaan in vier nieuwe bedrijfstakken, waarvan specialistische zakelijke diensten (M) en verhuur en overige zakelijke diensten (N) de grootsten zijn. De specialistische zakelijke diensten omvatten onder meer juridische diensten en administratie, architecten- en ingenieursbureaus, research, reclamebureaus en marktonderzoek. De verhuur en overige zakelijke diensten omvat onder meer uitzendbureaus, schoonmaakbedrijven en beveiliging. De verhuur betreft hier alleen de verhuur van roerende goederen, zoals auto's en machines. Voor de verhuur en handel van onroerend goed (woningen en kantoren) is in de nieuwe indeling een afzonderlijke bedrijfstak gereserveerd (L).

De oude bedrijfstak energie- en waterleidingbedrijven is gesplitst in twee nieuwe bedrijfstakken: energievoorziening (D) enerzijds en waterbedrijven en afvalbeheer (E) anderzijds. Deze laatste bedrijfstak betreft voor driekwart de afvalinzameling en -verwerking uit de oude bedrijfstak milieu, cultuur en overige dienstverlening (28 duizend banen). Ook de oude bedrijfstak milieu, cultuur en overige dienstverlening is, na een aantal afsplitsingen, in tweeën gedeeld: cultuur, sport en recreatie (R) enerzijds en overige dienstverlening (S) anderzijds.

Tot slot een verandering die niet geldt voor de officiële SBI-classificaties, maar wel voor de indeling zoals die bij de nationale rekeningen werd gehanteerd. Bij de nationale rekeningen was het van oudsher de gewoonte om bij de bedrijfstak onderwijs alleen het gesubsidieerde onderwijs weer te geven, terwijl het niet-gesubsidieerde onderwijs, zoals autorijscholen en bedrijfsopleidingen (57 duizend banen), bij de bedrijfstak milieu, cultuur en overige dienstverlening werd geteld. Vanaf nu omvat de bedrijfstak onderwijs (P) ook bij de nationale rekeningen het gehele onderwijs.

Naast deze structuurveranderingen zijn enkele bedrijfsgroepen bij een andere bedrijfstak ingedeeld. De belangrijkste overgangen zijn:

- reisorganisaties (27 duizend banen): van vervoer, opslag en communicatie (I) naar verhuur en overige zakelijke diensten (N)
- hoveniersbedrijven (22 duizend banen): van landbouw, bosbouw en visserij (A-B) naar verhuur en overige zakelijke diensten (N)
- projectontwikkeling (9 duizend banen): van zakelijke dienstverlening (K) naar bouwnijverheid (F)
- veterinaire dienstverlening (8 duizend banen): van gezondheids- en welzijnszorg (N) naar specialistische zakelijke diensten (M)
- reparatie van computers en consumentenartikelen (7 duizend banen): van handel (G) naar overige dienstverlening (S).

Aantal banen per bedrijfstak

Volgens de nieuwe indeling is de bedrijfstak handel de grootste, met 1,5 miljoen banen. De gezondheids- en welzijnszorg volgt op de voet met 1,4 miljoen banen, terwijl de industrie de derde plek bezet. In vergelijking met 1970 heeft zich een aardverschuiving voorgedaan in de werkgelegenheidsstructuur. Het belang van de industrie, maar ook de landbouw en de bouwnijverheid, is fors kleiner geworden. Daarentegen is de dienstverlening sterk gegroeid. De grootste stijgers zijn de gezondheids- en welzijnszorg, waar in veertig jaar bijna één miljoen banen bij zijn gekomen, de verhuur en overige zakelijke diensten (0,7 miljoen banen), de handel (0,5 miljoen banen) en de specialistische zakelijke diensten (0,5 miljoen banen). Hierbij speelt een rol dat Nederland inmiddels ruim een half miljoen uitzendbanen telt, terwijl dat er in 1970 nog slechts 80 duizend waren. Deze banen worden geteld in de bedrijfstak verhuur en overige zakelijke diensten.

Rangorde bedrijfstakken in banen van werkzame personen

	2010	1970	2010*	1970
	<i>rangnummer</i>		<i>1 000 banen</i>	
Handel	1	2	1 485	953
Gezondheids- en welzijnszorg	2	4	1 389	405
Industrie	3	1	863	1 311
Verhuur en overige zakelijke diensten	4	9	852	196
Specialistische zakelijke diensten	5	10	635	171
Onderwijs	6	8	537	299
Openbaar bestuur en overheidsdiensten	7	5	535	399
Bouwnijverheid	8	3	501	560
Vervoer en opslag	9	7	426	310
Horeca	10	12	353	143
Huishoudens	11	13	280	133
Informatie en communicatie	12	15	279	96
Financiële dienstverlening	13	11	273	147
Landbouw, bosbouw en visserij	14	6	248	324
Overige dienstverlening	15	14	204	129
Cultuur, sport en recreatie	16	16	184	55
Verhuur en handel van onroerend goed	17	19	82	24
Waterbedrijven en afvalbeheer	18	18	39	25
Energievoorziening	19	17	26	30
Delfstoffenwinning	20	20	7	21
Extraterritoriale organisaties	21	21	0	0
Totaal			9 198	5 730

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

De handel is sinds 1989 de grootste bedrijfstak. De gezondheids- en welzijnszorg stond in 1969 nog op de vijfde plaats. In 1970 passeerde deze bedrijfstak het openbaar bestuur, in 1974 de bouwnijverheid en in 2001 de industrie. Als de groei in dit tempo doorzet, is de gezondheids- en welzijnszorg binnen enkele jaren de grootste bedrijfstak in Nederland.

De hiërarchische niveaus bij de nationale rekeningen

De hiërarchische indeling die gehanteerd wordt in de SBI 2008 sluit niet op alle onderdelen aan bij het detailniveau dat wordt gebruikt bij het samenstellen van de nationale rekeningen. Daarom hanteren de nationale rekeningen een op een aantal punten afwijkende bedrijfsindeling. Bij deze indeling worden twee hiërarchische niveaus uit de SBI 2008 als bouwstenen gebruikt: de hierboven beschreven opdeling in secties, oftewel bedrijfstakken, en die in afdelingen. De opdeling in afdelingen vormt de eerste verfijning onder de opdeling in secties. Afdelingen zijn voorzien van een tweecijferige code. De bedrijfsgroepen die gehanteerd worden bij de nationale rekeningen vormen combinaties van secties en/of afdelingen.

De nationale rekeningen kennen met de invoering van de SBI 2008 de volgende indelingen:

Voor kwartaalcijfers:

- Indeling in 41 economische activiteiten. De bedrijfsgroepen op dit niveau vormen combinaties van secties en/of afdelingen.

Voor jaarcijfers:

- Indeling in 10 economische activiteiten. De SBI-groepen op dit niveau worden 'hoofdgroepen' genoemd. Hoofdgroepen bestaan uit één of meer secties.
- Indeling in 14 economische activiteiten. Deze indeling is een verfijning van bovenstaande indeling waarin naast het subtotaal 'B-E Nijverheid (geen bouw) en energie' ook de afzonderlijke secties B t/m E voorkomen. Ook bij deze SBI-groepen spreken we van hoofdgroepen.
- Indeling in 21 economische activiteiten. Deze indeling is gelijk aan het hoogste hiërarchische niveau van de SBI 2008, de indeling in secties, oftewel bedrijfstakken.
- Indeling in 38 economische activiteiten. De SBI-groepen op dit niveau worden 'subsecties' genoemd. Subsecties bestaan uit één of meer afdelingen.
- Indeling in 66 economische activiteiten. Ook deze SBI-groepen bestaan uit één of meer afdelingen en worden subsecties genoemd. Het is het diepste niveau waarop gegevens over arbeid en lonen worden gegeven.
- Indeling in 76 economische activiteiten. Deze indeling is vrijwel gelijk aan het op één na hoogste hiërarchische niveau van de SBI 2008, die in afdelingen.

Elke indeling kan uit de onderliggende indeling worden geconstrueerd.

De hoofdindeling

De oude indeling bevatte tien hoofdgroepen, de nieuwe (in de uitgebreide versie) veertien. Hierbij zit echter één subtotaal: 'nijverheid (geen bouw) en energie'. Deze wordt hieronder buiten beschouwing gelaten. Los van het subtotaal zijn er drie nieuwe hoofdgroepen: waterbedrijven en afvalbeheer (is sectie E), informatie en communicatie (J) en verhuur van en handel in onroerend goed (L).

Overgang van SBI '93 naar SBI 2008 (hoofdgroepen)

	SBI '93									
	1 Landbouw, bosbouw en visserij	2 Delfstoffenwinning	3 Industrie	4 Energie- en waterleidingbedrijven	5 Bouwnijverheid	6 Handel, horeca en reparatie	7 Vervoer, opslag en communicatie	8 Financiële en zakelijke dienstverlening	9 Overheid	10 Zorg en overige dienstverlening
SBI 2008										
1 Landbouw, bosbouw en visserij										
2 Delfstoffenwinning										
3 Industrie		2						9		
4 Energievoorziening										
5 Waterbedrijven en afvalbeheer			3							15
6 Bouwnijverheid								10		
7 Handel, vervoer en horeca										
8 Informatie en communicatie			4				7	11		16
9 Financiële dienstverlening								12		
10 Verhuur van en handel in onroerend goed								13		
11 Zakelijke dienstverlening	1						8			17
12 Overheid en zorg										
13 Cultuur, recreatie, overige diensten			5			6		14		18

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

- zwaartepunt van de overgang
- 1 Hoveniersdiensten
 - 2 Breken, zuiveren en raffineren van zout
 - 3 Voorbereiding tot recycling van afval, slopen van schepen en behandeling van kernafval
 - 4 Uitgeverijen
 - 5 Reparatie van communicatieapparatuur en meubels en meubelstoffering
 - 6 Reparatie van consumentenartikelen (geen auto's en motorfietsen)
 - 7 Telecommunicatie
 - 8 Reisorganisaties en –bemiddeling; informatieverstrekking op het gebied van toerisme
 - 9 Installatie en reparatie van kantoormachines
 - 10 Projectontwikkeling
 - 11 Computerservice en diensten op het gebied van informatietechnologie
 - 12 Financiële dienstverlening
 - 13 Exploitatie van en handel in onroerend goed
 - 14 Onderhoud en reparatie van computers
 - 15 Afvalinzameling en –behandeling
 - 16 Productie en distributie van films en televisieprogramma's
 - 17 Veterinaire diensten
 - 18 Diensten op het gebied van cultuur, sport en recreatie en overige dienstverlening

Bovenstaande tabel laat zien hoe de nieuwe hoofdindeling zich verhoudt tot de oude. Het gearceerde veld betreft het zwaartepunt van de overgang. Waar er groepen verschuiven is

dit aangegeven met een nummer. Onder de tabel wordt aangegeven om welke economische activiteit het hier gaat. Om de grootteorde aan te geven van de bedragen die met de verschuivingen zijn gemoeid, is in onderstaande tabel de productie in 2007 aangegeven, in basisprijzen.

Overgang van SBI '93 naar SBI 2008, productie 2007 in basisprijzen van hoofdgroepen nationale rekeningen

	SBI '93										
	1 Landbouw, bosbouw en visserij	2 Delfstoffenwinning	3 Industrie	4 Energie- en waterleidingbedrijven	5 Bouwnijverheid	6 Handel, horeca en reparatie	7 Vervoer, opslag en communicatie	8 Financiële en zakelijke dienstverlening	9 Overheid	10 Zorg en overige dienstverlening	Totaal
<i>mln euro</i>											
SBI 2008											
1 Landbouw, bosbouw en visserij	25 368	-	-	-	-	-	-	-	-	-	25 368
2 Delfstoffenwinning	-	20 716	-	-	-	-	-	-	-	-	20 716
3 Industrie	-	28	268 624	-	-	-	-	14	-	-	268 666
4 Energievoorziening	-	-	-	33 271	-	-	-	-	-	-	33 271
5 Waterbedrijven en afvalbeheer	-	-	1 151	1 604	-	-	-	-	-	8 187	10 942
6 Bouwnijverheid	-	-	-	-	78 211	-	-	2 243	-	-	80 454
7 Handel, vervoer en horeca	-	-	-	-	-	135 955	52 458	-	-	-	188 413
8 Informatie en communicatie	-	-	7 976	-	-	-	20 249	19 070	-	5 867	53 162
9 Financiële dienstverlening	-	-	-	-	-	-	-	61 648	-	-	61 648
10 Verhuur van en handel in onroerend goed	-	-	-	-	-	-	-	57 249	-	-	57 249
11 Zakelijke dienstverlening	1 710	-	-	-	-	-	5 288	102 301	-	1 252	110 551
12 Overheid en zorg	-	-	-	-	-	-	-	-	89 559	61 550	151 109
13 Cultuur, recreatie, overige diensten	-	-	336	-	-	312	-	194	-	23 130	23 972
Totaal	27 078	20 744	278 087	34 875	78 211	136 267	77 995	242 719	89 559	99 986	1 085 521

Lijst van gebruikte begrippen

Afschrijvingen

De waardevermindering van machines, gebouwen, vervoermiddelen, software en andere duurzame productiemiddelen door normale technische slijtage of economische veroudering.

Arbeidsdeelname

Zie *participatiegraad, netto*.

Arbeidsinkomensquote

Het aandeel van de vergoeding voor arbeid (*beloning van werknemers* en toegerekend loon zelfstandigen) in de netto *toegevoegde waarde* in een economie.

Arbeidsjaar

Een maat voor het *arbeidsvolume*. Het *arbeidsvolume* in arbeidsjaren wordt berekend door alle (voltijd- en deeltijd-)banen in een jaar om te rekenen naar voltijdbanen of voltijdequivalenten. Het voltijdequivalent van een baan wordt bepaald door de overeengekomen jaarlijkse arbeidsduur die bij die baan hoort, te delen door de overeengekomen jaarlijkse arbeidsduur die bij een voltijdbaan in de betreffende bedrijfstak hoort. Zo leveren twee halve banen samen een arbeidsvolume van één arbeidsjaar op.

Arbeidsproductiviteitsontwikkeling

De volumeverandering van de *toegevoegde waarde* per *arbeidsjaar* of gewerkt uur.

Arbeidsvolume

De hoeveelheid arbeid die is ingezet in het arbeidsproces. Het arbeidsvolume wordt uitgedrukt in *arbeidsjaren* of gewerkte uren. Indien uitgedrukt in *arbeidsjaren* wordt er alleen rekening gehouden met deeltijdwerk, indien uitgedrukt in gewerkte uren wordt er daarnaast ook nog rekening gehouden met zaken als ziekteverzuim en overwerk.

Balans

Een overzicht van de activa (bezittingen) en de passiva (schulden) van een *sector* of een land op een bepaald moment. De activa bestaan onder meer uit machines, gebouwen, niet-geproduceerde activa (zoals grond en minerale reserves), vorderingen en aandelen. De passiva kunnen worden onderscheiden in schulden en eigen vermogen.

Banken

Instellingen die bemiddelen tussen vragers en aanbieders van geld door middel van het aantrekken, omzetten en uitzetten van financiële middelen.

Basisprijzen

De verkoopprijs exclusief handels- en vervoersmarges van derden en exclusief het saldo van productgebonden belastingen en productgebonden *subsidies*. De *toegevoegde waarde* per bedrijfstak of per regio wordt uitgedrukt in basisprijzen. Zie ook: *marktprijzen*.

Bedrijfstak

Er zijn twee belangrijke classificaties van deelnemers aan het economische proces die in de nationale rekeningen een rol spelen, die naar *sector* en die naar bedrijfstak. De classificatie naar bedrijfstak is gebaseerd op economische activiteit en geschiedt op basis van de Standaard Bedrijfsindeling (SBI). Een bedrijfstak is een groep bedrijven of instellingen die dezelfde economische activiteit beoefenen. De indeling in bedrijfstakken is de meest grove indeling op basis van economische activiteit. Worden er binnen bedrijfstakken nog groepen onderscheiden, dan spreekt men van bedrijfsklassen.

Belastingen

Verplichte heffingen die de *overheid* oplegt, zonder dat hier een direct aanwijsbare tegenprestatie door de *overheid* tegenover staat.

Belastingen op inkomen en vermogen

Belastingen die worden geheven over het inkomen en vermogen van personen en de winsten van bedrijven.

Belastingen op productie en invoer

Alle door bedrijven en de overheid afgedragen belastingen die niet worden geheven op hun winst of vermogen. Deze worden vaak direct doorberekend aan de consumenten. Voorbeelden zijn de btw en accijnzen.

Beloning van werknemers

Het totaal van *lonen* en *sociale premies ten laste van werkgevers*. De beloning van werknemers vormt een benadering van de loonkosten. Op grond van richtlijnen van de Europese Unie worden loonkostensubsidies en afdrachtverminderingen echter niet op de beloning van werknemers in mindering gebracht, hoewel deze de loonkosten wel verminderen.

Beroepsbevolking

Alle personen die ten minste twaalf uur per week werken of actief dergelijk werk zoeken en hiervoor op korte termijn beschikbaar zijn. Voor de Nederlandse situatie worden meestal gegevens gepresenteerd over de beroepsbevolking van 15 tot 65 jaar. Bij internationale

vergelijkingen wordt geen twaalfuursgrens gehanteerd. Hierdoor zijn de cijfers over de beroepsbevolking die voor Nederland bij internationale vergelijkingen worden gehanteerd afwijkend van de (standaard)cijfers voor binnenlands gebruik.

Beschikbaar inkomen

Het *primair inkomen* minus *belastingen* en *premies* plus uitkeringen. Het beschikbaar inkomen wordt besteed aan *consumptie* en *vrije besparingen*, en wordt ook wel secundair inkomen genoemd.

Binnenlands product

Het totale inkomen dat door productie in Nederland is gevormd.

Bruto (binnenlands product etc.)

De toevoeging bruto bij een economische variabele zoals binnenlands product of nationaal inkomen, duidt erop dat de *afschrijvingen*, die de kosten van het gebruik van de duurzame productiemiddelen weergeven, niet in mindering zijn gebracht.

Buitenlandse transacties met Nederland

Alle transacties van *ingezetenen* van Nederland met *niet-ingezetenen*. Dit omvat onder andere de *invoer* en *uitvoer* van goederen en diensten, de ontvangsten (betalingen) van rente en dividenden uit (aan) het buitenland, en de aan- en verkopen van aandelen en obligaties uit (aan) het buitenland.

Cao-loonstijging

De stijging van het brutoloon (inclusief bijzondere beloningen) per voltijdbaan als direct gevolg van cao-afspraken in het bedrijfsleven of bij de overheid. Wordt ook wel contract-loonstijging genoemd. In deze publicatie hebben de cao-lonen betrekking op maandlonen, inclusief bijzondere beloningen. Het CBS publiceert ook cao-cijfers die betrekking hebben op uurlonen. Daarnaast worden er cao-cijfers exclusief bijzondere beloningen uitgebracht.

Centrale overheid

Het onderdeel van de *overheid* dat bestaat uit het Rijk, de universiteiten, de product- en bedrijfsschappen en een groep van landelijke stichtingen en organisaties. Voorbeelden van die laatste zijn de Open Universiteit, de Informatie Beheer Groep, Oxfam NOVIB en onderzoeksinstituten zoals NWO en KNAW.

Collectieve besparingen

Het saldo van pensioenpremies en uitgekeerde pensioenen. Deze worden jaarlijks toegevoegd aan de pensioenvoorziening, ook wel *verzekeringstechnische voorzieningen* genoemd.

Conjunctuur

De op- en neergaande beweging van de economie binnen een periode van vijf tot tien jaar. Binnen een conjunctuurringscyclus kunnen de volgende fases voorkomen: opleving, hoogconjunctuur, neergang en laagconjunctuur. Twee bijzondere vormen van laagconjunctuur zijn *recessie* en *depressie*.

Consumptiequote (gemiddelde)

De *consumptie door huishoudens* in verhouding tot het *bruto binnenlands product* tegen marktprijzen.

Consumentenprijsindex

Maatstaf voor inflatie in de vorm van een indexcijfer. Dit cijfer geeft de gemiddelde prijsverandering weer van een pakket consumptiegoederen en -diensten.

Consumptie

De goederen en diensten die gebruikt worden voor rechtstreekse bevrediging van individuele of collectieve behoeften. Kan worden onderscheiden in *overheidsconsumptie* en *consumptie door huishoudens*, en in *werkelijke individuele consumptie* en *werkelijke collectieve consumptie*.

Consumptie door huishoudens

Goederen en diensten die door huishoudens worden aangekocht voor consumptie. Wordt ook wel particuliere consumptie genoemd. Zie ook *werkelijke individuele consumptie*.

Consumptieve bestedingen

Zie *consumptie*.

Contractloonstijging

Zie *cao-loonstijging*.

Deflatie

Een fenomeen waarbij geld in de loop der tijd meer waard wordt, en niet minder, zoals gebruikelijk is (*inflatie*). De prijsontwikkeling wordt uitgedrukt in de *consumentenprijsindex*.

Depressie

De *conjunctuurfase* die gekenmerkt wordt door een daling van het geheel aan economische activiteiten, afgemeten aan een langdurige volumedaling van het bbp.

Diensten

Producten die niet tastbaar zijn, zoals handel, transport, defensie en zorg.

Dividend

Bedrag dat wordt uitgekeerd aan aandeelhouders voor het beschikbaar stellen van kapitaal.

Doorvoer

De goederenstroom die, op weg van het ene naar het andere land, over Nederlands grondgebied vervoerd wordt maar in buitenlands bezit blijft. Maakt geen deel uit van de *uitvoer* of de *invoer*. Nauw verwant aan de *wederuitvoer*.

Duurzame ontwikkeling

Een ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie, zonder de behoeften van toekomstige generaties, zowel hier als in andere delen van de wereld, in gevaar te brengen.

Economische groei

De procentuele *volume*groei van het *bruto binnenlands product* (meestal tegen *marktprijzen*).

Eigen vermogen

Het saldo van bezittingen (activa) en schulden (passiva). De bezittingen worden onderverdeeld in materiële en financiële activa. De materiële activa bestaan vooral uit bedrijfsgebouwen, woningen, machines en vervoersmiddelen. De financiële activa en passiva bestaan uit spaartegoeden en overige liquide middelen, aandelen, obligaties, *verzekerings-technische voorzieningen* en leningen.

Exploitatieoverschot / gemengd inkomen

De *toegevoegde waarde* na aftrek van de beloning van werknemers en het saldo van overige *belastingen* en *subsidies* op productie, zoals OZB en motorrijtuigenbelasting. Bij *vennootschappen* kan het worden opgevat als beloning voor de inzet van kapitaal. Bij zelfstandigen bevat het daarnaast een beloning voor de inzet van arbeid door zelfstandigen en hun meewerkende gezinsleden.

Finale bestedingen

De waarde van de verkochte eindproducten. De finale bestedingen worden onderverdeeld naar *uitvoer*, *consumptieve bestedingen* en *investeringen*. De finale bestedingen vormen samen met het *intermediair verbruik* de totale bestedingen aan goederen en diensten.

Financiële instellingen

De *sector* in de economie die bestaat uit instellingen zoals *banken*, die een bemiddelende rol spelen tussen vragers en aanbieders van geld.

Financiële transacties

De veranderingen vanuit een *sector* in vorderingen op en schulden aan andere binnenlandse *sectoren* en het buitenland. Deze zijn vaak het spiegelbeeld van reële transacties, maar kunnen ook op zichzelf staan zoals bij de aan- en verkoop van aandelen en obligaties.

FISIM

Afkorting van *Financial Intermediation Services Indirectly Measured*. Dit is het bedrag dat binnen de *nationale rekeningen* wordt toegekend aan de productie van banken en aan de consumptie van bancaire diensten. FISIM wordt berekend op basis van het gemiddelde rentepercentage op leningen minus een bepaald referentietarief, vermenigvuldigd met de omvang van de uitstaande leningen. FISIM op deposito's bestaat uit het referentietarief minus het gemiddelde rentepercentage op deposito's, vermenigvuldigd met de omvang van de aangetrokken deposito's. Het verbruik van deze berekende bankdiensten wordt vervolgens toegerekend aan de institutionele sectoren op basis van de gemiddelde balansstanden voor leningen en deposito's.

Globalisering

De toenemende onderlinge verwevenheid van de nationale economieën.

Goederen

Tastbare producten, zoals voedingsmiddelen, duurzame consumptieartikelen en machines.

Huishoudens

De *sector* in de economie die bestaat uit alle particuliere huishoudens, institutionele huishoudens (bewoners van verpleeghuizen, gevangenissen en dergelijke instituten) en bedrijven van zelfstandige ondernemers.

I/a-ratio

De verhouding tussen het aantal inactieven en actieven. Tot de inactieven worden de niet-werkenden van 15 jaar en ouder gerekend. Onder actieven worden verstaan de werkzame personen van 15 jaar en ouder, verminderd met het aantal zieken. Het is een indicator voor het draagvlak van de sociale verzekeringen: hoe meer mensen er werken, hoe meer er aan sociale *premies* wordt betaald.

Inflatie

Het fenomeen dat geld in de loop der tijd minder waard wordt. De prijsontwikkeling wordt uitgedrukt in de *consumentenprijsindex*.

Ingezetenen

Alle personen en bedrijven die behoren tot de Nederlandse economie. Dit zijn personen die langer dan één jaar in Nederland verblijven en bedrijven die langer dan één jaar

gevestigd zijn in Nederland, inclusief vestigingen van buitenlandse ondernemingen. Zie ook *niet-ingezetenen*.

Inkomensherverdeling

Verdeling van het *primaire inkomen* over deelnemers aan het economisch proces door *inkomensoverdrachten*. Het resultaat wordt de secundaire inkomensverdeling genoemd.

Inkomensoverdrachten (tussen sectoren)

Alle betalingen waar geen directe tegenprestatie tegenover staat en die niet drukken op het vermogen van de betaler en niet dienen om lange-termijnguitgaven van de ontvanger te financieren. Voorbeelden van inkomensoverdrachten zijn giften, *belastingen*, *premies*, en uitkeringen en afdrachten aan de Europese Unie.

Inkomensverdeling

De verdeling van het inkomen uit het economisch proces over de onderscheiden binnenlandse *sectoren* en het *buitenland*. Kan worden onderverdeeld in de primaire inkomensverdeling en de secundaire inkomensverdeling (*inkomensherverdeling*).

Instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens

De *sector* in de economie die bestaat uit de verenigingen en stichtingen die diensten verrichten voor huishoudens en die merendeels worden gefinancierd door huishoudens. Voorbeelden hiervan zijn vakbonden en amateursportverenigingen.

Intermediair verbruik

De goederen en diensten die in het *productieproces* worden ingezet en die aan het eind van het proces geheel in de nieuwe producten zijn opgegaan. Voorbeelden van intermediair verbruik zijn het verbruik van grondstoffen, halffabricaten en diensten van accountantskantoren en schoonmaakbedrijven. Het intermediair verbruik vormt samen met de *finale bestedingen* de totale bestedingen aan goederen en diensten.

Investeringsquote

De goederen en diensten die in het *productieproces* worden ingezet, maar die aan het eind van het proces niet of slechts gedeeltelijk zijn gebruikt. Er wordt onderscheid gemaakt tussen investeringen in *vaste activa* en investeringen in vlottende activa, oftewel *voorraden*.

Investeringsquote (gemiddelde)

De *bruto-investeringen* in *vaste activa* in verhouding tot het *bruto binnenlands product* of de totale *toegevoegde waarde*.

Invoer

De goederen en diensten die door het *buitenland* aan *ingezetenen* zijn verkocht.

IZWh's

Zie Instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens.

Kapitaalcoëfficiënt

De *brutokapitaalgoederenvoorraad* in verhouding tot het *bruto binnenlands product* of de totale *toegevoegde waarde*.

Kapitaalgoederenvoorraad

De totale waarde van de *vaste activa*.

Kapitaaloverdrachten

Alle betalingen waar geen directe tegenprestatie tegenover staat en die drukken op het vermogen van de betaler (zoals successierechten) of dienen om *investeringen* in *vaste activa* of andere lange-termijnnuitgaven van de ontvanger te financieren (zoals investeringsbijdragen van de *overheid*).

Lastenverlichting

Het verlagen van de belasting- en premiedruk voor *huishoudens* of *vennootschappen*.

Lokale overheid

Het onderdeel van de *overheid* dat bestaat uit de provincies, gemeenten, gemeenschappelijke regelingen, waterschappen, verzelfstandigde lokale overheidsdiensten en privaatrechtelijke lokale instellingen op het gebied van arbeid, maatschappelijk werk, cultuur of onderwijs.

Loonkosten

Zie beloning van werknemers.

Lonen

De brutolonen voor geleverde arbeid van werknemers, dus inclusief de *belastingen* en *premies* ten laste van werknemers, maar exclusief de *sociale premies ten laste van werkgevers*. De lonen omvatten ook de 'auto van de zaak' en andere vormen van beloning in natura, en onkostenvergoedingen in verband met de dienstbetrekking zoals kosten woon-werkverkeer.

Loonmatiging

Een beperking van de stijging van de contractlonen. Het hoofddoel is het gebruik van de resterende 'loonruimte' voor het creëren van nieuwe banen of voor het beperken van afname van de werkgelegenheid.

Loonquote

De *beloning van werknemers* in verhouding tot het *bruto binnenlands product*.

Marktprijzen

De prijs die de afnemer betaalt voor het gekochte product. In tegenstelling tot *basisprijzen* is deze verkoopprijs inclusief handels- en vervoersmarges van derden en inclusief het saldo van productgebonden belastingen en productgebonden *subsidies*. Marktprijzen worden vooral gebruikt als waardering voor het *bruto binnenlands product*.

Marktsector

Alle bedrijfstakken behalve overheid, gezondheids- en welzijnszorg, verhuur van en handel in onroerend goed en delfstoffenwinning.

Nationaal inkomen

Alle inkomens die Nederlandse *ingezetenen* ontvangen op grond van hun deelname aan een (binnen- of buitenlands) *productieproces* of vanwege hun vermogensbezit. Deze inkomens bestaan uit de *beloning van werknemers*, rente, dividenden, *belastingen* en *subsidies* op productie en invoer. Het nationaal inkomen kan ook worden berekend als het *bruto binnenlands product* plus de per saldo uit het *buitenland* ontvangen lonen, rente en dividenden.

Nationale rekeningen

Het statistische systeem waarmee de Nederlandse economie in kaart wordt gebracht. Ook wel de nationale boekhouding genoemd.

Netto (binnenlands product etc.)

De toevoeging netto bij een economische variabele zoals binnenlands product of nationaal inkomen, duidt erop dat de *afschrijvingen*, die de kosten van het gebruik van de duurzame productiemiddelen weergeven, in mindering zijn gebracht.

Niet-beroepsbevolking

Het deel van de potentiële beroepsbevolking dat niet tot de *beroepsbevolking* behoort. Personen die tot deze groep behoren worden economisch inactief genoemd.

Niet-financiële vennootschappen

De *sector* in de economie die bestaat uit de bedrijven met rechtspersoonlijkheid die zich hoofdzakelijk bezighouden met de productie van goederen en verhandelbare, niet-financiële diensten.

Niet-ingezetenen

Alle personen en bedrijven die niet behoren tot de Nederlandse economie. Dit zijn alle personen die niet of korter dan één jaar in Nederland verblijven en bedrijven die niet of korter dan één jaar gevestigd zijn in Nederland. Zie ook *ingezetenen*.

Overheid

Onder de *sector* overheid vallen die instellingen die zich hoofdzakelijk bezighouden met het produceren van niet-verhandelbare, collectieve diensten en het herverdelen van inkomen en vermogen. De *sector* overheid kan worden opgesplitst in de *centrale overheid*, de *lokale overheid* en de *wettelijke sociale verzekeringsinstellingen*. Onder de *bedrijfstak* overheid vallen in deze publicatie het overheidsbestuur, defensie, het gesubsidieerde onderwijs en uitvoeringsinstanties op het gebied van sociale verzekeringen.

Overheidsconsumptie

De *consumptieve bestedingen* door de *overheid*. Dit zijn de diensten geproduceerd door de overheid waar geen directe betaling tegenover staat (zoals overheidsbestuur) en de *uitkeringen sociale verzekering in natura* en *uitkeringen sociale voorzieningen in natura* (zoals betalingen voor medicijnen in het kader van de Zorgverzekeringswet (ZVW)). In de *nationale rekeningen* wordt het verbruik ervan volledig toegerekend aan de overheid.

Participatiegraad, netto

Het aandeel van de *werkzame beroepsbevolking* in de *potentiële beroepsbevolking*.

Participatiegraad, bruto

Het aandeel van de *beroepsbevolking* (zowel het werkzame als het werkloze deel) in de *potentiële beroepsbevolking*.

Polishouders, inkomen toegerekend aan

De beleggingsopbrengsten die verzekeringsmaatschappijen behalen op de pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen van hun cliënten. Deze worden in de *nationale rekeningen* geboekt als inkomen uit vermogen dat de polishouders ontvangen van de verzekeringsmaatschappijen.

Potentiële beroepsbevolking

Het deel van de bevolking dat in aanmerking komt voor deelname aan het arbeidsproces. Voor de Nederlandse situatie wordt hiervoor de bevolking van 15 tot 65 jaar genomen. De zogeheten institutionele bevolking, personen in inrichtingen, instelling en tehuizen, wordt evenwel niet tot de (potentiële) beroepsbevolking gerekend.

Prijsmutatie (-ontwikkeling, -groei)

Het gewogen gemiddelde van de prijsveranderingen van de onderdelen van een bepaalde variabele. De prijsmutatie bepaalt samen met de *volumemutatie* de *waardemutatie*.

Premies (sociale) ten laste van werkgevers

De *premies* die geheven worden over de (bruto)*lonen* en waaruit bepaalde sociale voorzieningen worden betaald, zoals de WAO en het werknemerspensioen. Werknemers en werkgevers betalen elk een deel van de premie. Het werkgeversdeel wordt aangeduid met *sociale premies ten laste van werkgevers*.

Primair inkomen

Alle inkomens die een *sector* ontvangt op grond van de deelname aan een (binnen- of buitenlands) *productieproces* of vanwege vermogensbezit. Deze inkomens bestaan uit de *beloning van werknemers*, *rente*, *dividenden*, *belastingen* en *subsidies* op productie en invoer.

Procentpunt

Het verschil tussen twee op dezelfde manier gedefinieerde percentages, bijvoorbeeld op twee verschillende tijdstippen. Indien de economische groei in een gegeven jaar 3,0 procent bedraagt, en in het voorafgaande jaar 2,0 procent, dan heet het dat in het gegeven jaar de groei 1,0 procentpunt hoger ligt dan een jaar eerder.

Productiefactoren

De middelen die nodig zijn in het *productieproces*, zoals arbeid, natuurlijke hulpbronnen en kapitaal.

Productieproces

Het maken van *goederen* en *diensten*.

Productiewaarde

De waarde van de *goederen* en *diensten* die in het *productieproces* zijn voortgebracht.

Publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties (PBO's)

Openbare lichamen die delen van het bedrijfsleven organiseren. De belangrijkste zijn de bedrijfschappen en de productschappen. PBO's zijn onder meer actief op het gebied van de vakopleiding, afzetbevordering en het uitvoeren van onderzoek. Voorbeelden hiervan zijn het Bedrijfschap Horeca en Catering, en het Productschap Vee en Vlees.

Quasi-vennootschappen

Grote bedrijven en delen van de overheid (zoals een gemeentelijk vervoersbedrijf) zonder rechtspersoonlijkheid die wat betreft hun economisch en financieel gedrag vergelijkbaar zijn met *vennootschappen* en hier derhalve bij worden ingedeeld.

Recessie

De *conjunctuurfase* die gekenmerkt wordt door een kortdurende krimp van de economische activiteiten. Deze wordt afgemeten aan een kleiner wordend volume van het *bruto binnenlands product* in twee achtereenvolgende kwartalen.

Reële ontwikkeling

De ontwikkeling van een variabele verminderd met de prijsveranderingen. De term reële ontwikkeling wordt gebruikt bij inkomens en bij andere transacties die geen direct verband houden met *goederen* of *diensten*. Zie ook *volumemutatie*.

Rentemarge

Zie *FISIM*.

Ruilvoetverandering (van Nederland)

Een indexcijfer dat de verhouding weergeeft tussen de gemiddelde ontwikkeling van de uitvoerprijzen en die van de invoerprijzen. Als het prijspeil van de *uitvoer* sneller stijgt dan dat van de *invoer*, is er sprake van een ruilvoetverbetering. Als het prijspeil van de *invoer* het snelste stijgt, is er sprake van een ruilvoetverslechtering.

Saldo lopende transacties met het buitenland

Het geld dat een land per saldo ontvangt of moet betalen aan het *buitenland* in verband met goederen-, diensten- en inkomstentransacties. Dit bestaat uit het uitvoeroverschot, het saldo van de aan het buitenland betaalde en daarvan ontvangen *lonen*, rente en *dividend* en het saldo van de aan het buitenland betaalde en daarvan ontvangen *uitkeringen sociale verzekering* en andere *inkomensoverdrachten*.

Sector

Er zijn twee belangrijke classificaties van deelnemers aan het economische proces die in de nationale rekeningen een rol spelen, die naar *bedrijfstak* en die naar sector. De classificatie naar sector is gebaseerd op de economische functie. Een sector is een groep van deelnemers aan het economisch proces die dezelfde positie en functie in de economie hebben (bijvoorbeeld *huishoudens*, *vennootschappen* en *overheid*).

Secundaire inkomens

Zie *beschikbaar inkomen*.

Securitiseren

Techniek waarbij financiële activa, zoals hypotheeklen, door een financiële instelling worden samengevoegd tot verhandelbare securities (effecten) en verkocht aan speciaal daarvoor opgerichte vennootschappen, special purpose vehicles (spv's) geheten. Deze financieren de aankoop met de uitgifte van effecten.

Sociale premies ten laste van werkgevers

De *premies* geheven over de (bruto)lonen die ten laste komen van de werkgevers. Deze omvatten naast de sociale verzekeringspremies voor onder meer werkloosheid, arbeidsongeschiktheid en zorgverzekering, ook pensioenpremies en de rechtstreeks door werkgevers betaalde uitkeringen. Op grond van richtlijnen van de Europese Unie worden ook betalingen aan werknemers voor niet-gewerkte uren in verband met ziekte en/of weer-verlet tot de sociale premies gerekend.

Subsidies

Gelden die door de *overheid* of de Europese Unie aan bedrijven of huishoudens worden verstrekt met het doel de prijzen te verlagen of werkgelegenheid in stand te houden. Voorbeelden hiervan zijn de EU-subsidies op voedingsmiddelen, de subsidies op openbaar vervoer en de huurtoeslag.

Toegevoegde waarde

Het inkomen dat in het *productieproces* wordt gevormd. Het kan worden berekend als het verschil tussen de *productiewaarde* en het *intermediair verbruik*. Het vormt het inkomen dat beschikbaar is voor de beloning van de betrokken productiefactoren.

Totale besparingen

Som van de *collectieve besparingen* en de *vrije besparingen*.

Uitkeringen sociale verzekering in geld

Inkomensoverdrachten door de *overheid* aan *huishoudens* op grond van *wettelijke sociale verzekeringen*, die met *premies* worden gefinancierd. Voorbeelden hiervan zijn WW- en WAO-uitkeringen.

Uitkeringen sociale verzekering in natura

Leveringen van *goederen* en *diensten* aan *huishoudens* in verband met *wettelijke sociale verzekeringen*, die (grotendeels) met *premies* worden gefinancierd (bijvoorbeeld de levering van gezondheidsdiensten in het kader van de ZVW of de AWBZ). Deze leveringen worden tot de *overheidsconsumptie* gerekend, niet tot de *inkomensoverdrachten*.

Uitkeringen sociale voorziening in natura

Leveringen van *goederen* en *diensten* aan *huishoudens* op grond van sociale wetgeving, die niet met behulp van specifieke *premies* worden gefinancierd maar uit de algemene belastingmiddelen. Deze uitkeringen worden tot de *overheidsconsumptie* gerekend, niet tot de *inkomensoverdrachten*. Een voorbeeld hiervan is de individuele huursubsidie.

Uitvoer

De *goederen* en *diensten* die door *ingezetenen* aan het *buitenland* zijn verkocht.

Uitvoerquote

De *uitvoer* in verhouding tot de *productiewaarde* (bij een bedrijfstak) of tot het *bruto binnenlands product* (bij de economie als geheel).

Vacaturegraad

Het aantal openstaande vacatures per duizend (werknemers)banen.

Vaste activa

Productiemiddelen die langer dan één jaar meegaan en die een behoorlijke waarde vertegenwoordigen. Hiertoe behoren materiële activa (zoals gebouwen en machines) en immateriële activa (zoals software).

Vennootschappen

De *sector* in de economie die zich bezighoudt met de productie van verhandelbare goederen en diensten. Deze kan worden opgesplitst in *niet-financiële vennootschappen* en *financiële instellingen*.

Verzekeringsinstellingen

De *subsector* in de economie die zich hoofdzakelijk bezighoudt met het omzetten van individuele risico's in collectieve risico's. Hiertoe behoort niet de *wettelijke sociale verzekering*. Verzekeringsinstellingen zijn een subsector van de *financiële instellingen*.

Verzekeringstechnische voorzieningen

De waarde van opgebouwd vermogen voor het uitkeren van pensioenen aan huishoudens (polishouders). Dit vermogen wordt beheerd door pensioenfondsen en verzekeraars. Jaarlijks worden de *collectieve besparingen* hieraan toegevoegd.

Volumemutatie (-ontwikkeling, -groei)

Het gewogen gemiddelde van de veranderingen in de hoeveelheid en de kwaliteit van de onderdelen van een bepaalde goederen- of dienstentransactie of de *toegevoegde waarde*. De volumemutatie bepaalt samen met de *prijsmutatie* de *waardemutatie*. Zie ook *reële ontwikkeling*.

Voorraden

De waarde van alle grondstoffen, halffabricaten, goederen in bewerking en nog niet verkochte, voltooide producten die in de bedrijven aanwezig zijn. Tot de voorraden wordt ook de productiewaarde van gedeeltelijk voltooide kapitaalgoederen gerekend (met uitzondering van woningen en andere gebouwen). De uiteindelijke verkoop van deze activa leidt tot een vermindering van de voorraden.

Vorderingensaldo (-overschot, -tekort)

De lopende ontvangsten en kapitaalontvangsten van een *sector* of land verminderd met de lopende uitgaven en kapitaaluitgaven. Een overschot betekent dat een sector of land per saldo financiële middelen aan andere sectoren of het *buitenland* heeft verstrekt. Dit kan gebeuren in de vorm van kredietverlening, de aankoop van effecten of het doen van directe investeringen (zoals de overname van een buitenlandse onderneming). Een tekort betekent dat een sector of land per saldo financiële middelen ontvangt. Dit kan bijvoorbeeld gebeuren in de vorm van leningen of de uitgifte van aandelen.

Vrije besparingen

Het deel van het *beschikbaar (nationaal) inkomen* dat niet gebruikt wordt voor de (*nationale*) *consumptieve bestedingen*. De som van de vrije besparingen en het saldo van ontvangsten *kapitaaloverdrachten* is beschikbaar voor investeringen, beleggingen in financiële activa of het aflossen van schulden.

Waardemutatie (-ontwikkeling, -groei)

De ontwikkeling van de waarde van een variabele. Dit kan worden opgesplitst in een *prijsmutatie* en een *volumemutatie*.

Wederuitvoer

De goederen die via Nederland vervoerd worden en daarbij (tijdelijk) eigendom worden van een *ingezetene*, zonder dat hier een industriële bewerking plaatsvindt. Dit zijn onder andere goederen die door Nederlandse distributiecentra worden ingeklaard en uitgeleverd aan andere (Europese) landen. De wederuitvoer maakt deel uit van de *uitvoer* en de *invoer*. Zie ook *doorvoer*.

Werkelijke individuele consumptie

De *consumptie door huishoudens* aangevuld met dat deel van de consumptie van de *overheid* en de *instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens* dat kan worden toegerekend aan individuele huishoudens (bijvoorbeeld gezondheidszorg en onderwijs).

Werkelijke collectieve consumptie

De collectieve *consumptie* waarvan het profijt niet kan worden toegerekend aan individuele *huishoudens*. Voorbeelden hiervan zijn defensie en justitie.

Werkloosheid

Het verschijnsel waarbij personen die wel betaald werk willen en kunnen verrichten, geen werk kunnen krijgen. Wordt uitgedrukt als het aandeel van de *werkloze beroepsbevolking* in de totale *beroepsbevolking*.

Werkloze beroepsbevolking

Personen zonder werk, of met werk voor minder dan twaalf uur per week, die actief op zoek zijn naar betaald werk voor twaalf uur of meer per week en die daarvoor direct beschikbaar zijn. Voor de Nederlandse situatie worden meestal gegevens gepresenteerd over de werkloze beroepsbevolking van 15 tot 65 jaar. Bij internationale vergelijkingen wordt geen twaalfuursgrens gehanteerd: hierdoor zijn de cijfers over de werkloze beroepsbevolking die voor Nederland bij internationale vergelijkingen worden gehanteerd afwijkend van de (standaard)cijfers voor binnenlands gebruik.

Werkzame beroepsbevolking

Personen die in Nederland wonen en betaald werk hebben van twaalf uur of meer per week. Voor de Nederlandse situatie worden meestal gegevens gepresenteerd over de beroepsbevolking van 15 tot 65 jaar. Bij internationale vergelijkingen wordt geen twaalfuursgrens gehanteerd: hierdoor zijn de cijfers over de werkloze beroepsbevolking die voor Nederland bij internationale vergelijkingen worden gehanteerd afwijkend van de (standaard)cijfers voor binnenlands gebruik.

Werkzame personen

Alle personen die bijdragen aan de Nederlandse productie, ongeacht leeftijd, het aantal uren dat men werkt of het land waarin men woont.

Wettelijke sociale verzekeringsinstellingen

Onderdeel van de overheid dat bestaat uit instellingen die als belangrijkste taak hebben het verstrekken van uitkeringen in het kader van wettelijke sociale verzekeringsregelingen als WAO, WW, AOW, ZVW en AWBZ. Ook de toezichthoudende instellingen van deze uitvoeringsorganen behoren hiertoe. De overheid is verantwoordelijk voor de vaststelling of goedkeuring van de *premies* en de uitkeringen. Voorbeelden zijn het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV Werkbedrijf), de Sociale Verzekeringsbank (SVB), het College voor Zorgverzekeringen (CVZ) en zorgkantoren.

Winst

Het verschil tussen de opbrengsten en de kosten van ondernemingen, exclusief bijzondere baten en lasten. Winst kan worden bepaald vóór en na aftrek van *belastingen*. De ingehouden winst is gelijk aan de winst na belasting en na winstuitkeringen.

Winstquote

De *winst* in verhouding tot het *bruto binnenlands product*.

Enkele verwante publicaties

Bevolkingstrends B-15

De digitale economie P-34

ICT, Kennis en economie K-300

Monitor Duurzaam Nederland A-317

Nationale rekeningen P-2

De Nederlandse Samenleving A-314

Het Nederlandse ondernemingsklimaat in cijfers I-74

De regionale economie P-42

Sociaaleconomische trends V-4

Statistisch Bulletin (alleen online verkrijgbaar)

Al deze publicaties zijn te downloaden op www.cbs.nl.

Trefwoordenregister

Aandelen	37-38, 95, 101, 130, 133, 136, 145-147, 172, 260, 285, 287, 289-290, 299
Aardgas	3, 16, 19, 24-25, 76, 78, 80-81, 84-85, 95, 109, 115, 121, 152, 199, 222, 227, 233-237, 239-254
Aardolie	8, 25, 32, 35, 36, 78, 80, 85, 116, 120, 191, 199, 235-237, 239, 247, 248, 251, 261
Aardolie-industrie	83-84, 116-117, 209
Accijns	86-88, 152, 186, 286
Afschrijving	99, 156, 190, 285, 287, 293
Afval	11, 52, 77, 80, 86, 88, 112, 152, 279-284
Amsterdam	19-20, 230, 262, 270-274
AOW	62, 153-154, 159, 300
Arbeidsdeelname	zie Netto-arbeidsparticipatie
Arbeidsinkomensquote	11, 236, 285
Arbeidskosten	170
Arbeidsongeschiktheid	45, 58-59, 66, 70-72, 154, 159, 160, 297
Arbeidsparticipatie	zie Netto-arbeidsparticipatie
Arbeidsproductiviteit	11, 117-118, 170, 285
Arbeidsvolume	11, 17, 46-49, 51, 118, 124, 285
AWBZ	153-154, 156-157, 297, 300
Azië	25-26, 42, 219, 225-226, 228, 230, 271, 273-274
Banen	17, 41, 45-47, 50-55, 109, 117, 138, 223, 277-281, 285, 292, 298
Bank	7-8, 32, 39, 41, 67, 109-110, 114, 130-134, 168, 172-179, 213-214, 286, 289-290
Bbp	11, 16-17, 19-20, 22-23, 29, 32, 40-42, 80, 115, 132, 144-146, 149, 152, 156, 166-168, 171, 179, 218-219, 221, 223-225, 234, 237-240, 251, 253, 287-289, 291-293, 296, 298, 300
Bedrijfsgebouw	28, 115, 118, 289
Bedrijfsindeling	29, 110, 198, 208, 277-284, 286
Belasting- en premiedruk	11, 149, 152, 292
Belastingen	11, 29, 75, 86-87, 99, 103, 130-131, 148-152, 184, 223, 240, 268, 286-287, 289, 291-293, 295, 300
België	25, 105, 159, 201, 243, 261, 266-267
Beloning van werknemers	65, 66, 99, 150, 156, 285-286, 289, 292-293, 295

Beroepsbevolking	11, 17, 45-46, 55-63, 199, 286-287, 293-294, 299-300
Beschikbaar inkomen	3, 5, 11, 18-19, 93-94, 97-99, 103, 287, 296
Besparingen	94-95, 99, 168, 287, 297-299
Bestedingen	5, 11, 15-16, 19, 21-22, 26-28, 36, 93, 95-97, 99, 121, 155, 185-187, 192, 206, 219, 288-289, 291, 294, 299
Bevolking	11, 36, 46, 53, 56, 60, 62, 77, 96, 102, 104, 157, 177, 183-188, 193, 219-220, 224-225, 236, 294, 301
Bezettingsgraad	117
Bezittingen	145, 173, 223, 285, 289
Bijstand	18, 45, 66-67, 69-70, 99, 153-154
Binnenvaart	78, 83, 123, 260-261, 266, 274-275
Biomassa	81, 88, 253
Bouwnijverheid	19, 21, 29, 30, 51, 55, 66, 77-78, 84, 109, 112, 117-119, 139, 212, 279-281, 283-284
Brazilië	8, 114, 225
Bruto-arbeidsparticipatie	11, 46, 57-58, 62-64, 285, 294
Btw	119, 134, 150, 152, 193, 286
Cao-lonen	3, 18, 64-66, 98, 287
Chemische industrie	77-78, 80, 84, 115, 117, 247
China	7-8, 16, 35, 37, 41-42, 171, 225, 248, 265
CO ₂	zie Kooldioxide
Commerciële dienstverlening	3, 29-30, 198-203, 205-210
Conjunctuur	28, 30, 68-69, 78, 96, 116, 119, 202, 204, 211-214, 217-218, 224, 237, 239, 288, 296
Consumentenprijsindex	11, 103, 188, 191, 288, 290
Consumptie	5-6, 11, 15-16, 21-23, 25-28, 36, 93-96, 98, 121-122, 143, 155-158, 168, 185, 205, 222, 287-288, 290, 299
Consumptieve bestedingen	19, 99, 155, 185, 206, 219, 288-289, 294, 299
Containers	262-265, 274
Cultuur	30, 52, 55, 66, 159, 185, 202-203, 206-207, 213, 278-281, 283-284, 292
De Nederlandsche Bank	7, 134, 254
Deeltijdwerk	45, 47-48, 55, 66, 68-69, 117, 154, 285
Delfstoffenwinning	16, 19, 29, 50, 66, 89, 110, 112, 115, 236-239, 245, 279, 281, 283-284, 293
Denemarken	105, 200-201, 243-244
Detachering	127
Detailhandel	51, 53, 120-122, 138-139

Diensten	3, 6, 11, 19-20, 22-27, 29-30, 38, 42, 45, 47, 51-52, 55, 66, 77-79, 84, 86, 88, 93, 95-97, 109, 111, 119-120, 123-124, 128, 133, 138-139, 151-152, 154, 156, 173, 184-187, 190, 197-214, 218-219, 230, 236, 245-246, 260, 278-281, 283-284, 287-298
Distributie	234-235, 253, 264, 283, 299
Dividend	31, 99-100, 135, 150, 152, 240-241, 287, 289, 293, 295-296
Dollar	7, 34-35, 171, 173
Duitse mark	221-222
Duitsland	6-7, 25-26, 33-34, 40, 105, 114, 128, 159, 167-172, 174-175, 177, 200-201, 217-230, 243-244, 261, 266-267
ECB	zie Europese Centrale Bank
Economische groei	3, 5-6, 8, 15, 17, 19, 21-23, 29, 38, 40-41, 46-47, 76, 80, 97, 144, 148, 166, 173-174, 179, 184, 217-218, 220-221, 230, 239, 289, 295
Economische krimp	22, 76
Effecten	15, 37-38, 95, 101, 130, 133, 136, 145-147, 172-173, 176, 259-260, 285, 287, 289-290, 296, 299
Eigen vermogen	100, 285, 289
Elektriciteit	77-78, 80-81, 83, 242, 245-246, 250, 254
Emissie	3, 5, 19, 75-77, 80-86
EMU-saldo	11, 145
EMU-schuld	11, 145-146
Energie- en waterleidingbedrijven	110, 115, 147, 239, 245, 252, 279-280, 283-284
Energie	5, 52, 75-81, 83-84, 86-89, 95, 110, 112, 115, 124, 128, 147, 185, 211-212, 223, 227, 234, 236-237, 239, 242, 245-247, 249, 252-254, 279-284
Eurogebied	zie Eurozone
Europese Centrale Bank	39, 174, 177-178
Europese Monetaire Unie	150, 166-167, 177
Europese Unie	25-26, 41, 104-105, 125, 155, 166, 171, 177, 179, 192, 198-199, 221, 229, 266, 270, 273, 275, 277, 286, 291, 297
Eurozone	7, 15, 32-34, 36-37, 39-40, 159-160, 166-168, 170-171, 174, 179
Exploitatie-overschot	114, 134
Export	zie Uitvoer
Faillissement	11, 111, 137-140, 172
Financieel vermogen	19, 95, 100-101

Financiële crisis	30, 32, 52, 60, 64, 100, 130, 166, 172-173, 176, 178
Financiële dienstverlening	51, 66, 201-203, 206-207, 212-213, 279, 281, 283-284
Financiële instellingen	66, 110, 126, 130, 133, 139, 144-145, 152, 173, 176, 178, 279, 289, 298
Financiële vermogen	19, 95, 100-101
Frankrijk	40, 105, 159, 168, 172, 174-175, 200-201, 243
Gasrotonde	252
Gepensioneerden	18, 102, 186-188, 193
Gezondheids- en welzijnszorg	11, 27, 49, 52, 53, 97, 139, 156-158, 198, 211-212, 279-281, 283-284, 288, 293, 299, 300
Globalisering	212, 225, 227, 262, 275, 290
Goederenproducent	29, 111-112, 198-199, 205, 207-210
Grondstoffen	7, 15, 32, 35-36, 39-40, 42, 78, 85, 193, 221, 229-230, 247, 262, 277, 291, 298
Groothandel	19, 120-121
Handel	11, 16, 23, 29, 30, 38, 47, 49, 52, 55, 66, 110, 119-122, 123, 129, 138, 139, 201-207, 211-212, 213, 218, 221-223, 225, 227, 229, 230, 233, 239, 242-243, 248, 252, 260, 262, 264, 279-284, 286, 288, 293
Haven	78, 123, 230, 258, 260, 262-265, 274
Hereniging	40, 171, 218, 220, 223, 230
Horeca	27, 29-30, 51-53, 55, 97, 119-120, 124, 139, 185, 189-193, 201-204, 206-207, 209, 211-213, 279, 281, 283-284, 295
Huishoudens	3, 11, 16, 18-19, 21-23, 26-27, 29, 36, 52, 59, 69, 78, 80, 83-84, 87-88, 93-103, 105, 117, 121-122, 126, 131, 156, 167, 185, 204-207, 219, 234-235, 245-246, 279, 281, 288, 290-292, 296-299
Hypotheek	101-102, 117, 131, 133, 145, 147, 167, 296
ICT	53, 120, 204, 206, 211
IMF	zie Internationaal Monetair Fonds
Import	zie Invoer
India	7-8, 16, 36-37, 42, 225
Industrie	16, 19, 24, 29, 30, 49, 51-53, 55, 77-81, 83, 84, 87, 89, 110, 112, 115-117, 139, 169, 173, 200, 209, 221, 223, 227, 229, 247-248, 261, 277-281, 283-284
Inflatie	3, 18, 32, 36-37, 39-40, 42, 64-65, 87, 97-99, 103, 152, 167, 170, 183-193, 221-223, 251, 288, 290
Informatie en communicatie	30, 50, 52, 120, 202-204, 207, 211-213, 278-279, 281-284

Instellingen zonder winstoogmerk	
t.b.v. huishoudens	94, 96, 98-101, 291-292, 299
Intermediair verbruik	25, 134, 150, 205-214, 236, 238, 289, 291, 297
Internationaal Monetair Fonds	166, 177, 179
Internet	121, 124-125, 188, 204, 213
Investeringsen	11, 16, 21-23, 25, 28-29, 88-89, 99, 113, 115, 117, 123, 130, 150-151, 154-155, 168-169, 171, 205-207, 219, 235, 241, 289, 291-292, 299
Invoer	11, 15, 21, 23, 25-26, 31, 78, 114, 117, 121, 123, 166, 179, 191, 193, 208-210, 213-214, 219, 223, 227-230, 234, 242-244, 251, 253, 267-268, 282, 286-287, 289, 291, 293, 295-296, 299
Kapitaalgoederenvoorraad	220, 292
Kapitaaloverdracht	99, 155, 292, 299
Kolencentrales	245, 250
Kooldioxide	80-82, 122, 250
Koopkracht	102-103, 105
Krediet	111, 131-133, 168-169, 172-173, 176-178, 299
Kredietcrisis	25, 34, 95, 101, 112, 128, 144-145, 172, 199, 204, 212, 218, 237, 260
Kredietverlening	111, 131-132, 299
Laagconjunctuur	213, 288
Landbouw, bosbouw en visserij	30, 52, 55, 77, 79-81, 83-84, 88, 112-114, 139, 169, 246, 279-281, 283-284
Landencrisis	172-173
Lening	101, 111, 114, 130, 133, 145-148, 152, 167-168, 172, 175-179, 289-290, 299
Lidstaten	104, 170, 177, 229, 249
LNG	250, 252-253
Lonen	18, 53, 64-66, 98, 103, 114, 130, 150, 152, 154, 169, 171, 184, 221-223, 282, 285-287, 292-293
Loonkosten	11, 65-66, 134, 156, 170-171, 189, 223, 236, 286, 292
Loonmatiging	171, 222-223, 292
Luchtvervoer	258, 268-269, 273
Machines en installaties	28-29, 117
Marktsector	11, 47, 53, 111, 236, 293
Metaalindustrie	19, 78, 83-84, 115, 117, 248
Milieurekeningen	81-82
Mineralen	227, 229, 240-241, 285
Nationaal inkomen	11, 287, 293, 299
Netto-arbeidsparticipatie	46, 57, 62, 285, 294

Niet-commerciële dienstverlening	30, 51, 198-199, 201, 205, 208
Niet-financiële vennootschappen	19, 110-111
Niet-financiële vermogen	95, 101
Nijverheid	211-212, 229, 239, 245-248, 282
Noodfonds	166, 177-178, 180
Noorwegen	199-201, 243-244, 248-249, 263
Obligaties	32-34, 101, 133, 136, 146-147, 167, 173-178, 287, 289-290
Olie	zie Aardolie
Omzet	122-125, 128-129, 134, 235
Onderneming	19, 99, 109-140, 167, 169, 291, 299-300
Onderwijs	50-53, 66, 118, 139, 156, 159, 185, 198, 279-281, 292, 294, 299
Opkomende economieën	221, 225, 230
Overheid	11, 16, 19, 22-23, 28, 30, 32-33, 41, 47, 53, 55, 86-87, 104, 117, 126, 128, 141-160, 166-168, 172-173, 175, 177, 179-180, 198, 205-206, 211-212, 219, 223, 235, 239, 241, 252-253, 283-284, 286-287, 292-297, 299-300
Overheidsconsumptie	21, 28, 155-158, 205, 288, 294, 297
Overheidsfinanciën	7-8, 32, 34, 38, 40-41, 144, 166, 172, 175, 224, 241, 251
Overheidssaldo	144-145, 147, 150
Overheidsschuld	3, 19, 144-146, 155, 166, 168, 173-174, 179
Overheidstekort	3, 19, 144-146, 173, 222
Participatiegraad	zie Netto-arbeidsparticipatie
Passagiers	258, 268-275
Pensioen	7, 8, 54, 99, 102, 137, 159, 184, 287, 298
Pensioenfondsen	7, 19, 100, 130, 133-137, 159, 173, 178, 298
Potentiële beroepsbevolking	46, 56-58, 62-63, 293-294
Prijzen	35-37, 113-115, 184-193
Primair inkomen	99, 287, 295
Productgebonden belastingen	29, 286, 293
Productie	3, 7, 21-22, 29, 35, 47, 60, 78-79, 81-83, 85-86, 112-121, 123-126, 128, 134, 150, 157, 172-173, 198, 204-211, 218, 223, 234, 236, 238, 245-247, 251-253, 277, 283-287, 289-291, 293, 295, 297-298, 300
Recessie	7, 17, 50, 67-68, 113-114, 218, 230, 288, 296
Rente	7, 32-34, 39, 41, 99-100, 130, 135-136, 150, 152, 155-156, 166-168, 173-174, 176-178, 287, 290, 293, 295-296
Rotterdam	20, 230, 258, 260, 262, 264-265, 270-272, 274-275
Ruilvoet	23, 296

Schiphol	258, 268, 270-271, 273-275
Schuldencrisis	3, 32, 37, 40, 166, 176-177, 179-180
Schuldquote	145, 147
Slochteren	235
Sociale lasten	65-66, 134
Sociale verzekeringen	144, 149
Sociale verzekeringsinstellingen	150, 300
Sociale verzekeringspremie	99, 150-152, 295
Software	28-29, 204
Spaartegoeden	101
Staatsschuld	32, 42, 165-180
Stadsgas	234, 253
Stagflatie	221-222
Stresstest	174-175
Subsidies	29, 89, 150-151, 208-210, 297
Supermarkten	188-190, 193
Telecommunicatie	125-126, 198, 204, 278, 283
Toegevoegde waarde	29-30, 77, 79, 84, 112-119, 134, 152, 198-204, 207, 210, 213, 236-238, 258, 286, 289, 297-298
Toerisme	26, 125, 283
Transportmiddelen	zie Vervoermiddelen
Tweede Wereldoorlog	72, 218, 220, 230
Uitbestedingen	206, 214
Uitkeringen	66-72, 98-99, 103, 144, 148-156, 159, 186-188, 297
Uitvoer	11, 16, 21-25, 114, 120-121, 128, 170-172, 205-207, 213, 218-230, 242-243, 248, 267, 289, 297-299
Uitzendbureaus	17-18, 51, 117, 126-127, 139, 206, 208, 211-212, 279-280
Uitzenduren	127
Vacatures	45-50, 67, 298
Vennootschapsbelasting	150, 152, 240-241
Verdienstelijking	79, 198-214
Verenigd Koninkrijk	39, 226, 243-244, 249-250, 252, 262, 271
Verenigde Naties	277
Verenigde Staten	8, 15, 25, 32-41, 248-250, 273
Vergrijzing	53, 153, 157, 253
Verhuur en handel van onroerend goed	30, 52, 199-120, 129, 201-203, 206-207, 279-284
Vermesting	11, 76, 84
Vervoer	16, 29-30, 52-53, 77-84, 88, 119-121, 123-124, 139, 201-213, 230, 258-275, 278-284
Vervoermiddelen	27-29, 83, 86, 96, 120-123, 126, 151-152, 190-191, 219, 261, 279

Verzekeringsinstellingen	100, 130, 133-136, 150, 298
Verzuring	11, 76, 82-84
Vliegveld	124, 258, 268, 275
Voedings- en genotmiddelenindustrie	84, 116, 247-248
Voorraden	22-23, 99, 117, 298
Vorderingensaldo	11, 31-32, 99, 150, 299
Vrije besparingen	94, 99, 299
Wajong	71-72, 154
WAO	71-72
WIA	71-72, 154
Waterbedrijven en afvalbeheer	52, 112, 279-284
Wederuitvoer	21-25, 218-219, 227, 230, 299
Wegvervoer	28-29, 83, 258-261, 266-268, 275
Wereldhandel	23, 218, 223, 230, 260, 264
Werkgelegenheid	17, 46-56, 222-224, 279-281, 292
Werkgevers	17, 222
Werkloosheid	17-18, 20-21, 39-42, 46-48, 59-62, 219-224, 299
Werknemers	17-18, 46-55, 65-66, 98-99, 103, 114, 118, 138, 156, 169, 186-188, 207, 222
Winst	19, 31, 37, 110-111, 135, 169, 240, 286, 300
Wisselkoers	114, 146, 166, 168, 170, 221-223
Woningen	28, 95, 101-102, 110, 117-119, 128-129, 131, 133
WW	18, 47, 66-69, 117, 154
Zakelijke dienstverlening	19-20, 25, 27, 29-30, 51-52, 55, 119-122, 128, 139, 173, 201-207, 210-213, 278-284
Zeevaart	78, 123, 250, 259-262, 274
Zelfstandigen	18, 51, 54-56, 65, 71, 99, 102, 104, 118, 138, 186-188, 193, 285, 289-290
Zorgverzekeringswet	153-154, 157, 294, 297, 300

Contact met de redactie

Voor inhoudelijke reacties: RedactieDNE@cbs.nl.

